

બાળવિશ્વ

વર્ષ-૧૩, અંક-૦૪, એપ્રિલ - મે, ૨૦૨૫, કિંમત : ₹ ૫૦/-

પૃષ્ઠ ૬૪ + ૪ = ૬૮

ચિલ્ડ્રન્સ રિસર્ચ યુનિવર્સિટી, ગાંધીનગર કેમ્પસ ન્યૂઝ

ચિલ્ડ્રન્સ રિસર્ચ યુનિવર્સિટી દ્વારા બાળકો માટે ઓનલાઇન અને ઓફલાઇન સમર કેમ્પ તથા 'અન્વેષણ વિજ્ઞાન કાર્યશાળા - ૨૦૨૫'નો શુભારંભ

ચિલ્ડ્રન્સ રિસર્ચ યુનિવર્સિટી દ્વારા સેન્ટર ઓફ ટ્રેનિંગ અંતર્ગત બાળકો માટે સમર કેમ્પ 'કલામૃતમ'નો માનનીય કુલપતિ શ્રી ડૉ. ટી.એસ. જોશીએ શુભારંભ કરાવ્યો હતો. યુનિવર્સિટી દ્વારા 13 દિવસીય ઓફલાઇન અને 9 દિવસીય ઓનલાઇન કલામૃતમ સમર કેમ્પમાં મોટી સંખ્યામાં વિદ્યાર્થીઓ જોડાયા હતા.

ધોરણ 4 થી 12 સુધીનાં બાળકો માટે મ્યુઝિક, ચેસ, નૃત્યકલા, ટોચ મેકિંગ, અંગ્રેજી ભાષાજજતા, નાટ્યકલા, ફોટોગ્રાફી, ચિત્રકામ, ભારતીય દેશી રમતો અને વોલીબોલ જેવી રમતોની તાલીમ તજજ્ઞો દ્વારા આપવામાં આવી હતી.

ઓનલાઇન સમર કેમ્પનું આયોજન બાયસેગના માધ્યમથી તા.28 એપ્રિલથી 6 મે, 2025 દરમિયાન કરવામાં આવ્યું હતું, જેમાં બાળકો ઘરે બેઠાં વંદે ગુજરાત ચેનલ નં.5, ચિલ્ડ્રન્સ રિસર્ચ યુનિવર્સિટીના ફેસબુક પેજ અને યુટ્યુબ ચેનલ ઉપર ઓનલાઇન નિહાળી શકશે. જેમાં બાળકોને ગીતસંગીત, ચિત્રકામ, નાટ્યકલા, વાર્તાકથન, પેપર ફોલ્ડિંગ, વિજ્ઞાન અજબ, વેસ્ટમાંથી બેસ્ટ, પેપર શો, રમકડાંસર્જન જેવા વિષયો પર બાળકોને તાલીમ આપવામાં આવી હતી.

બાળકોમાં વિજ્ઞાન અને એન્જિનિયરિંગ પ્રત્યે રુચિ વધે તે માટે આયોજિત અન્વેષણ વિજ્ઞાન કાર્યશાળા સમર કેમ્પનો પણ આજથી પ્રારંભ થયો છે. 28 એપ્રિલથી 10 મે સુધી આયોજિત આ

કાર્યશાળામાં બાળકોને ડ્રોન અને રોબોટિક્સ, ડિઝાઇન થિંકિંગ અને પેપર ફોલ્ડિંગ દ્વારા જિઓમેટ્રિક વિઝ્યુલાઇઝેશન જેવા વિષયો વિવિધ પ્રવૃત્તિઓને આધારે શીખવવામાં આવ્યા હતા.

સંશોધન કાર્યશાળા

સંશોધનનાં મૂળભૂત તત્ત્વોને સમજવા માટે એક દિવસીય કાર્યશાળાનું આયોજન 1 માર્ચ 2025ના રોજ ટેસ્ટીંગ એન્ડ ઇવેલ્યુએશન વિભાગ દ્વારા સફળતાપૂર્વક કરવામાં આવ્યું હતું. આ કાર્યક્રમમાં માનનીય કુલપતિશ્રી ડૉ. ટી.એસ. જોશી, પ્રો. ભરત જોશી અને પ્રો. સતીષ પ્રકાશ શુક્લા સહિતના મહાનુભાવોએ હાજરી આપી હતી. કાર્યક્રમમાં 51 સંશોધકોએ પોતાના સંશોધનકાર્ય પર વિગતે ચર્ચા કરી હતી.

પેરેન્ટિંગ ટોક (બાળઉછેરની સંપૂર્ણ સમજ)

ડિપાર્ટમેન્ટ ઓફ કમ્યુનિટી એન્ડ સ્પેશ્યલ એજ્યુકેશન દ્વારા દર મહિનાના પહેલા અને ત્રીજા ગુરુવારે માતા-પિતા માટે યોજાતી ઓનલાઇન પેરેન્ટિંગ ટોકમાં રઘુ રમકડું, ડૉ. મીનળબા જાડેજા, રશ્મિ ઝા, ડૉ. નીતિન ઢાઢોદરા દ્વારા બાળકોના ઉછેર અને ઘડતર માટે ઉપયોગી વિષયો પર વાત કરવામાં આવી હતી.

બાળવિશ્વ

ચિલ્ડ્રન્સ રિસર્ચ યુનિવર્સિટી

વર્ષ : ૧૩, અંક : ૦૪
એપ્રિલ-મે, ૨૦૨૫

તંત્રી

ડૉ. નીલેશ પંડ્યા

નિયામક, સેન્ટર ઓફ ટ્રેનિંગ
ચિલ્ડ્રન્સ રિસર્ચ યુનિવર્સિટી

આમંત્રિત સંપાદક

ડૉ. શૈલેષ બ્રહ્મભટ્ટ

ચિલ્ડ્રન્સ રિસર્ચ યુનિવર્સિટી

સંપાદક મંડળ

ડૉ. નીતિન પેથાણી

ડૉ. મહેન્દ્ર ચોટલિયા

ડૉ. ટી. એસ. જોશી

ડૉ. નીલેશ પંડ્યા

ડૉ. કૃષ્ણાલ પંચાલ

ડિઝાઇન અને ટાઇપ સેટિંગ

દિગ્વિજયસિંહ વાઘેલા

Printed & Published by :

Dr. Nilesh Pandya on behalf of
Children's Research University,
Subhashchandra Bose Shikshan Sankul,
Sector - 20, Gandhinagar

પત્રવ્યવહારનું સરનામું

ચિલ્ડ્રન્સ રિસર્ચ યુનિવર્સિટી

સુભાષચંદ્ર બોઝ શિક્ષણ સંકુલ,
સેક્ટર-૨૦, ગાંધીનગર - ૩૮૨ ૦૨૧
ફોન: ૦૭૯ - ૨૩૨૪૪૫૭૬, ૨૩૨૪૪૫૬૯
ઈ-મેલ : balvishva@cugujarat.ac.in
વેબસાઈટ : www.cugujarat.ac.in

@crugandhinagar

આ અંકમાં વાંચીશું...

સર્વાંગી બાળવિકાસ

સંપાદકીય	૦૨	ગુજરાતી શ્રાવ્ય બાળસાહિત્યની ભૂમિકા	૩૭
	- ડૉ. શૈલેષ બ્રહ્મભટ્ટ		- ડૉ. શૈલેષ બ્રહ્મભટ્ટ
બાળકનો શારીરિક વિકાસ	૦૩	બાળકનો સામાજિક વિકાસ	૩૮
	- ડૉ. શિલ્પા એમ. વાળા		- અંબાલાલ એચ. પંચાલ
સર્વાંગી બાળવિકાસમાં વિજ્ઞાનની ભૂમિકા	૦૭	આજના શિક્ષણ થકી બાળકમાં મૂલ્ય વિકાસ	૪૩
	- પ્રણય વી. પટેલ		- ડૉ. બી. સી. પંચાલ
બાળકોના વિકાસમાં પુસ્તકોનું મહત્વ	૧૧	કુટુંબ વ્યવસ્થાની પેરેન્ટિંગ પર અસર	૪૬
	- ભાવેશભાઈ એન. સરગરા		- ડૉ. કૃષ્ણાલ પંચાલ
બાળકોનું માનસિક સ્વાસ્થ્ય	૧૫	બાળકમાં મૂલ્યવિકાસ	૫૦
	- ડૉ. રોનકકુમાર આર. પરમાર		- ડૉ. બળવંતભાઈ એમ. તેજાણી
બાળવિકાસમાં કૌટુંબિક વાતાવરણની ભૂમિકા	૧૮	બાળકના શિક્ષણમાં શ્રવણનું મહત્વ અને તેની સંકલપના	૫૩
	- ડૉ. ભૂપેન્દ્ર બ્રહ્મભટ્ટ		- ડૉ. એ. આર. ભરડા
રમકડાં એ સર્જનાત્મક વિકાસની કૂચી	૨૨	બાળકના વિકાસમાં શિક્ષકની ભૂમિકા	૫૫
	- ધ્રુમિલ એ. રાજયગુરુ		- ડૉ. કોમલ સચદે
સંગીત : સર્વાંગી બાળવિકાસનું સંબંધ માધ્યમ	૨૭	બાળકેળવણી	૫૮
	- ડૉ. હયાતી ડી. વૈદ્ય		- ચેતનકુમાર એન. સોલંકી
બાળકનો સાંવેગિક વિકાસ	૩૦	બાળવિકાસમાં રમકડાનું મહત્વ	૬૨
	- જાગૃતિ રાજયગુરુ		- ડૉ. મનોજકુમાર એલ. પરમાર
બાળકના વિકાસમાં શિક્ષકની ભૂમિકા	૩૩	'બાળવિશ્વ' વિશે	૬૪
	- ડૉ. આરાધનાકુમારી ડી. લોહાર		

બાળવિશ્વનું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૫૦૦/-
ઑનલાઈન ભરવા માટે QR Code સ્કેન કરો.

સંપાદકીય

સર્વાંગી બાળવિકાસ

- ડૉ. શૈલેષ બ્રહ્મભટ્ટ
ચિલ્ડ્રન્સ રિસર્ચ યુનિવર્સિટી,
ગાંધીનગર
મો. ૯૭૨૫૯૩૩૪૬૧

ભારતના વિકાસમાં બાળકોનો મોટો ફાળો છે. કુટુંબ, સમાજ અને રાષ્ટ્રનો વિકાસ બાળકોના આધ્યાત્મિક, રમતગમત, જ્ઞાન, ભાષા, કૌશલ્ય અને બૌદ્ધિક ચાતુર્ય જેવા સર્વાંગી વિકાસ દ્વારા થાય છે. આપણા પ્રધાનમંત્રી અને વૈશ્વિક લોકપ્રિય નેતા શ્રીનરેન્દ્રભાઈ મોદીના 'તેજસ્વી બાળક-તેજસ્વી ભારત'ના વિચારોને વાસ્તવિક બનાવવા માટે માતાપિતા અને શિક્ષકોનું યોગદાન ખૂબ અમુલ્ય છે. અમારા વાચકોનું અમે હાર્દિક સ્વાગત કરીએ છીએ. જ્ઞાનનો ભંડાર, નવીન દષ્ટિકોણ અને વ્યવહારુ અભિગમો જેવા કૌશલ્યો બાળકોના સર્વાંગી સુખાકારીમાં ફાળો આપે છે. સહયોગી અને જ્ઞાનવર્ધક વાર્તાલાપને પ્રોત્સાહન આપવા માટે અમે જે પ્રયાસ કર્યો છે, તેમાં લેખકો, વાંચકો, વિદ્યાર્થીઓ, શિક્ષકો અને વાલીઓની ભાગીદારી મહત્વપૂર્ણ છે.

બાળ વિકાસના ક્ષેત્રને આગળ વધારવા માટે આપના અતૂટ સમર્થન અને સમર્પણ બદલ અમે હૃદયપૂર્વક આભાર વ્યક્ત કરીએ છીએ. સમુદાયમાં બાળકોનો સર્વાંગી વિકાસ થાય એવા અમારા આ પ્રયાસમાં આપનો ભગીરથ સહકાર અમને મળ્યો છે. બાળ ઉછેરમાં પારિવારિક વાતાવરણ ખૂબ મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. આજનું બાળક એ આવતી કાલનું ભવિષ્ય છે જેના થકી ભારત દેશનો વિકાસ થવાનો છે ત્યારે આપના બાળકનો સર્વાંગી વિકાસ ખુબ જરૂરી છે. આવો, આપણે સાથે મળીને આપણી પાસે એક એવું ભવિષ્ય બનાવવાની શક્તિ છે જ્યાં દરેક બાળકને જોવામાં આવે, સાંભળવામાં આવે અને તેમની સંપૂર્ણ ક્ષમતા સુધી પહોંચવાની તક આપવામાં આવી છે.

આ ઉત્તમ પ્રયાસ શરૂ કરતી વખતે અમે શૈક્ષણિક શ્રેષ્ઠતાના ઉચ્ચતમ ધોરણોને જાળવી રાખવા માટે પ્રતિબદ્ધ છીએ. આ અંક દ્વારા લેખકોમાં રહેલી બુદ્ધિ, ક્ષમતા અને કૌશલ્યને પ્રતિબિંબિત કરવા અને યોગદાન આપવા માટે આમંત્રણ આપવામાં આવ્યું હતું. ચિલ્ડ્રન્સ રિસર્ચ યુનિવર્સિટી દ્વારા બાળકોના સર્વાંગી વિકાસ પરનો વિશેષાંક પ્રકાશિત થવા જઈ રહ્યું છે ત્યારે મને આશા છે કે આ પુસ્તક એ વિકસિત ભારત @ 2047નું લક્ષ્ય સિદ્ધ કરવામાં ખૂબ મદદરૂપ થશે.

બાલ દેવો ભવ

એવા યુવાનોને સક્ષમ કરો જેઓ માત્ર ભવિષ્ય જ નહીં, વર્તમાન પણ છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં ભારતીય રમતનું ખૂબ જ મહત્વ રહેલું છે. આદિકાળથી માનવીના જીવનક્રમમાં કેટલીક મૂળભૂત પ્રવૃત્તિઓ જોડાયેલી છે. રમત એ દરેક યુગમાં અને દરેક દેશમાં યોજાતી એવી સજીવ પ્રાણીની વિશિષ્ટતા છે. દરેક દેશને પોતાની આગવી સંસ્કૃતિ અને જીવન જીવવાની કળા હોય છે. જે-તે વિસ્તારના સમાજજીવન વાતાવરણ તથા પરિસ્થિતિને અનુકૂળ આવે તથા જરૂરિયાતોને સંતોષે તેવી રમતો તે પ્રજાના લોકજીવનમાં વણાઈ જાય છે. આ પ્રકારની રમતોમાં નિયમોનું બંધન ઓછું હોય છે અને ગતિઓ સાદી હોય છે તેથી બાળકો અને કિશોરો સહેલાઈથી રમી શકે છે. માનવીના જીવનક્રમમાં કેટલીક મૂળભૂત પ્રવૃત્તિઓ જોડાયેલી છે, જેવી કે ચાલવું, દોડવું, કૂદવું, તરવું, ચઢવું, તથા ઊંચકવું, ધકેલવું, ખેંચવું, ફટકો મારવો વગેરે.

ઉપરની બધી મૂળભૂત પ્રવૃત્તિઓ પૈકી દોડવું, કૂદવું, ફેંકવું, તરવું, આ પાંચ પ્રવૃત્તિઓ ખૂબ પ્રચલિત અને મનુષ્યમાં સ્વાભાવિક છે. આ પાંચ પ્રવૃત્તિઓ માનવ જીવનનાં અસ્તિત્વમાં મુખ્ય માલુમ પડે છે. આ વિવિધ પ્રવૃત્તિઓનો સમાવેશ થઈ જાય તેવી રમતો ભારત સહિત દેશ-વિદેશમાં રમાય છે. બાળકો અને પુખ્ત વયના લોકો માટે રમત રમવાનું એક શ્રેષ્ઠ કારણ એ છે કે તેના અદભુત આરોગ્ય લાભો છે. નિષ્ણાતો અઠવાડિયામાં 150 મિનિટ મધ્યમ કસરતની ભલામણ કરે છે. પ્રથમ, રમતમાં ઉત્સાહપૂર્વક કસરત કરવામાં આવે છે, એટલે કે તમારે સમાન લાભ મેળવવા માટે અઠવાડિયામાં 75 મિનિટ લક્ષ્ય રાખવું જોઈએ.

રમતગમત બાળકોને શારીરિક કૌશલ્ય

વિકસાવવામાં, કસરત કરવામાં, મિત્રો બનાવવા, આનંદ માણવા, ટીમ વર્ક શીખવા, ન્યાયી રમત શીખવા અને આત્મસન્માન સુધારવામાં મદદ કરે છે. માતાપિતાએ તેમના બાળકને સારી રમતગમત વિકસાવવામાં મદદ કરવા સક્રિય ભૂમિકા ભજવવી જોઈએ. બાળપણ એ પુષ્કળ વૃદ્ધિ અને વિકાસનો સમયગાળો છે, જ્યાં યુવાન મન અને શરીર સતત વિકસિત થાય છે. સ્વ-શોધની આ સફરમાં, રમતગમતની પ્રવૃત્તિઓમાં સામેલ થવું તેમના વિકાસ માટે એક શક્તિશાળી ઉત્પ્રેરક તરીકે ઊભરી આવે છે. ટીમ સ્પોર્ટ્સથી લઈને વ્યક્તિગત સુધી, બાળકોના વિકાસ પર રમતગમતની અસર દૂરગામી અને ઊંડી છે.

માતાપિતા, શિક્ષકો અને સમાજ તરીકે, આપણે મજબૂત મન અને શરીરને પોષવામાં રમતગમતની પરિવર્તનશીલ શક્તિને ઓળખવી જોઈએ. બાળક કોઈ એક ક્ષેત્રમાં અનુપ હોય છે. એનું પ્રભાવક્ષેત્ર શોધી કાઢી એમાં એને પ્રોત્સાહન આપવાથી એ ક્ષેત્રમાં એ સારી રીતે પ્રવૃત્તિમાં આગળ વધશે અને એનું ચીડિયાપણું દૂર થશે. એને વિજય અપાવનારી પ્રવૃત્તિમાં એ આનંદમગ્ન રહેશે.

શિક્ષણમાં રમત-ગમતનો સંબંધ :

1. વિદ્યાર્થીઓમાં મિત્રતા કેળવવા
2. સ્વસ્થ બાળકો વધુ શીખનારા છે
3. સમસ્યા હલ કરવાની કુશળતામાં સુધારો

બીજું, રમત એ આનંદની પ્રવૃત્તિ છે. દરેક શારીરિક પ્રકારની પ્રવૃત્તિ પસંદગી કરી કસરત માટે ઉત્સાહિત કરી શકાય છે. પછી ભલે તે વોલીબોલ , સાઈકલિંગ, ટ્રેકિંગ અથવા રોક ક્લાઈમ્બિંગ હોય. ઉપલબ્ધ રમત-ગમતની વિશાળ શ્રેણીનો અર્થ એ છે કે આનંદદાયક એવી કસરતનું કોઈ રૂપ શોધવાનું છે, જેથી કસરતને આકર્ષ બનાવે છે અને કંટાળાજનક પરિસ્થિતિને

ઓછી કરે છે, જેનાથી તેમને આ પ્રવૃત્તિ કરવાની પ્રેરણા મળવાની શક્યતા વધી જાય છે. જો તમે કસરતની ભલામણ કરેલ સ્તર પ્રાપ્ત કરો છો, તો પછી આરોગ્ય લાભો નિર્વિવાદ છે. તેમાં સામેલ છે -

- 50% ડાયાબિટીસનું જોખમ ઓછું
- હૃદયરોગના જોખમમાં 35% ઘટાડો થયો છે.
- 50% આંતરડાના કેન્સરનું જોખમ ઓછું.
- 20% સ્તન કેન્સરનું જોખમ ઓછું.
- પુષ્ટ વયે વૃદ્ધ થવાનું 30% ઓછું જોખમ
- મૃત્યુ જોખમ 30% ઓછું

શારીરિક શિક્ષણનું બાળકોના જીવનમાં મહત્વ :

ઉપરોક્ત સ્પષ્ટ સ્વાસ્થ્ય લાભો ઉપરાંત રમતનું મહત્વ એ છે કે તેઓ કેવી રીતે અન્ય તંદુરસ્ત વર્તનને પ્રોત્સાહિત કરે છે. રમતો સારી રીતે પ્રદર્શન કરવા અને જીતવા માટે, તમે ઓછું ધૂમ્રપાન કરશો, દારૂનું ઓછું સેવન કરશો, વધુ સારું જમશો અને વધુ ઊંઘ મેળવશો. આ સ્પર્ધાત્મક પ્રેરણા રાખવાનો અર્થ એ છે કે તમે તમારાં જીવનનાં તમામ ક્ષેત્રોમાં વધુ આરોગ્યપ્રદ રહેશો.

તંદુરસ્ત વજન જાળવવા અને રક્તવાહિની સમસ્યાઓ ટાળવા માટે કસરતો ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ છે. ઘણા લોકો માટે જિમમાં જવું તેનાથી વધારે ભયાવહ કંઈ જ નથી. જ્યારે રમતગમત ઊલટું, બોજ જેવું લાગતું નથી. તે મનોરંજન, સામાજિક, ઉત્તેજક અને પરિપૂર્ણ છે. પરિણામે ઉપરોક્ત તમામ આરોગ્ય લાભો પ્રાપ્ત કરવા વધુ અસરકારક લાગે છે.

રમત-ગમતના શારીરિક મહત્વ વિષે તો સૌ પરિચિત જ હશે, પરંતુ તે તમારા માનસિક સ્વાસ્થ્યને કેવી અસર કરે તેના વિશે તમે જાણતા નહિ હો. શારીરિક પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લેવાથી તમારી ખુશીની ભાવના પર અતિ લાભદાયી અસર પડે છે. સુખમાં આ વધારો ન્યુરોલોજિકલ અને માનસિક બન્ને સ્ત્રોતોની શ્રેણીથી આવે છે.

શારીરિક શિક્ષણ દ્વારા બાળકનો શારીરિક વિકાસ માટે ફાયદા :

સ્પોર્ટ્સને મોટા ભાગના લોકો એક રમત જ માને છે, રમતમાં પણ ઘણા પ્રકારના ભાગો હોય છે. જે આડકતરી રીતે આપણા પોતાના જીવન સાથે સંકળાયેલા છે.

- શારીરિક વિકાસ
- જ્ઞાનાત્મક વૃદ્ધિ
- આત્મવિશ્વાસ અને આત્મસન્માન
- સામાજિક અને ભાવનાત્મક વિકાસ
- ટીમવર્ક
- નેતૃત્વ
- સંચાર (કોમ્યુનિકેશન)
- આદર
- સહનશક્તિ
- સંયોગ ઘણા બધા બીજા

1. રમત-ગમત દ્વારા બાળકનો શારીરિક વિકાસ :

બાળકનો શારીરિક વિકાસ ઉચિત રીતે થાય, બાળકના વિકાસની પ્રક્રિયામાં શારીરિક શિક્ષણ ઉપયોગી બની રહે તે માટે બાળકના વૃદ્ધિ અને વિકાસનું અને વિકાસના સિદ્ધાંતોનું જ્ઞાન હોવું જરૂરી છે. રમત-ગમત અને ખેલકૂદ સ્પર્ધાઓની પસંદગી સાથે જુદી જુદી વયે વ્યક્તિના વિકાસનાં લક્ષણો સંકળાયેલાં હોય છે. જુદી જુદી વયે બાળકના વિકાસનાં લક્ષણોમાં કેટલીક વિશેષતાઓ જોવા મળે છે. રમત-ગમત બાલ્યકાળથી લઈને પુષ્ટ અવસ્થા સુધીના વર્તન વ્યવહાર સાથે સંકળાયેલી છે, જેમાં વિવિધ રમતોમાં ચપળતા, ગતિશીલતા, સહનશક્તિ, અને શારીરિક વિકાસને સીધો સંબંધ છે. જો બાળકને કઈ ઉંમરે કઈ તાલીમ આપવી તે કોઈ પણ રાહબરને ખ્યાલ હશે તો તે રાહબર સરળતાથી નક્કી કરી શકશે કે બાળકને કયા પ્રકારના કૌશલ્યની તાલીમ આપવી?

અભ્યાસ મુજબ, જે બાળકો નાનપણથી રમત રમે છે તેઓ શાળામાં વધુ સારું પ્રદર્શન કરે છે અને વધુ હકારાત્મક વલણ ધરાવે છે. તેમની પાસે વર્ગખંડની બહાર પણ સફળ થવાની વધુ તકો છે. રમતગમત બાળકોને સંગઠિત અને પ્રોત્સાહક વાતાવરણમાં ઘણા સામાજિક

અને ભાવનાત્મક ફાયદાઓ સાથે શીખવા અને વધવા માટેનું પ્લેટફોર્મ પૂરું પાડે છે. રમતગમત તમારા બાળકને શારીરિક અને માનસિક રીતે સ્વસ્થ રાખવામાં મદદ કરશે. ટીમ અથવા સંગઠિત રમત ઘણા વિકાસલક્ષી, સામાજિક, મનોવૈજ્ઞાનિક અને શારીરિક લાભો પ્રદાન કરે છે. બાળકો તેમની લાગણીઓને નિયંત્રિત કરવાનું શીખે છે અને તેમની નકારાત્મક લાગણીઓનું હકારાત્મક રીતે દિશાદર્શન કરે છે. વધુમાં, તે બાળકોને લવચીકતા અને આત્મસન્માન વિકસાવવામાં મદદ કરે છે, જેથી તેઓ જીવનમાં વધુ સારું કરી શકે અને અન્ય લોકો સાથે તંદુરસ્ત સંબંધો જાળવી શકે.

શિક્ષણનો હેતુ વ્યક્તિનું સર્વાંગીણ ઘડતર કરવાનો છે. વ્યક્તિનો શારીરિક, માનસિક, સાંવેગિક, સામાજિક વિકાસ યોગ્ય દિશામાં અને યોગ્ય ગતિએ થાય એ જોવાનું કાર્ય શિક્ષણનું છે. એટલે જ વિકાસની ક્રિયાને સમજવું જરૂરી છે. આ ઉપરાંત વિકાસના વિવિધ તબક્કાઓ કે અવસ્થાઓ શિક્ષક સમજે તે જરૂરી છે. વિકાસની ઉંમર અનુસાર વિવિધ અવસ્થાઓ નક્કી કરી છે.

રમત-ગમત દ્વારા બાળકનો માનસિક વિકાસ :

રમત રમતી વખતે બાળકનું મગજ સક્રિય રહે છે, જેના કારણે બાળકની ઈન્દ્રિયોનો વિકાસ થાય છે. રમતગમત ખૂબ જ ઉત્સુકતા પેદા કરે છે. રમત દ્વારા બાળક નિયમોનું જ્ઞાન વિકસાવે છે અને તેની તર્કશક્તિનો વિકાસ થાય છે. રમતગમતથી બાળકને થતા માનસિક ફાયદા આ મુજબ છે. 1. ભાષાનો વિકાસ, 2. માનસિક થાકનો અંત 3. માનસિક સંતુલન જાળવવાની ક્ષમતા 4. તર્ક, સ્મૃતિ, કલ્પના, વિચાર વગેરે શક્તિઓનો વિકાસ.

રમત-ગમત દ્વારા બાળકનો સામાજિક વિકાસ :

બાળકોમાં રમતગમત દ્વારા સામાજિકતાની ભાવનાઓનો વિકાસ થાય છે. કારણ કે મોટા ભાગની રમતો જૂથો દ્વારા રમાય છે. રમતગમત પરસ્પર મિત્રતા સ્થાપિત કરે છે. રમતગમતથી બાળકને થતા સામાજિક ફાયદા આ પ્રમાણે છે. 1. અન્યની ઈચ્છાઓ માટે આદર, 2. સામાજિક વર્તનનું અને સામાજિક ક્રિયાપ્રતિક્રિયા જ્ઞાન

3. સહયોગ, નેતૃત્વ, નિઃસ્વાર્થ, આજ્ઞાપાલન વગેરે જેવા ગુણો નો વિકાસ જોવા મળે છે.

રમત-ગમત અને શૈક્ષણિક મહત્ત્વ :

બાળકોના સર્વાંગી વિકાસ માટે સહ-શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિ તરીકે રમતનું વિશેષ મહત્ત્વ છે. હેનરી કાલ્ડવેલ કૂક કદાચ પ્રથમ વ્યક્તિ હતા જેમણે બાળકોને શિક્ષિત કરવાના માધ્યમ તરીકે રમતના ઉપયોગની ભારપૂર્વક હિમાયત કરી હતી. તેમણે કહ્યું હતું કે...

“મારો દૃઢ વિશ્વાસ છે ફક્ત તે જ કાર્ય ખરેખર કરવાલાયક છે જે એક રમત છે, વ્યક્તિએ તેને હૃદયપૂર્વક કરવું જોઈએ, કારણ કે રમત દ્વારા મારો મતલબ પૂરા દિલથી કંઈક કરવું છે.”

બાળક પૂરા દિલથી જ કામ કરે છે. જ્યારે તે રમતમાં હોય છે. છેવટે, દરેક કાર્ય માટે રમતની પદ્ધતિ અપનાવવી ફરજિયાત છે. રમતગમત દ્વારા કરવામાં આવતું કાર્ય બાળકની શારીરિક, માનસિક, સામાજિક અને આધ્યાત્મિક શક્તિઓને સક્રિય કરે છે. તેનાં કાર્યો અને વિચારોમાં સંવાદિતા સ્થાપિત થાય છે અને તે પ્રગતિના માર્ગ પર આગળ વધે છે. બાળકને રમતગમતના ફાયદા નીચે મુજબ છે - વિવિધ પ્રકારની વસ્તુઓ સાથે રમવાથી, તેમના આકાર, રંગ, ઉપયોગિતા વગેરે જ્ઞાન, શોધ અને સંચય દ્વારા જ્ઞાનમાં વધારો, રેડિયો, મૂવી, મ્યુઝિયમ દ્વારા માહિતી મેળવવી, સ્વ-અભિવ્યક્તિની તક વધે છે.

શિક્ષણને અસરકારક બનાવવા માટે વિવિધ રમત-ગમત આધારિત શિક્ષણ પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

- કિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિ
- મોન્ટેસરી પદ્ધતિ
- હ્યુરિસ્ટિક પદ્ધતિ
- પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિ
- વ્યક્તિગત મહત્ત્વ
- નૈતિક મહત્ત્વ
- બાળ અભ્યાસ સહાયક

- અન્ય શૈક્ષણિક પદ્ધતિઓ વગેરે
- વિકાસની અવસ્થાઓ
- બાલ્યાવસ્થા (Childhood) જન્મથી પાંચ વર્ષ
- કિશોરાવસ્થા (Later Childhood) પાંચથી તેર વર્ષ
- તરુણાવસ્થા (Adolescence) તેરથી એકવીસ વર્ષ
- યુવાવસ્થા (Young Age) બાવીસથી ચાલીસ જન્મથી પાંચ વર્ષની વય બાલ્યાવસ્થા છે. આ ઉંમર એ બાળકની રમત-ગમતની ઉંમર છે. બાળકની રમત-ગમતની પ્રવૃત્તિનો આરંભ આ ઉંમરે થાય છે. તેથી જ આ અવસ્થાની વિશેષતાઓ જાણવી જરૂરી છે, જે નીચે મુજબ છે.

બાળકની વિકાસની ગતિ ખૂબજ તીવ્ર હોય છે. આ અવસ્થામાં બાળકનો શારીરિક વિકાસ ખૂબ જ ઝડપથી વધે છે. બાળકના બાહ્ય અને આંતરિક ભાગો ઝડપથી વિકસે છે. બાળક બોલવાનું, ચાલવાનું, ભાષા વગેરે આ ઉંમરે ખૂબ જ ઝડપથી શીખે છે. બાળકમાં માનસિક રીતે અપરિપક્વતા જોવા મળે છે. તેમની તર્કશક્તિ, વિચારશક્તિ, સ્મૃતિ, ગણનશક્તિઓનો પૂર્ણ વિકાસ થયો હોતો નથી. આ ઉંમરમાં બાળકમાં પરાવલંબીપણું, આત્મગૌરવ, કલ્પનાશીલતા, સમાજિકપણાનો અભાવ, જિજ્ઞાસાવૃત્તિ જેવા ગુણો જોવા મળતા હોય છે.

કિશોરાવસ્થા (Later Childhood) પાંચથી તેર વર્ષ:

આ અવસ્થામાં બાળક પોતાનું કાર્ય પોતે જ કરવાનો આગ્રહ રાખે છે સ્વાવલંબનપણું: બાળકને આ અવસ્થામાં ઘરમાં રહેવાનું ગમતું હોતું નથી, તેમને મુક્ત રીતે ફરવામાં આનંદ આવે છે. તેમને નવું જોવું, જાણવું, મુક્ત મને ફરવું, તેમને ખૂબ ગમે છે. તેમને સંગ્રહવૃત્તિ, શારીરિક શ્રમ, કુતૂહલ પ્રિયતા, ટોળીના સદસ્ય થવું ખૂબ ગમે છે. વગેરે

તરુણાવસ્થા (Adolescence) તેરથી એકવીસ વર્ષ:

આ અવસ્થામાં બાળકનો શારીરિક વિકાસ ઝડપથી થાય છે. જેમાં માનસિક વિકાસ, વિજાતીય આકર્ષણ, જોવા મળે છે. આ અવસ્થામાં બાળકો વ્યક્તિ લાંબો સમય કઠોર પરિશ્રમ કરવાની ક્ષમતા ધરાવે છે. એટલે જ વિવિધ રમતોનાં કૌશલ્યો અને રમતોની તાલીમ આપી શકાય. ઉચ્ચ કોટિના ખેલાડી બનવાનાં બીજ આજ અવસ્થાથી રોપાય છે. જે ઓળખીને બાળકને યોગ્ય તાલીમ દ્વારા વ્યક્તિને ઉત્તમ ખેલાડી બનવાની પ્રેરણા આપી શકાય. બાળકને તેના સર્વાંગીણ વિકાસ માટે તેને વિવિધ રમત-ગમતમાં ભાગ લેવાની તકો પ્રાપ્ત થવી જોઈએ.

આ અવસ્થામાં છોકરા અને છોકરીઓ માટે તાલીમ કાર્યકર્મ અલગ અલગ થાય તે શારીરિક દૃષ્ટિએ અને નૈતિક દૃષ્ટિએ હિતાવહ છે. આ અવસ્થામાં બાળકને શિસ્તને બદલે માર્ગદર્શનની ખૂબ જ આવશ્યકતા હોય છે. તેથી રાહબર કે શિક્ષકના પોતાના વ્યક્તિગત ગુણો , વ્યક્તિગત વિશિષ્ટતાઓ બાળકને પ્રભાવિત કરે છે. જે શિક્ષક રમતમાં આગળ પડતો હોય ત્યાં તે ખેલાડીઓમાં ઉત્તમ ગુણો વિકસાવવા સરળ છે.

યુવાવસ્થા (Young Age) બાવીસથી ચાલીસ :

બાવીસ વર્ષથી ચાલીસ વર્ષ સુધીની આ અવસ્થામાં વ્યક્તિ વ્યવસાય અને લગ્નજીવનમાં સુમેળ સાધી સ્થિરતા લાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પોતાની સુષુપ્ત શક્તિઓનો વિકાસ કરીને સિદ્ધિ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પોતાના વિવિધ શોખ વિકસાવે છે. વિવિધ મંડળોનું સભ્યપદ મેળવીને સામાજિક સંબંધો વિકસાવે છે યુવાવસ્થા જીવનનો એવો સમયગાળો છે, જેમાં અનેક શારીરિક, માનસિક, ભાવનાત્મક પરિવર્તનો થાય છે. વૈચારિક ક્ષમતા વિકસે છે. આજે વિશ્વના તમામ વિકાસશીલ દેશોએ પણ શારીરિક શિક્ષણ અને રમતના મહત્વને પ્રાધાન્ય આપી છે અને નવી શિક્ષણનીતિમાં પણ શારીરિક શિક્ષણ અને રમતગમતને અન્ય વિષયોની જેમ તેમના શાળાના કાર્યક્રમોમાં યોગ્ય સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે.

જિજ્ઞાસાથી સક્ષમતા સુધી : સર્વાંગી બાળવિકાસમાં વિજ્ઞાનની ભૂમિકા

- પ્રણય વી. પટેલ
આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, આર. એચ. પટેલ
ઇંગ્લિશ મીડિયમ બી.એડ. કોલેજ,
ગાંધીનગર. મો. ૯૭૨૫૬૩૬૦૬૨

હર્બટ સ્પેન્સર વિજ્ઞાન અંગે લખે છે કે “વિજ્ઞાનના અધ્યયનથી જે જ્ઞાન આપણને પ્રાપ્ત થાય છે તે આપણા જીવનના માર્ગદર્શન માટે અન્ય બાબતોના જ્ઞાનથી અનેકગણું ઉપયોગી બને છે.” વિજ્ઞાન આપણા જીવનમાં ઊંડાણમાં સંકલિત હોવા છતાં આપણે વિજ્ઞાન સાથે જીવીએ તો છીએ પણ એને જાણતા નથી. બાળકોમાં પ્રાથમિક શિક્ષણથી જ વિષયરૂપી વિજ્ઞાન નહીં પરંતુ કુતૂહલ અને જિજ્ઞાસા રૂપી વિજ્ઞાન પર ભાર મૂકવાથી તેમનો સર્વાંગી વિકાસ વધુ સરળ અને ઝડપી બની જે છે. જિન પિયાજેનું કાર્ય સૂચવે છે કે વિજ્ઞાન શિક્ષણની શરૂઆત બાળકોને અવલોકનની લલિત કળા શીખવવાથી થવી જોઈએ. બૌદ્ધિક વિકાસની સાથે બાળકને પોતાની આસપાસના વિશ્વ અંગે અનેક પ્રશ્નો ઊભા થાય છે. વિજ્ઞાન એ બાળકને આ પ્રશ્નોના યોગ્ય ઉત્તર મેળવી સ્વાનુભવે પોતાને અને આસપાસના વિશ્વને સમજવા સક્ષમ બનાવી શકે છે. શિક્ષણ પ્રત્યે સર્વગ્રાહી અભિગમ અપનાવવાનો અર્થ એ છે કે બાળકના વિકાસનાં તમામ પાસાંઓ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું, માત્ર તેમની શૈક્ષણિક પ્રગતિ જ નહીં.

વિજ્ઞાન બાળકોના સર્વાંગી વિકાસનાં ઘણાં પાસાંઓ સાથે જોડાણ ધરાવે છે. બાળકોના સર્વાંગી વિજ્ઞાનની મહત્વની ભૂમિકા છે, જે બાળકોનાં કૌશલ્યો અને ક્ષમતાના વિકાસમાં મદદરૂપ થાય છે. આ ક્ષેત્રો નીચે મુજબ ગણાવી શકાય.

1. જ્ઞાનાત્મક વિકાસ
2. ભાવાત્મક વિકાસ
3. સામાજિક વિકાસ
4. શારીરિક વિકાસ
5. નૈતિક વિકાસ

પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં આપણે ઉપરોક્ત ક્ષેત્રોના વિકાસમાં વિજ્ઞાનની ભૂમિકા વિશે વિસ્તૃત માહિતી મેળવીશું. એ પહેલાં આપણે વિજ્ઞાન એટલે શું અને સર્વાંગી વિકાસ એટલે શું તેના વિશે માહિતી મેળવીએ.

વિજ્ઞાન એટલે શું? :

વિજ્ઞાનને આપણે કોઈ ચોક્કસ શબ્દોમાં વ્યાખ્યાયિત કરી શકીએ નહીં. વિજ્ઞાનનું ક્ષેત્ર એટલું વિશાળ છે કે વિજ્ઞાનને આપણે કોઈ વ્યાખ્યા કે સંકલ્પના સ્વરૂપે સીમિત કરી જ ન શકીએ. થર્બરના મતાનુસાર વિજ્ઞાનના અનુભવી અધ્યાપકો નિષ્ણાતોને જ્યારે વિજ્ઞાન એટલે શું? તેનો ઉત્તર આપે છે ત્યારે ઘણા બધા ઉત્તર મળે છે અને તે બધા મોટાભાગે સાચા હોય છે.

ફેડરિક વિજ્ઞાનની સંકલ્પના આપે છે કે “વિજ્ઞાન એ એક તંત્ર છે. પરિસ્થિતિ, સમાજ અને વાતાવરણમાંથી વ્યક્તિને મળતા અનુભવોને ચકાસીને જીવનવ્યવહારની આજુબાજુ ગોઠવતાં મળતું તંત્ર એટલે વિજ્ઞાન.

નેશનલ કરિક્યુલમ ફેમવર્ક અનુસાર વિજ્ઞાન એ જ્ઞાનનું એક ગતિશીલ શરીર છે જે તપાસની પ્રક્રિયા દ્વારા આપણી આસપાસના વિશ્વને સમજવા માટે સક્ષમ બનાવે છે. આ પ્રક્રિયા વિશ્વ વિશે અને વૈજ્ઞાનિક મૂલ્યો અને ક્ષમતાઓ, જેમકે પ્રશ્નો અને પૂર્વધારણાઓ, તપાસ, પુરાવા-આધારિત વિચારસરણી, સર્જનાત્મકતા, કારણ અને અસર સંબંધોને સમજવા અને નિર્ણય લેવા જેવા માન્ય જ્ઞાનના સંપાદન તરફ દોરી જાય છે. ઉપરાંત વિજ્ઞાન એ જ્ઞાનની એક સંગઠિત પ્રણાલી છે, જે જિજ્ઞાસા, પૂછપરછ, તાર્કિક તર્ક, પ્રયોગો અને પ્રયોગમૂલક પુરાવાઓની તપાસના પરિણામે વિકસિત થઈ છે. તે ભૌતિક અને જૈવિક વાતાવરણ અને ઘટનાઓની સમજણ, કારણ(ણો) અને અસર(રો) સહિત અર્થપૂર્ણ પેટર્ન અને

સંબંધોની ઓળખને સક્ષમ કરે છે અને વૈચારિક મોડલ અને સિદ્ધાંતો, કાયદાઓ અને સિદ્ધાંતોના વિકાસને સમર્થન આપે છે.

વિજ્ઞાન અને બાળકોનો સર્વાંગી વિકાસ :

બાળકનો સર્વાંગી વિકાસ એટલે? :

સર્વાંગી વિકાસ એ બાળવિકાસ માટેનો એક વ્યાપક અભિગમ છે જે સમગ્ર બાળકની શારીરિક, સામાજિક, ભાવનાત્મક, જ્ઞાનાત્મક, નૈતિક, સર્જનાત્મક અને સૌંદર્યલક્ષી ક્ષમતાઓ સહિતનો વિચાર કરે છે. બાળકના વિકાસનું દરેક પાસું અન્યોને પ્રભાવિત કરે છે, અને તેમના એકસાથે રહેવાનાં તમામ પરિમાણોને પોષવાથી તેમના એકંદર આરોગ્ય અને સુખાકારીને પ્રોત્સાહન મળે છે. સ્ટીનરના સિદ્ધાંત મુજબ સર્વગ્રાહી વિકાસ એ વ્યક્તિનાં શારીરિક, ભાવનાત્મક, બૌદ્ધિક અને આધ્યાત્મિક પરિમાણોના સંતુલિત વિકાસ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરતો એક વ્યાપક અભિગમ છે. રુડોલ્ફ સ્ટીનર દ્વારા સ્થપાયેલ આ સિદ્ધાંત, વ્યક્તિના અસ્તિત્વનાં તમામ પાસાંઓમાં એકબીજા સાથે જોડાયેલા અને સુમેળભર્યા વિકાસ પર ભાર મૂકે છે.

સર્વાંગી વિકાસ બાળકને જીવનમાં તેમની સંપૂર્ણ ક્ષમતા સુધી પહોંચવામાં મદદ કરી શકે છે, અને તેમની આસપાસના વિશ્વ સાથે સંકલન કરવા, સમજવા અને અભિવ્યક્ત કરવા માટે જરૂરી કૌશલ્યો વિકસાવવામાં મદદ કરે છે. આ કૌશલ્યો તેમને ભવિષ્યમાં રોજિંદા જીવનના પડકારોને પહોંચી વળવા અને મજબૂત અને સંતુલિત વ્યક્તિત્વ વિકસાવવા માટે તૈયાર કરવામાં પણ મદદ કરે છે. બાળકોના વ્યાપક વિકાસમાં વિજ્ઞાનની ભૂમિકા બહુસ્તરીય અને અત્યંત શક્તિશાળી છે.

સર્વાંગી વિકાસમાં વિજ્ઞાનની ભૂમિકા :

વિજ્ઞાન ભૌતિક વિશ્વ, અન્ય આવશ્યક ક્ષમતાઓ અને મૂલ્યો અને સ્વભાવને સારી રીતે સમજે છે. આ વૈજ્ઞાનિક સ્વભાવ, વિવેચનાત્મક અને પુરાવા-આધારિત વિચારસરણી, મૂળભૂત પ્રશ્નો પૂછવા, પ્રથાઓ અને ધોરણોનું વિશ્લેષણ કરવા અને જરૂરી ફેરફારો માટે કાર્ય

કરવા સાથે સમાજ અને કાર્યની દુનિયામાં વ્યક્તિઓની અર્થપૂર્ણ સહભાગિતાને સક્ષમ કરે છે. વિશ્વ ઝડપી પરિવર્તનોમાંથી પસાર થઈ રહ્યું છે, અને માનવી એ પરિવર્તનના સર્જક હોવા છતાં અસરકારક રીતે તેની સાથે અનુકૂલન કરવાની જરૂર છે. પરિવર્તન ગતિશીલ છે જેમાં વિજ્ઞાન નવા જ્ઞાન અને નવીનતા દ્વારા સામાજિક, માનવીય, તકનીકી અને આર્થિક વિકાસમાં ફાળો આપે છે.

વર્ષ 2020 માં નવી શિક્ષણનીતિ રજૂ થઈ ત્યાર બાદ નવી શિક્ષણનીતિમાં આપવામાં આવેલી ભલામણોને સાર્થક કરવા માટે વિવિધ સ્તરો માટે નેશનલ કરિક્યુલમ ફેમવર્કની રચના કરવામાં આવી. વર્ષ 2023માં આ અંતર્ગત શાળા શિક્ષણ માટેનું નેશનલ કરિક્યુલમ ફેમવર્ક રજૂ થયું, જેમાં વિજ્ઞાન શિક્ષણને ખાસ મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે. આધુનિક સમયની જરૂરિયાતને અનુલક્ષીને નેશનલ કરિક્યુલમ ફેમવર્કમાં વિજ્ઞાન શિક્ષણનાં ધ્યેયો આપવામાં આવ્યાં છે. વર્તમાન સમય અને ભવિષ્યમાં વિજ્ઞાન શિક્ષણ કયાં કયાં ક્ષેત્રોમાં બાળકના શિક્ષણ અને જીવનમાં ઉપયોગી થઈ શકે તેના આધાર પર આ ધ્યેયો નક્કી કરવામાં આવ્યાં છે. આ ધ્યેયોનો અભ્યાસ કરતાં સમજી શકાય કે વિજ્ઞાન એ માત્ર વર્ગખંડ પૂરતું સીમિત નથી. વિજ્ઞાન દ્વારા મળતું શિક્ષણ અને કૌશલ્યો બાળકને વર્ગખંડ બહારના જીવન માટે જરૂરી વૈજ્ઞાનિક અભિગમ અને વિચારસરણી પ્રદાન કરે છે. નેશનલ કરિક્યુલમ ફેમવર્ક: 2023 માં રજૂ કરેલા વિજ્ઞાન શિક્ષણનાં ધ્યેયો નીચે મુજબ છે.

- અણુસ્તરે દ્રવ્યની દુનિયા, તેની ક્રિયાપ્રતિક્રિયાઓ અને ગુણધર્મોનું અન્વેષણ કરવું
- આપણી આસપાસના ભૌતિક વિશ્વનું અન્વેષણ કરવું અને અવલોકનો અને વિશ્લેષણના આધારે વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંતો અને કાયદાઓને સમજવા.
- કોષીયસ્તરે જીવંત વિશ્વની રચના અને કાર્યોનું અન્વેષણ કરવું.
- સજીવો અને તેમના પાર્યાવરણ વચ્ચે

આંતરસંબંધની શોધ કરવી.

- અન્ય અભ્યાસક્રમ ક્ષેત્રોમાં વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાન અને સામાન્ય જ્ઞાન વચ્ચે જોડાણો દોરવાં.
- ભારતમાં જ્ઞાન અને તેના વૈજ્ઞાનિક વિચારો સાથેના જોડાણની શોધ કરવી.
- વૈજ્ઞાનિક ક્રિયાઓ દ્વારા વિજ્ઞાનની પ્રકૃતિને સમજાવી.

National Science Educational Standards (NSES) અમેરિકામાં વિજ્ઞાન શિક્ષણ સંબંધિત માપદંડો સૂચિત કરે છે. NSES મુજબ વ્યક્તિને પોતાના રોજિંદા જીવનમાં લેવા પડતા નિર્ણયો યોગ્ય રીતે લઈ શકાય તે માટે વૈજ્ઞાનિક વિચારણા જરૂરી હોય છે, જે વિજ્ઞાન શિક્ષણ થકી મળે છે. આધુનિક વિચારધારાઓ મુજબ વિજ્ઞાન શિક્ષણ એટલે જરૂરી છે કે તેનાથી જ્ઞાન, કૌશલ્ય અને ક્ષમતા, તેમજ અભિગમનું ઘડતર થાય છે. જ્ઞાન ક્ષેત્રમાં શરીર-રચના અને કાર્ય, સજીવ સૃષ્ટિ, ભૌતિક ઘટનાઓ, ઊર્જા જેવી બાબતોનો સમાવેશ થાય છે જેના દ્વારા બાળકોને પોતાને અને પોતાની સૃષ્ટિને સમજવાની દિશા મળે છે. કૌશલ્ય અને ક્ષમતામાં અવલોકન, પ્રયોગીકરણ, ચિત્રાત્મક રજૂઆત, સાધન નિર્માણ જેવા કૌશલ્યો અને પૃથક્કરણ, સામાન્યીકરણ, સમસ્યા ઉકેલ જેવી ક્ષમતાઓનો સમાવેશ થાય છે. અભિગમમાં વિજ્ઞાનશિક્ષણ દ્વારા બાળકોમાં વૈજ્ઞાનિક અભિગમ કેળવાય જેમાં સંદેહવૃત્તિ, કાર્યકારણ સંબંધને અનુસરવું, સમસ્યા ઉકેલ માટેની વૈજ્ઞાનિક પ્રક્રિયા, સ્વતંત્ર નિર્ણય, ધીરજ, ખંત જેવા ગુણોનો સમાવેશ થાય છે. જો વિદ્યાર્થીનો આ ત્રણેય ક્ષેત્રોમાં વિકાસ થાય તો તેને સર્વાંગી વિકાસ કહી શકાય.

બાળકના જીવનના પ્રારંભિક તબક્કાથી શિક્ષણ દ્વારા સર્વગ્રાહી વિકાસ છેલ્લી સદી કરતાં આજે વધુ મહત્વપૂર્ણ બની ગયો છે. સર્વાંગી વિકાસ એ શીખવા માટેનો એક વ્યાપક અભિગમ છે જે માનવીય સંભવિતતાનાં વિવિધ પાસાંઓને પોષવા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. બૌદ્ધિક વિકાસને પ્રાથમિકતા આપતી પરંપરાગત

શિક્ષણ પ્રણાલીઓથી વિપરીત, સર્વગ્રાહી વિકાસનો હેતુ વ્યક્તિઓમાં શારીરિક, ભાવનાત્મક, સામાજિક અને જ્ઞાનાત્મક ક્ષમતાઓને ઉત્તેજન આપવાનો છે. સર્વાંગી વિકાસ સાથે સંકળાયેલા આ ઘટકોને વ્યાપક રીતે નીચે મુજબ સમજી શકાય છે.

1. જ્ઞાનાત્મક વિકાસ :

વિજ્ઞાન દ્વારા, બાળકોને જિજ્ઞાસુ બનવાનું અને પ્રશ્નો પૂછવાનું શીખવવામાં આવે છે, તેમની આલોચનાત્મક વિચારશક્તિનો વિકાસ થાય છે. તેઓ પૂર્વધારણાઓ, પ્રયોગ, અવલોકન અને તારણો કાઢવાનું પણ શીખે છે. વૈજ્ઞાનિક સમસ્યાઓનું નિરાકરણ કરતી વખતે, બાળકો વિવેચનાત્મક રીતે વિચારી શકે છે કારણ કે તેઓ જાણે છે કે દરેક સમસ્યાનો વ્યવસ્થિત રીતે કેવી રીતે સંપર્ક કરવો.

વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાન બાળકોને કુદરતી વિશ્વથી લઈને તેમની આસપાસની તકનીકી પ્રગતિઓ વિશે શીખીને તેમના પર્યાવરણને વધુ સારી રીતે સમજવા માટે સક્ષમ બનાવે છે. બાળકોનું મૂળભૂત વિજ્ઞાન કૌશલ્યોથી સજ્જ હોવું તેમને જીવનની વિવિધ ઘટનાઓ સાથે ક્રિયા-પ્રતિક્રિયા કરવામાં મદદ કરે છે, જેનો તેઓ દરરોજ સામનો કરે છે.

2. ભાવનાત્મક વિકાસ :

બાળકોનો આત્મવિશ્વાસ અને આત્મગૌરવ ત્યારે વધી શકે છે જ્યારે તેઓ સફળતાપૂર્વક પ્રયોગો કરે અથવા સાચા જવાબો મેળવે. વિજ્ઞાન સ્થિતિસ્થાપકતાને પ્રોત્સાહન આપે છે કારણ કે પ્રયોગો દરમિયાન નિષ્ફળતા અનિવાર્ય હોય છે, પરંતુ તેમાંથી વ્યક્તિ શીખે છે, આમ શીખવાની પ્રક્રિયાના ભાગ રૂપે આવા પડકારોને જોવામાં આવે છે.

વિજ્ઞાન, તેના રસપ્રદ સ્વભાવ સાથે, જિજ્ઞાસાને ઉત્તેજિત કરે છે, જે બાળકોના કુદરતી વિકાસ માટે જરૂરી છે. આ જિજ્ઞાસાને સંતોષવા માટે યુવાનોને તેમના પોતાના પર વસ્તુઓ શોધવાની મંજૂરી આપવી મહત્વપૂર્ણ છે. જ્યારે બાળકો આંતરિક રીતે પ્રેરિત થાય છે, ત્યારે

તેઓ જીવનભર શીખવાનું ચાલુ રાખશે અને બૌદ્ધિક રીતે વિકાસ કરશે, વિજ્ઞાનને તેમની શીખવાની યાત્રાનો અભિન્ન ભાગ બનાવશે. વિજ્ઞાન તમામ સ્તરે શીખનારાઓમાં પ્રશ્નોત્તરી કૌશલ્યને પણ પ્રોત્સાહિત કરે છે જેથી જ્ઞાન એક સાધન બની જાય, જે આજીવન આગળની શોધ અથવા નવીનતા માટે ઉપયોગી બનતું રહે.

3. સામાજિક વિકાસ :

વિજ્ઞાનમાં સાથે મળીને કામ કરવું સામાન્ય છે; બાળકો જ્યારે પ્રયોગ અથવા પ્રોજેક્ટ પર ટીમ તરીકે કામ કરે છે ત્યારે કેવી રીતે વિચારો પ્રગટ કરવા અને સાંભળવું તે શીખે છે. વૈજ્ઞાનિક વિચારોની ચર્ચા કરવી એ સંચારનું એક સ્વરૂપ છે; અન્ય લોકોને પરિણામો સમજાવવાથી બોલવાના કૌશલ્યનો વિકાસ થાય છે અને બાળકોને સ્પષ્ટ રીતે વ્યક્ત કરવાનું શીખવામાં મદદ મળે છે.

બાળક જન્મથી જ પરિવાર અને સમાજનો ભાગ બની જાય છે. યોગ્ય વિજ્ઞાન શિક્ષણ બાળકને સામાજિક, ભૌગોલિક અને ભૌતિક ઘટનાઓને સમજાવવામાં મદદ કરે છે. જો બાળકોમાં પ્રારંભિક શિક્ષણથી જ આ વૈજ્ઞાનિક અભિગમ કેળવવામાં ન આવે તો સમાજનું સ્વરૂપ અંધશ્રદ્ધાળુ બની જાય છે. આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે આધુનિક સમયમાં પણ સમાજમાં ઘણા પૂર્વગ્રહો અને અંધશ્રદ્ધા જોવા મળે છે. બાળકો પણ સમાજનો એક ભાગ હોઈ, આ પૂર્વગ્રહો તેમનામાં આવે એ બિલકુલ સ્વાભાવિક છે.

બાળકોના સર્વાંગી વિકાસ માટે એટલે જ જરૂરી છે કે શાળામાં વિજ્ઞાન વિષયના અભ્યાસની શરૂઆત પહેલાં બાળકોમાં આ વૈજ્ઞાનિક વિચારોના અભાવના કારણે જન્મેલા પૂર્વગ્રહો જાણવા અને તેને દૂર કરવામાં આવે ત્યાર બાદ જ વિજ્ઞાનનું સાચું શિક્ષણ શરૂ કરી શકાય. પ્રાથમિક કક્ષાએ વિજ્ઞાનને શાળાની જેમ સમાજે પણ 'વિષય' નહીં પણ બાળકના કૌશલ્યના સ્થાને લેવું જોઈએ. જેનાથી બાળકમાં દરેક કઠિન બાબતોને વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ જોવાની, ઉકેલવાની ક્ષમતાઓનો વિકાસ થાય.

4. શારીરિક વિકાસ :

વિજ્ઞાન બાળકોના શારીરિક વિકાસમાં તેમને પ્રયોગો અને પ્રવૃત્તિઓમાં સામેલ કરીને મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે જે ઉત્તમ સ્નાયુમય કાર્યો કરવાની કુશળતાને વધારે છે. પ્રયોગશાળાનાં સાધનોનો ઉપયોગ કરવા, પદાર્થોને માપવા અને મોડલ બનાવવા જેવી પ્રવૃત્તિઓ માટે હાથ-આંખના ચોક્કસ સંકલન અને દક્ષતાની જરૂર હોય છે.

વધુમાં, વિજ્ઞાનશિક્ષણ માનવ જીવવિજ્ઞાન અને આરોગ્યની સમજને પ્રોત્સાહન આપે છે, બાળકોને પોષણ, કસરત અને સ્વચ્છતા વિશે માહિતગાર નિર્ણયો લેવા પ્રોત્સાહિત કરે છે. આ જ્ઞાન તંદુરસ્ત જીવનશૈલી પસંદગીઓ અને એકંદર સુખાકારીને પ્રોત્સાહન આપે છે. તદુપરાંત, વૈજ્ઞાનિક સંશોધનમાં ઘણી વાર વર્ગખંડ બહારની પ્રવૃત્તિઓ અને પ્રયોગોનો સમાવેશ થાય છે જે શારીરિક તંદુરસ્તી અને કુદરતી વાતાવરણ સાથે ઊંડા જોડાણમાં યોગદાન આપે છે. આ અનુભવો દ્વારા, બાળકો તેમની શારીરિક ક્ષમતાઓ વિકસાવે છે અને તેમના સ્વાસ્થ્યને જાળવવા માટે આજીવન મદદ કરે છે.

5. નૈતિક વિકાસ :

વિજ્ઞાનના પ્રયોગો બાળકોને એક અનોખો શીખવાનો અનુભવ પ્રદાન કરે છે, જે તેમને જીવન પ્રત્યે વ્યાપક પરિપ્રેક્ષ્ય મેળવવા માટે સક્ષમ બનાવે છે. તેઓ પ્રકૃતિ સંરક્ષણ, આરોગ્યની અસરો અને તફનીકી પ્રગતિ વિશે શીખે છે, જે બદલામાં, તેમને બાહ્ય માર્ગદર્શનની ગેરહાજરીમાં પણ, જવાબદાર, નૈતિક નિર્ણયો લેવા માટે સશક્ત બનાવે છે. વિજ્ઞાનના પ્રયોગો દ્વારા આ સર્વગ્રાહી શિક્ષણનો અનુભવ બાળકોને વ્યાપક શૈક્ષણિક લાભો વિશે જ્ઞાન આપે છે.

વિજ્ઞાન પુરાવા-આધારિત વિચારસરણીનું મહત્વ શીખવે છે કે બાળકો માહિતીના વિશ્વસનીય સ્ત્રોતોનો ઉપયોગ કરતી વખતે શું સાબિત કરી શકાય તે મુજબ નિર્ણયો લે. જટિલ વિચાર પ્રક્રિયાઓ શીખવવાનો આ અભિગમ ઉદ્દેશ્ય તર્કસંગતતા બનાવવામાં મદદ કરે છે.

બાળકોના વિકાસમાં પુસ્તકોનું મહત્વ

- ભાવેશભાઈ એન. સરગરા

મોનાર્ક યુનિવર્સિટી,
અમદાવાદ.

મો. ૯૦૩૩૪૮૮૩૮૬

બાળકોના જીવનમાં પુસ્તકોને ખાસ સ્થાન છે, જે તેમને માટે વિશ્વના જ્ઞાનનો દરવાજો ખોલે છે અને જીવનભર શીખવા માટેની પાયાની મજબૂતી પૂરી પાડે છે. બાળવિકાસની યાત્રા ઘણી બધી ઘટનાઓથી ભરપૂર છે, જેમાં પુસ્તકો બૌદ્ધિક, ભાવનાત્મક, સામાજિક અને ભાષાત્મક વિકાસમાં મહત્વનો ભાગ ભજવે છે.

આ લેખમાં, બાળકોના વિકાસમાં પુસ્તકોનાં વિવિધ પરિબલોનું મહત્વ દર્શાવવામાં આવ્યું છે, જેમાં માતા-પિતા, શિક્ષકો અને પુસ્તકાલયોની ભૂમિકા પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે, ઉપરાંત પુસ્તકોનું બાળકોના વિકાસમાં કેવી રીતે યોગદાન રહેલ છે તેનું અન્વેષણ કરવામાં આવેલ છે અને તેમના રોજિંદા જીવનમાં વાંચનને અસરકારક રીતે સામેલ કરવાના મહત્વ પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે.

1. બૌદ્ધિક વિકાસમાં પુસ્તકોની ભૂમિકા :

ભાષા પ્રાપ્તિ અને સાહિત્ય કુશળતા : પુસ્તકો ભાષા અને સાહિત્ય કુશળતાના વિકાસમાં મૂળભૂત ભૂમિકા ભજવે છે. બાળપણથી જ બાળકોને નવી શબ્દાવલી અને વ્યાકરણના ઢાંચા થકી વાર્તાઓનો પરિચય મળે છે. આ પરિચય તેમના માટે ભાષાનું યોગ્ય રીતે સમજ અને વાપરી શકે તેવી ક્ષમતા વધારવામાં મદદરૂપ થાય છે. બાળકો ચિત્રપુસ્તકોમાંથી વધુ જટિલ પાટીઓ તરફ આગળ વધે છે ત્યારે તેઓ લખાણને સમજવા અને વિશ્લેષણ કરવાની ક્ષમતા વિકસાવે છે, જે શૈક્ષણિક સફળતાની મજબૂત પાયાદોરી છે.

કલ્પના અને સર્જનાત્મકતા : પુસ્તકો બાળકોની કલ્પના અને સર્જનાત્મકતાને પ્રેરિત કરે છે. વાર્તાઓ તેમને વિવિધ દુનિયાઓમાં લઈ જાય છે, વિવિધ પાત્રોનો પરિચય કરાવે છે, અને વિવિધ પરિસ્થિતિઓનું નિર્દેશન

કરે છે જે તેમને તેમના તાત્કાલિક પર્યાવરણની બહાર વિચારો કરવા માટે પ્રોત્સાહિત કરે છે. આ કલ્પનાત્મક જોડાણ જ જડ સમસ્યાઓનો ઉકેલ લાવવાના અને નવા વિચાર માટે મહત્વપૂર્ણ છે.

ધ્યાન અને કેન્દ્રિતતા : વાંચન માટે ધ્યાન અને કેન્દ્રિતતા જરૂરી છે, જે વિક્ષેપોથી ભરેલા વિશ્વમાં વધુ ને વધુ મહત્વપૂર્ણ બની રહેલ છે. પુસ્તક સાથે સમય પસાર કરીને, બાળકોની ધ્યાન કેળવવાની અને કાર્ય પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાની ક્ષમતા વિકસે છે.

2. ભાવનાત્મક વિકાસમાં પુસ્તકોની ભૂમિકા :

સહાનુભૂતિ અને ભાવનાત્મક બુદ્ધિ : પુસ્તકો બાળકોને પાત્રો અને પરિસ્થિતિઓ મારફતે વિવિધ ભાવનાઓનો અનુભવ કરાવે છે. આ પ્રતિસ્થાપન અનુભવ તેમને સહાનુભૂતિ વિકસાવવા માટે મદદરૂપ થાય છે, કારણ કે તેઓ અન્ય લોકોની ભાવનાઓને સમજી અને શેર કરવા શીખવે છે. તેમણે પોતાની ભાવનાઓ ઓળખવા અને સંભાળવા માટે વધારે શક્યતાઓ મળે છે.

સંકટ નિયંત્રણ : પુસ્તકો સામાન્ય રીતે નષ્ટ, વિવાદ અને વિપત્તિ જેવા વિષયો પર ચર્ચા કરે છે, જે બાળકોને તેમના પોતાના પડકારોને હલ કરવા માટે સાધનો પૂરાં પાડે છે. પાત્રો કેવી રીતે મુશ્કેલ પરિસ્થિતિઓનો સામનો કરે છે તે વાંચન દ્વારા, બાળકો પોતાની ભાવનાઓ અને જીવનના ઉતાર-ચડાવને સંભાળવા માટે મૂલ્યવાન રહસ્યો મેળવે છે.

આંતરિક જીવનની શોધખોળ : પાત્રો સામાન્ય રીતે જટિલ લાગણીઓ અને પરિસ્થિતિઓનો સામનો કરે છે. તેમનો અભ્યાસ કરીને, બાળકોને પોતાની લાગણીઓને સમજવામાં અને તેનાથી નીકળવા માટે માર્ગદર્શન મળે છે. પુસ્તકો વાંચવાથી બાળકોનો આત્મવિશ્વાસ વધી શકે છે

અને તેમને પોતાને વ્યક્ત કરવામાં વધુ સુખદ અનુભવ થઈ શકે છે. લાગણીઓ ઓળખવી અને નામ આપવું : પાત્રોના અનુભવો સાથે સંકળવાથી બાળકો તેની લાગણીઓને ઓળખી અને નામ આપી શકે છે, જેનાથી ભાવનાત્મક સાક્ષરતા વિકસે છે. તેવાં પાત્રોને વિશે વાંચવાથી, જે સમાન લાગણીઓ અનુભવતા હોય, વાચકોને પોતાને સમજી શકાય છે અને તે લોકોની લાગણીઓ માન્ય બને છે.

3. સામાજિક વિકાસમાં પુસ્તકોની ભૂમિકા :

સામાજિક કૌશલ્ય અને નૈતિક વિકાસ : પુસ્તકો ઘણી વાર સામાજિક માન્યતાઓ, મૂલ્યો અને નૈતિકતાને સંપ્રેક્ષિત કરે છે, જે બાળકોને સ્વીકાર્ય વર્તન અને તેમનાં કાર્યોનાં પરિણામોને સમજવામાં મદદરૂપ થાય છે. વાર્તાઓ દ્વારા, બાળકો સહકાર, દયાળુતા અને ન્યાય વિશે શીખે છે, જે આરોગ્યપ્રદ સામાજિક ક્રિયાપ્રતિક્રિયાઓ અને નૈતિક વિકાસ માટે અનિવાર્ય છે.

સાંસ્કૃતિક જાગૃતિ અને વૈવિધ્યતા : વિવિધ સાંસ્કૃતિઓના પુસ્તકોનો પરિચય બાળકોની દૃષ્ટિ વિસ્તારે છે અને વૈવિધ્યતા માટે પ્રશંસાને પ્રોત્સાહિત કરે છે. વિવિધ સાંસ્કૃતિક પૃષ્ઠભૂમિ અને દૃષ્ટિકોણને સમજવાથી બાળકોને વધુ સમાનુભૂતિપૂર્ણ અને સર્વસમાવેશક દૃષ્ટિકોણ વિકસાવવા માટે મદદ મળે છે.

4. ભાષાત્મક વિકાસમાં પુસ્તકોની ભૂમિકા :

નવા શબ્દભંડોળનો પરિચય : પુસ્તકો બાળકોને તેમના દૈનિક જીવનમાં સાંભળવામાં ન આવ્યા હોય તેવા ઘણા નવા શબ્દો અને શબ્દસમૂહો શીખવે છે. આ તેમની શબ્દભંડોળનો વિસ્તાર કરવામાં અને વધુ સ્પષ્ટ રીતે વાતચીત કરવામાં મદદ કરે છે.

વાક્યરચના અને વ્યાકરણ શીખવું : પુસ્તકો બાળકોને વિવિધ પ્રકારનાં વાક્યો અને વાક્યરચનાઓનો સંપર્ક આપે છે. આ તેમને વધુ યોગ્ય રીતે વાક્યો બનાવવાનું અને વ્યાકરણના નિયમો શીખવાનું શીખવે છે.

વાર્તા કહેવાની કુશળતા વિકસાવવી : પુસ્તકો બાળકોને વાર્તાઓ કેવી રીતે ગોઠવવી, શરૂઆત, મધ્ય

અને અંત બનાવવો અને તેમના વિચારોને સ્પષ્ટ અને સુસંગત રીતે રજૂ કરવાનું શીખવે છે.

વાંચન કુશળતામાં સુધારો : પુસ્તકો વાંચવાથી બાળકોની શબ્દઓળખ, વાક્ય સમજણ અને વાંચનની ગતિમાં સુધારો થાય છે.

ભાષા પ્રત્યેનો પ્રેમ ઉત્તેજિત કરવો : રસપ્રદ અને આકર્ષક પુસ્તકો બાળકોને વાંચનનો આનંદ માણવા અને ભાષા પ્રત્યેનો પ્રેમ વિકસાવવા માટે પ્રેરણા આપી શકે છે.

5. શૈક્ષણિક વિકાસમાં પુસ્તકોની ભૂમિકા :

જ્ઞાન અને સમજમાં વૃદ્ધિ : પુસ્તકો વિવિધ વિષયો પરની માહિતીનો વિશાળ સંગ્રહ પ્રદાન કરે છે, જે બાળકોને વિશ્વ વિશે વધુ જાણવા અને તેમની જ્ઞાનની પૃષ્ઠભૂમિને વિસ્તૃત કરવામાં મદદ કરે છે.

વાંચન કુશળતામાં સુધારો : નિયમિત વાંચન બાળકોના શબ્દભંડોળ, વાક્યરચના અને વાંચનની ગતિમાં સુધારો કરે છે. આ તેમને શાળામાં અને તેમના ભવિષ્યના જીવનમાં સફળ થવામાં મદદ કરશે.

સમસ્યાનું નિરાકરણ અને વિવેકાત્મક ચિંતન કુશળતા વિકસાવવી : ઘણાં પુસ્તકો બાળકોને પડકાર આપે છે અને તેમને સમસ્યાઓ હલ કરવા અને વિવેકાત્મક રીતે વિચારવા માટે પ્રોત્સાહિત કરે છે. આ કુશળતા તેમને શૈક્ષણિક અને વ્યાવસાયિક સેટિંગ્સ, બંનેમાં સફળ થવામાં મદદ કરશે.

એકાગ્રતા અને ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાની કુશળતામાં સુધારો : પુસ્તકો વાંચવાથી બાળકોને લાંબા સમય સુધી એકાગ્ર રહેવાની અને કાર્ય પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાની કુશળતા વિકસાવવામાં મદદ મળી શકે છે.

કલ્પનાશક્તિ અને સર્જનાત્મકતાને ઉત્તેજિત કરવી : પુસ્તકો બાળકોને નવી દુનિયાઓ અને શક્યતાઓનું અન્વેષણ કરવાની તક આપે છે. આ તેમની કલ્પનાશક્તિને ઉત્તેજિત કરી શકે છે અને તેમને વધુ સર્જનાત્મક બનવામાં મદદ કરી શકે છે.

બાળકોમાં પુસ્તક વાંચનનો પ્રેમ પ્રોત્સાહિત કરવા માટેની અમુક રીતો :

વાંચન-મૈત્રીપૂર્ણ પર્યાવરણ બનાવો : માતાપિતા અને શિક્ષકો વિવિધ પુસ્તકો માટે એક્સેસ પ્રદાન કરીને અને આરામદાયક, શાંત વાંચન વિસ્તાર બનાવીને વાંચન માટે અનુકૂળ જગ્યા બનાવી શકે છે. નિયમિતપણે પુસ્તકાલય અને પુસ્તકોનાં દુકાનોની મુલાકાત લેવી પણ બાળકોને નવાં પુસ્તકો શોધવા માટે પ્રોત્સાહિત કરે છે. ઘરની દરેક રૂમમાં પુસ્તકો રાખવાં જોઈએ જેથી અનુકૂળ સમયે વાંચી શકે. તથા પુસ્તકવાંચન માટે રોજ અમુક ચોક્કસ સમય પણ નક્કી કરી શકાય.

મોટેથી વાંચો અને સાથે વાંચો : બાળકોને મોટા અવાજે વાંચવું, ભલે કે તેઓ સ્વતંત્ર રીતે વાંચી શકે, એ તેમની સાથે જોડાવાનો અને પુસ્તકો માટે પ્રેમ પ્રોત્સાહિત કરવાનો શક્તિશાળી માર્ગ છે. તે દૃષ્ટાંત વાંચન પણ મોડલ કરે છે અને વધુ જટિલ વાર્તાઓ અને વિચારોએ પરિચય કરે છે.

પસંદગી પ્રોત્સાહિત કરો : બાળકોને પોતાનાં પુસ્તકો પસંદ કરવાની છૂટ આપવી સ્વતંત્રતાનો અનુભવ કરાવે છે અને વાંચનને આનંદમય પ્રવૃત્તિ બનાવે છે. શૈલીઓ અને વિષયોનું મિશ્રણ પ્રોત્સાહિત કરવાથી પણ તેમનો રસ તાજો રહે છે.

વાંચન રોલ મોડેલ બનવું: બાળકો માટે તેમની આસપાસના વયસ્કો પુસ્તકોની કિંમત જાણે છે અને તેનો આનંદ લે છે, એવા લોકોને જોતાં, વાંચન માટે વધુ સંભાવિત છે. માતાપિતા અને શિક્ષકો જેમની નિયમિત રીતે વાંચે છે, તે સકારાત્મક ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે અને વાંચનના જીવનભરના મહત્વને દર્શાવે છે.

વાંચન માટે પુરસ્કાર: વાંચન દ્વારા, બાળકો નવી દુનિયાનું અન્વેષણ કરી શકે છે, જ્ઞાન મેળવી શકે છે, અને કલ્પનાશક્તિ અને સર્જનાત્મકતા વિકસાવી શકે છે. પુરસ્કારો એ બાળકોને વધુ વાંચવા માટે પ્રોત્સાહિત કરવા માટે એક અસરકારક સાધન બનાવી શકાય.

બાળકોમાં પુસ્તક વાંચનનો પ્રેમ પ્રોત્સાહિત કરવા માટેની સરકારી યોજનાઓ :

ભારત સરકાર દ્વારા બાળકોમાં પુસ્તક વાંચનનો

પ્રેમ પ્રોત્સાહિત કરવા માટે ઘણી યોજનાઓ શરૂ કરવામાં આવી છે. આ યોજનાઓનો ઉદ્દેશ્ય બાળકોનો પુસ્તકો સાથે પરિચય કરાવવો, વાંચનની આદત વિકસાવવી અને તેમને જ્ઞાની અને સર્જનાત્મક બનાવવાનો છે.

જેના માટેની કેટલીક મુખ્ય યોજનાઓ નીચે મુજબ છે:

રાષ્ટ્રીય બાળ પુસ્તક નિધિ : આ યોજનાનો ઉદ્દેશ્ય ગુજરાતી ભાષામાં ઉચ્ચ ગુણવત્તાવાળા બાળ પુસ્તકોનું પ્રકાશન અને વિતરણ કરવાનો છે.

રાષ્ટ્રીય પુસ્તક નિષ્ણાતોની યોજના : આ યોજનાનો ઉદ્દેશ્ય દેશભરમાં પુસ્તકાલયો અને શાળાઓમાં પુસ્તક નિષ્ણાતોની નિમણૂક કરવાનો છે.

પુસ્તકાલય સેવાઓનો વિકાસ : આ યોજનાનો ઉદ્દેશ્ય દેશભરમાં નવાં પુસ્તકાલયોની સ્થાપના અને અસ્તિત્વમાં રહેલા પુસ્તકાલયોને આધુનિક બનાવવાનો છે.

પુસ્તક મેળાઓ અને પ્રદર્શનો : સરકાર દ્વારા દેશભરમાં પુસ્તક મેળાઓ અને પ્રદર્શનોનું આયોજન કરવામાં આવે છે, જેથી બાળકો અને યુવાનોને પુસ્તકો સાથે પરિચય કરાવી શકાય.

પુસ્તક વાંચન સ્પર્ધાઓ : સરકાર દ્વારા બાળકો અને યુવાનો માટે પુસ્તક વાંચન સ્પર્ધાઓનું આયોજન કરવામાં આવે છે, જેથી તેમને વાંચન પ્રત્યે પ્રોત્સાહિત કરી શકાય.

આંતરરાષ્ટ્રીય બાળ પુસ્તક દિવસ : બાળકોમાં વાંચનની રુચિ વધારવા માટે દર વર્ષે ૨ એપ્રિલના રોજ આંતરરાષ્ટ્રીય બાળ પુસ્તક દિવસની ઉજવણી કરવામાં આવે છે. આ દિવસે પ્રખ્યાત ડેનિશ લેખક હંસ ક્રિશ્ચિયન એન્ડરસનનો જન્મ થયો હતો. જે અનેક લોકપ્રિય બાળવાર્તાઓ લખવા માટે પ્રખ્યાત હતા જેની યાદમાં આ દિવસની ઉજવણી કરવામાં આવે છે.

આંતરરાષ્ટ્રીય બાળ પુસ્તક દિવસની ઉજવણીના મહત્વપૂર્ણ કારણો નીચે મુજબ છે.

બાળકોમાં વાંચનનો પ્રેમ ઉજાગર કરવો : આ દિવસનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય બાળકોમાં વાંચનનો પ્રેમ ઉત્તેજિત

કરવાનો અને તેમને પુસ્તકોના મહત્વથી વાકેફ કરવાનો છે. ઘણાં બાળકો પુસ્તકો વાંચવાનું પસંદ કરતા નથી, કારણ કે તેઓ તેને કંટાળાજનક અથવા મુશ્કેલ માને છે. આંતરરાષ્ટ્રીય બાળ પુસ્તક દિવસનો ઉપયોગ બાળકોને પુસ્તકો સાથે સકારાત્મક અનુભવો કરાવવા અને તેમને વાંચનનો આનંદ માણવા માટે થઈ શકે છે.

બાળકોને સાક્ષરતા અને શિક્ષણનું મહત્વ શીખવવું : પુસ્તકો એ જ્ઞાન અને માહિતીનો અમૂલ્ય સ્ત્રોત છે. તેઓ બાળકોને વિવિધ વિષયો વિશે શીખવામાં મદદ કરી શકે છે, તેમના શબ્દભંડોળ અને ભાષા કુશળતામાં સુધારો કરી શકે છે, અને તેમની કલ્પનાશક્તિ અને સર્જનાત્મકતાને વિકસાવી શકે છે. આંતરરાષ્ટ્રીય બાળ પુસ્તક દિવસનો ઉપયોગ બાળકોને શિક્ષણ અને સાક્ષરતાનું મહત્વ શીખવવા માટે થઈ શકે છે, અને તેમને ભવિષ્ય માટે સફળ થવા માટે જરૂરી કૌશલ્યો વિકસાવવામાં મદદ કરી શકે છે.

બાળકોને વિશ્વ વિશે શીખવવું : પુસ્તકો બાળકોને વિશ્વ વિશે શીખવામાં મદદ કરી શકે છે, જેમાં વિવિધ સંસ્કૃતિઓ, દેશો અને લોકોનો સમાવેશ થાય છે. તેઓ બાળકોને અન્ય લોકોના જીવન અને અનુભવો વિશે સમજવામાં મદદ કરી શકે છે, અને તેમને વધુ સહાનુભૂતિશીલ અને સમજદાર બનવામાં મદદ કરી શકે છે. આંતરરાષ્ટ્રીય બાળ પુસ્તક દિવસનો ઉપયોગ બાળકોને વિશ્વની વિવિધતા વિશે શીખવવા અને તેમને વૈશ્વિક નાગરિકો બનવા માટે પ્રોત્સાહિત કરવા માટે થઈ શકે છે.

બાળકોને મનોરંજન પૂરું પાડવું : વાંચન એ બાળકો માટે મનોરંજનનો એક શ્રેષ્ઠ સ્ત્રોત હોઈ શકે છે. તેઓ તેમને કલાકો સુધી કબજે રાખી શકે છે અને તેમને નવી દુનિયાઓ અને સાહસોમાં લઈ જઈ શકે છે. આંતરરાષ્ટ્રીય બાળ પુસ્તક દિવસનો ઉપયોગ બાળકોને મનોરંજન પૂરું પાડવા અને તેમને વાંચન સાથે સકારાત્મક સંબંધો બાંધવામાં મદદ કરવા માટે થઈ શકે છે.

હવે બાળવિશ્વ વાંચો અને સાંભળો પણ..!

આ અંકથી બાળવિશ્વના તમામ લેખો ઓડિયો સ્વરૂપે પ્રસ્તુત થઈ રહ્યા છે. બાળવિશ્વ હવે સમાવેશી (Inclusive) બની રહ્યું છે. દિવ્યાંગજનો ઉપરાંત સૌ કોઈ આ નવા ઓડિયો માધ્યમનો મહત્તમ ઉપયોગ કરી શકે છે.

ધ્વનિમુદ્રણ સૌજન્ય:

અંધજન મંડળ, વસ્ત્રાપુર, અમદાવાદ.

બાળકોનું માનસિક સ્વાસ્થ્ય

- ડૉ. રોનકકુમાર આર. પરમાર
ચિલ્ડ્રન ડિસર્ડર્સ સુનિવર્સિટી,
ગાંધીનગર,
મો. ૯૯૦૪૩ ૮૯૧૬૩

માનસિક સ્વાસ્થ્ય એટલે મનોવૈજ્ઞાનિક કે માનસિક રીતે સારાપણાની અવસ્થા અથવા માનસિક રોગની ગેરહાજરી. બાળપણ દરમિયાન માનસિક રીતે સ્વસ્થ હોવાનો અર્થ એ થાય છે કે વિકાસલક્ષી અને ભાવનાત્મક સીમાચિહ્નો પર પહોંચવું અને તંદુરસ્ત સામાજિક કૌશલ્યો અને સમસ્યાઓનો સામનો કરવો તે શીખવવું.

બાળકોમાં માનસિક વિકૃતિઓનું વર્ણન બાળકોની સામાન્ય રીતે શીખવવાની વર્તન કરવાની અથવા તેમની લાગણીઓને સંભાળવાની રીતમાં ગંભીર ફેરફારો તરીકે લેવામાં આવે છે. ઘણા બાળકો પ્રસંગોપાત્ત ડર અને ચિંતાઓનો અનુભવ કરે છે અથવા વિક્ષેપકારક વર્તણૂકો દર્શાવે છે જે લક્ષણો ગંભીર હોય અને શાળા ઘર અથવા રમવાની પ્રવૃત્તિઓમાં દખલ કરે તો બાળકને માનસિક વિકૃતિ હોવાનું નિદાન થઈ શકે છે

ચિલ્ડ્રન મેન્ટલ હેલ્થનું મહત્ત્વ (અમેરિકન સાયકોલોજિકલ એસોસિયેશન, 2020)

અમેરિકન સાયકોલોજિકલ એસોસિયેશન એ માનસિક સ્વાસ્થ્યમાં મહત્ત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. જેમાં બાળકોના આરોગ્ય અને વિકાસનો સમાવેશ થાય છે. બધા બાળકોને સ્વસ્થ અને સુખી જીવન જીવવાનો અને અસરકારક સંભાળ મેળવવાનો અધિકાર છે. માનસિક સ્વાસ્થ્ય સમસ્યાઓ અટકાવવી તેમના બાળપણના સમયગાળામાં મોટી માત્રામાં જરૂરિયાત હોય છે. માનસિક સ્વાસ્થ્યમાં બાળકની બોધાત્મક અને સામાજિક બાબતોનું ખૂબ જ મહત્ત્વ રહેલું છે.

બાળકના માનસિક સ્વાસ્થ્યની સ્થિતિને પ્રભાવિત કરતાં પરિબળો

કેટલાંક પરિબળો છે કે જે બાળકોના માનસિક સ્વાસ્થ્યની સ્થિતિને પ્રભાવિત કરે છે. તેમાં હકારાત્મક

અને નકારાત્મક બાબતોનો સમાવેશ થાય છે. પ્રેમ, વિશ્વાસ અને સમજ સાથેનું વાતાવરણ બાળકોને સર્જનાત્મક જીવનશૈલી તરફ વાળે છે. ઘણા બાળકો ખાસ કરીને જેઓને આ પ્રકારનું વાતાવરણ મળ્યું નથી તેઓની જીવનશૈલી કઠિન બની જાય છે. તેઓને મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડે છે. બાળકો એકલા રહેવાથી તેમના માનસિક સ્વાસ્થ્ય પર નકારાત્મક અસર પડે છે.

માતાપિતાની સંભાળનો અભાવ ઘણી વાર બાળકોમાં માનસિક સ્વાસ્થ્ય સમસ્યાઓ ઊભી કરે છે. કેટલાંક બાળકો જન્મ્યા બાદ માતાપિતાના પાલન-પોષણ વિના. તેમને તેમની લાગણીઓને સંતુલિત કરવામાં વધુ મુશ્કેલી પડે છે. કેટલીક વાર તેઓમાં ડિપ્રેસિવ મૂડ અને ચિંતાની સમસ્યાઓ જોવા મળે છે. યોગ્ય કાળજી સાથે સારવાર કરવામાં આવે તો આ બાળકોમાં આત્મસન્માન વધી શકે છે. તેમના શૈક્ષણિક પ્રદર્શન સાથે બાળકો પ્રેમથી જ સુખી અને સ્વસ્થ રહી શકે છે.

કેટલાં બાળકોને માનસિક સ્વાસ્થ્ય વિકૃતિઓ છે?

ભારતમાં અંદાજિત 50 મિલિયન બાળકોમાં માનસિક સ્વાસ્થ્ય વિકૃતિ હોવાનું નિદાન થયું હતું. જેમાં 10 થી 18 વર્ષની વયેના સમયગાળામાં વધારો જોવા મળે છે. વર્તમાન સમયે માનસિક સ્વાસ્થ્યની ખૂબ જ જરૂર છે. વિશ્વભરમાં 10% થી 20% કિશોરો માનસિક સ્વાસ્થ્ય સમસ્યાઓનો સામનો કરી રહ્યા છે. નેશનલ મેન્ટલ હેલ્થ સર્વે ઓફ ઈન્ડિયા (2015-16) મુજબ 7.3% કિશોરાવસ્થામાં કિશોરો માનસિક વિકૃતિઓનો અનુભવ કરે છે. 2011ની વસ્તી ગણતરી દર્શાવે છે કે ભારતીય વસ્તીનો ચોથા ભાગમાં કિશોરાવસ્થાનો સમાવેશ થાય છે. ભવિષ્યના વિકાસમાં બાળકોની સૌથી મહત્ત્વપૂર્ણ ભૂમિકા હોવી જોઈએ.

વર્તમાન સમયમાં બાળકો સ્માર્ટ ફોન તેમજ અન્ય ગેજેટ્સમાં ખૂબ જ રચ્યા પચ્યા રહે છે તેના પરિણામ સ્વરૂપે તેઓમાં ઘણી બધી માનસિક અને શારીરિક સ્વાસ્થ્યને સંબંધિત સમસ્યાઓ જોવા મળે છે. બાળકોમાં ક્યારેક ઉદાસીપણું, બેચેની, ચીડિયાપણું અથવા આક્રમકપણું જોવા મળે છે જ્યારે ઘણાને શાંત બેસવું, ધ્યાન આપવું અથવા અન્ય લોકો સાથે વાતચીત કરવી ક્યારેક-ક્યારેક પડકારજનક લાગે છે.

બાળકની લાગણીઓ અને વર્તણૂક ઘર અથવા શાળામાં ફેરફારો અથવા તણાવ સાથે સંબંધિત છે કે કેમ અથવા તેઓ કોઈ એવી વિકૃતિ સૂચવે છે કે જેના માટે તેઓ સારવારની ભલામણ કરશે તે નક્કી કરવામાં અને મદદ કરવા માટે માનસિક સ્વાસ્થ્ય વ્યાવસાયિક મૂલ્યાંકન પરિણામોની સમીક્ષા કરશે. માનસિક સ્વાસ્થ્ય વ્યાવસાયિક ભલામણ કરી શકે તેવા ઘણા સારવાર વિકલ્પો છે. મનોરોગ ચિકિત્સા, જેમાં ચોક્કસ પરિસ્થિતિઓ પર નિર્દેશિત માળખાગત મનોરોગ ચિકિત્સા જેવા ઘણા વિવિધ અભિગમોનો સમાવેશ થાય છે.

- સારવારમાં માતાપિતાની સામેલગીરી
- બાળકને ઘરે અથવા શાળામાં પ્રેક્ટિસ કરવાની કુશળતા શીખવવી.
- પ્રગતિના માપદંડો (જેમ કે રેટિંગ સ્કેલ અને 'હોમવર્ક અસાઇનમેન્ટ્સ' પરના સુધારા)
- દવાઓ, જે નિદાન પર નિર્ભર રહેશે અને તેમાં એન્ટિડિપ્રેસન્ટ્સ, ઉત્તેજકો, મૂડ સ્ટેબિલાઇઝર્સ અથવા અન્ય દવાઓ સામેલ હોઈ શકે છે. દવાઓનો ઉપયોગ ઘણી વાર મનોરોગ ચિકિત્સા સાથે સંયોજનમાં થાય છે. જો બહુવિધ આરોગ્ય સંભાળ પ્રદાતાઓ અથવા નિષ્ણાતો સામેલ હોય, તો શ્રેષ્ઠ પરિણામો પ્રાપ્ત કરવા માટે સારવારની માહિતી શેર કરવી જોઈએ અને પ્રદાતાઓ વચ્ચે સંકલન થવું જોઈએ.
- કૌટુંબિક કાઉન્સેલિંગ, જેમાં પરિવારના સભ્યોનો

સમાવેશ થાય છે જેથી તેઓને સમજવામાં મદદ મળે કે બાળકના પડકારો માતાપિતા અને ભાઈ-બહેનો સાથેના સંબંધોને કેવી રીતે અસર કરી શકે છે.

- માતાપિતા માટે મદદગાર, જેમ કે વ્યક્તિગત અથવા જૂથ સત્રો જેમાં તાલીમ અને અન્ય માતાપિતા સાથે વાત કરવાની તક સામેલ હોય છે. પેરેન્ટલ સપોર્ટ બાળકને મુશ્કેલ લાગણીઓ અને વર્તનને હકારાત્મક રીતે સંચાલિત કરવામાં મદદ કરવા માટે નવી વ્યૂહરચના પ્રદાન કરી શકે છે. ચિકિત્સક વર્ગખંડમાં સવલતો મેળવવા માટે શાળાઓ સાથે કેવી રીતે કામ કરવું તે અંગે માતાપિતાને કોચિંગ પણ આપી શકે છે.

બાળકોની માનસિક સ્વાસ્થ્ય સુધારણાના ઉપાયો :

વર્તમાન સમયમાં મોટા ભાગના લોકો સામે પોતાનું અને બાળકોનું શારીરિક અને માનસિક સ્વાસ્થ્ય જાળવી રાખવાનો મોટો પડકાર છે. શારીરિક સ્વાસ્થ્યની જાળવણી માટેના પ્રયાસો વિશેની જાણકારી મોટાભાગના લોકો ધરાવતા હોય છે, પરંતુ માનસિક સ્વાસ્થ્ય સુધારણા માટે શું કરવું તેની માહિતી શરૂઆતથી જ લોકો સુધી પહોંચે તે જરૂરી છે. આ માટે નીચેનાં પગલાં અપનાવવાં.

આહાર : 'અન્ન એવો ઓડકાર' કહેવત મુજબ બાળકનો આહાર તેનું માનસિક સ્વાસ્થ્ય નક્કી કરી શકે. આ માટે વ્યક્તિએ સમતોલ આહાર લેવો જરૂરી છે, જેમાં જરૂરી માત્રામાં મિનરલ્સ, પ્રોટીન્સ હોય, જેના પરિણામે શરીરને યોગ્ય પ્રમાણમાં પોષકતત્ત્વો પ્રાપ્ત થાય. આપણે જરૂરિયાત મુજબની કેલરીવાળો, ચરબી અને શર્કરાનો ઓછા પ્રમાણવાળો ખોરાક લેવો જોઈએ. ખોરાકના પરિણામે શરીરમાં રાસાયણિક પરિવર્તનો થાય છે. જરૂરી રસાયણોના અભાવે અને બિનજરૂરી રસાયણોના પરિણામે શરીરને નુકસાન થઈ શકે. બાળકને તાજો, હળવો અને ઋતુ અનુસાર ખોરાક લેવો જોઈએ. બને ત્યાં સુધી ફાસ્ટફૂડ, પેકેટના નાસ્તા વગેરેથી દૂર રાખવા જોઈએ.

કસરત : નિયમિત કસરત માનસિક સ્વાસ્થ્ય માટે ઉપયોગી છે. કસરત કરવાથી લોહીનું પરિભ્રમણ વધે છે. મગજને વધારે લોહી અને પ્રાણવાયુ પ્રાપ્ત થાય છે. જેથી તેની કાર્યક્ષમતા વધે છે. નિયમિત કસરતથી સ્નાયુઓ તનાવમુક્ત થાય છે. લોહીના પરિભ્રમણથી લોહીમાં ભેગા થયેલા ક્યારાનો ઝડપથી નિકાલ થાય છે. એન્ડોફિનનું પ્રમાણ લોહીમાં વધતાં માનસિક સારાપણાની લાગણી વધે છે. દરેક વ્યક્તિએ રોજની ઓછામાં ઓછી 40 મિનિટ વ્યાયામ અથવા રમત-ગમત માટે ફાળવવી જોઈએ.

યોગ અને ધ્યાન : આજે મોટા ભાગના લોકો આધુનિક જીવનપદ્ધતિના કારણે તનાવમાં જીવે છે. તેના પરિણામે માનસિક સ્વાસ્થ્ય પર વિપરીત અસર થાય છે. માનસિક સ્વાસ્થ્યની જાળવણી માટે ભારતે વિશ્વને આપેલી ભેટ એવા યોગ અને ધ્યાનનો સૌએ ઉપયોગ કરવો જોઈએ. પતંજલિ ઋષિએ અને અનેક મહાન ઋષિ-મુનિઓ તથા તપસ્વીઓએ આપેલી યોગની ભેટ વિશ્વભરમાં પ્રચલિત છે. સમગ્ર વિશ્વમાં 21 મી જૂન 'વિશ્વ યોગ દિવસ' તરીકે ઊજવવામાં આવે છે. ધ્યાનથી મનમાં પરમ શાંતિનો અનુભવ થાય છે. વ્યક્તિનું મન જાગૃત અને સુષુપ્ત અવસ્થામાં પણ સતત ક્રિયાશીલ રહે છે. ધ્યાન અને યોગના પરિણામે શરીર અને મન તનાવરહિત થાય છે. શારીરિક - માનસિક સમસ્યાઓમાં ઘટાડો થાય છે, ધ્યાનના પરિણામે મગજમાં આલ્કા તરંગો ઉદ્ભવે છે, અંતઃસ્ત્રાવી ગ્રંથિઓમાંથી શરીરને ફાયદાકારક રસસ્ત્રાવો ઝરવાનું પ્રમાણ વધે છે, પરિણામે વ્યક્તિ સારાપણાની લાગણી અનુભવે છે.

જીવનશૈલીમાં પરિવર્તન : ઔદ્યોગિકીરણ અને શહેરીકરણ તથા ભૌતિક સુખ-સગવડનાં સાધનોના પરિણામે લોકોના જીવનમાં ખૂબ પરિવર્તન આવ્યું છે. વાહનો, ટીવી, ઈન્ટરનેટ વગેરેના પરિણામે લોકોની ચાલવાની, ખાવાની, સૂવાની આદતો બદલાઈ ગઈ છે. જેની માનસિક સ્વાસ્થ્ય પર વિપરીત અસર પડે છે. માનસિક સ્વાસ્થ્યમાં સુધારણા માટે ખોરાક, વ્યાયામ, જીવન જીવવાની રીત, સામાજિક સંબંધો, કાર્ય કરવાની

પદ્ધતિ વગેરેમાં વ્યક્તિએ પરિવર્તન કરવું જરૂરી છે. આધુનિક જીવનશૈલીમાં કાસ્ટફૂડ કે જંકફૂડ ખાવું, રાત્રે મોડા સુધી હું જાગવું અને સવારે વ્યાયામ ન કરવો વગેરે જોવા મળે છે. તેમાં પરિવર્તન જરૂરી છે. આરામ, નવરાશ, આનંદપ્રમોદ વગેરે માટે બાળકોને સમય ફાળવવો જોઈએ.

સકારાત્મક અભિગમ : સકારાત્મક અભિગમ ધરાવતી વ્યક્તિએ બાળકમાં આશાવાદી અભિગમનો સંચાર કરવો જોઈએ. સકારાત્મક અભિગમનો અર્થ એ છે કે જીવનની અણગમતી અથવા મુશ્કેલ પરિસ્થિતિને પણ સકારાત્મક રીતે તથા સર્જનાત્મક સ્થિતિ તરીકે જોવી અને તે મુજબ વર્તવું. મનમાં ચાલતા સકારાત્મક વિચારો બાળકને આશાવાદી બનાવે છે. સ્વસ્થ જીવનપદ્ધતિ અપનાવવાથી અન્ય હકારાત્મક અભિગમથી પણ આત્મવિશ્વાસમાં વધારો થતો જોઈ શકાય.

સંગીત : 'સંગીત મનનો ખોરાક છે.' સંગીતથી મગજનાં તરંગોમાં ફેરફાર કરી શકાય છે. સંગીતને પરિણામે મગજના તરંગોમાં થયેલા ફેરફારો સંગીત બંધ થયા પછી પણ લાંબા ગાળા સુધી ચાલુ રહે છે. આથી તેનાથી મળતી તનાવમુક્તિ લાંબી ટકે છે. શરીર તથા મન પર સંગીતની ઊંડી અસર પડે છે. સંગીતથી એકાગ્રતામાં વધારો થાય છે, વિચારશક્તિ ઉત્તેજિત થાય છે, હળવું સંગીત મગજના તરંગોને શાંત કરે છે. સંગીતથી સ્વયંસંચાલિત ચેતાતંત્ર પર અસર થાય છે. સંગીતને લીધે તનાવની સ્થિતિ કરતાં વિપરિત ફેરફારો થતાં ફાયદો થાય છે.

સંગીતને પરિણામે મનની સકારાત્મક વિચારસરણી વધે, માનસિક શાંતિ-સ્થિરતાનો અનુભવ થાય છે. સર્જનાત્મકતા વધે છે, રોગપ્રતિકારક શક્તિમાં વધારો થાય છે. વર્તમાન સમયે માનસિક સ્વાસ્થ્યની સમસ્યાઓ બાળકોથી માંડીને વૃદ્ધાવસ્થા સુધી એક વિકટ પ્રશ્ન બની ગયો છે. આજે બાળકોના શારીરિક સ્વાસ્થ્યની સાથે સાથે માનસિક બાબતોની ચિંતા કરવાનો પણ સમય પાકી ગયો છે.

બાળવિકાસમાં કૌટુંબિક વાતાવરણની ભૂમિકા

- ડૉ. ભૂપેન્દ્ર બ્રહ્મભટ્ટ
અધ્યક્ષ, સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ,
એમ.પી. આર્ટ્સ કોલેજ, અમદાવાદ.
મો. ૯૮૭૯૨૭૮૧૨૮

કૌટુંબિક વાતાવરણ બાળકના વિકાસમાં નિર્ણાયક ભૂમિકા ભજવે છે. તે વિવિધ પાસાંઓ જેવાં કે...

વાલીપણા શૈલીઓ, સંચાર પેટર્ન, કૌટુંબિક ગતિશીલતા, રોલ મોડેલિંગ, અનુકૂળ વાતાવરણ, ભાવનાત્મક નિયમન, શૈક્ષણિક સફળતા, સામાજિક કૌશલ્ય વિકાસ, સ્થિતિસ્થાપકતા બિલ્ડિંગ, સાંસ્કૃતિક પ્રભાવ, લિંગ ભૂમિકાઓ, કુટુંબ જોડાણ અને બંધન, શિસ્ત વ્યૂહ રચના, કૌટુંબિક સપોર્ટ સિસ્ટમ, માનસિક સ્વાસ્થ્ય અને સુખાકારી, પ્રતિકૂળતાની અસર અને કૌટુંબિક સ્થિતિસ્થાપકતા વગેરેને સમાવે છે.

શોધન સૂચવે છે કે સહાયક અને પોષક પારિવારિક વાતાવરણ બાળકના એકંદર સુખાકારી પર હકારાત્મક અસર કરે છે.

વાલીપણા શૈલીઓ: વાલીપણાની વિવિધ શૈલીઓને સમજવાથી વાલીપણા શૈલીઓ બાળકના સર્વાંગી વિકાસને આકાર આપવામાં નિર્ણાયક ભૂમિકા ભજવે છે. માતાપિતા જે રીતે તેમના બાળકો સાથે ક્રિયાપ્રતિક્રિયા કરે છે તે તેમના ભાવનાત્મક, સામાજિક અને જ્ઞાનાત્મક વિકાસ પર લાંબા ગાળાની અસરો કરી શકે છે. વાલીપણાની વિવિધ શૈલીઓને સમજવી એ બાળકો માટે સકારાત્મક પરિણામોને પ્રોત્સાહન આપવામાં મદદ કરી શકે છે તેમજ માતાપિતાને બાળકના ઉછેર વિશે માહિતગાર નિર્ણયો લેવામાં મદદ મળી શકે છે.

વિવિધ વાલીપણા શૈલીઓ, જેમકે અધિકૃત, સરમુખત્યારશાહી, અનુમતિશીલ અને ઉપેક્ષિત, બાળકના વિકાસ પર નોંધપાત્ર અસર કરી શકે છે.

અધિકૃત વાલીપણું: અધિકૃત વાલીપણા, હૂંફ અને સ્પષ્ટ સીમાઓ દ્વારા વર્ગીકૃત થયેલ, બાળકોમાં હકારાત્મક પરિણામો સાથે સંકળાયેલ છે. જ્યારે તે પોષક અને

પ્રતિભાવશીલ પણ હોય છે. અધિકૃત માતાપિતા દ્વારા ઉછેરવામાં આવેલા બાળકોમાં ઉચ્ચ આત્મ-સન્માન અને સામાજિક યોગ્યતા હોય છે.

આ વાલીપણા શૈલી સ્વતંત્રતાને પ્રોત્સાહિત કરે છે જ્યારે જરૂર પડ્યે માર્ગદર્શન અને ટેકો પણ પ્રદાન કરે છે.

સરમુખત્યારશાહી (સત્તાધારી વાલીપણું) : સરમુખત્યારશાહી વાલીપણા માતાપિતા કડક અને નિયંત્રિત હોય છે, કોઈ પણ પ્રશ્ન વિના આજ્ઞાકિતતાની અપેક્ષા રાખે છે. આ શૈલીમાં ઉછેરલાં બાળકો નિર્ણય લેવાની પ્રક્રિયા સાથે સંઘર્ષ કરી શકે છે અને તેમનું સ્વાભિમાન ઓછું હોય છે.

સરમુખત્યારશાહી વાલીપણું બાળકોને બળવાખોર અથવા આધીન બનવા તરફ દોરી શકે છે.

આમ, કડક નિયમો અને ઓછી હૂંફ દ્વારા ચિહ્નિત કરાયેલ સરમુખત્યારવાદી વાલીપણું, બાળકોમાં વર્તન સમસ્યાઓ તરફ દોરી શકે છે.

અનુમતિપૂર્ણ વાલીપણું: અનુમતિપૂર્ણ માતાપિતા પ્રતિભાવ આપતાં હોય છે પરંતુ માંગ કરતાં નથી. અનુમતિપૂર્ણ માતાપિતા દ્વારા ઉછેરવામાં આવેલા બાળકોમાં આત્મ-નિયંત્રણનો અભાવ હોઈ શકે છે અને સીમાઓ સાથે સંઘર્ષ કરવો પડી શકે છે. આ વાલીપણા શૈલી બાળકોને હકદાર અને સ્થિતિસ્થાપકતાનો અભાવ અનુભવે છે.

અનુમતિપૂર્ણ વાલીપણામાં માતાપિતાના થોડા નિયમો હોય છે અને તેઓ શિસ્તમાં નરમ હોય છે. અનુમતિપૂર્ણ ઘરોમાં ઉછેરલાં બાળકોમાં સ્વ-શિસ્ત અને સીમાઓ સાથે સંઘર્ષનો અભાવ હોઈ શકે છે. અનુમતિપૂર્ણ વાલીપણાથી બાળકોને સત્તાના આંકડામાં મુશ્કેલી થઈ શકે છે.

સામેલગીરી વાલીપણા: સામેલગીરી વાલીપણામાં માતાપિતા ન્યૂનતમ ભાવનાત્મક ટેકો પૂરો પાડે છે અને તેમનાં બાળકોના જીવનમાં સામેલગીરીનો અભાવ છે. સામેલગીરી વાલીપણામાં માતાપિતા દ્વારા ઉછરેલાં બાળકો ભાવનાત્મક નિયમન સાથે સંઘર્ષ કરી શકે છે અને તેમનું આત્મસન્માન ઓછું હોય છે. આ વાલીપણા શૈલી બાળકોને ઉપેક્ષિત અને બિનમહત્વપૂર્ણ અનુભવવા તરફ દોરી શકે છે

સામાજિક વિકાસ પર અસર : અધિકૃત વાલીપણું તંદુરસ્ત સામાજિક કુશળતા, ક્રિયાપ્રતિક્રિયાઓ, સહાનુભૂતિ અને સકારાત્મક સંબંધોને પ્રોત્સાહન આપે છે. સત્તાવાદી વાલીપણાથી સાથી સંબંધો બનાવવામાં મુશ્કેલીઓ આવી શકે છે. અનુમતિપૂર્ણ વાલીપણાના પરિણામે બાળકોને સીમાઓ અને સંઘર્ષના નિરાકરણ સાથે પડકારો આવી શકે છે અને સાથે સાથે તંદુરસ્ત સંબંધો બનાવવામાં મુશ્કેલીઓ આવી શકે છે.

ભાવનાત્મક વિકાસ પર અસર : અધિકૃત વાલીપણું ભાવનાત્મક નિયમન અને સ્થિતિસ્થાપકતાને પ્રોત્સાહન આપે છે.

સરમુખત્યારશાહી વાલીપણું ચિંતા અને નીચા આત્મ-સન્માનમાં ફાળો આપી શકે છે. અનુમતિપૂર્ણ વાલીપણું ભાવનાત્મક અસ્થિરતા અને પરાધીનતાના મુદ્દાઓ તરફ દોરી શકે છે. એકહથ્થું વાલીપણું ભાવનાત્મક મુશ્કેલીઓ અને નીચા સ્વાભિમાન તરફ દોરી જઈ શકે છે.

જ્ઞાનાત્મક વિકાસ પર અસર : અધિકૃત વાલીપણું પ્રોત્સાહન અને માર્ગદર્શન દ્વારા જ્ઞાનાત્મક વિકાસને ટેકો આપે છે.

એકહથ્થું વાલીપણું સર્જનાત્મકતા અને સમસ્યા-નિરાકરણની કુશળતાને અવરોધે છે. અનુમતિપૂર્ણ વાલીપણાના પરિણામે બાળકોમાં પ્રેરણા અને ખંતનો અભાવ હોઈ શકે છે.

સંતુલન શોધી રહ્યા : દૃઢતા અને હૂંફ વચ્ચે માતાપિતાએ પોષવું અને સીમાઓ નક્કી કરવા વચ્ચે

સંતુલન શોધવું મહત્વપૂર્ણ છે. સંતુલન શોધવું એ અસરકારક વાલીપણાની ચાવી છે. શિસ્ત અને સંદેશાવ્યવહારમાં સતત રહેવાથી બાળકોને સુરક્ષિત અને સમજવામાં મદદ મળે છે.

સૌથી અસરકારક વાલીપણા શૈલી નક્કી કરવા માટે દરેક બાળકની વ્યક્તિગત જરૂરિયાતો અને સ્વભાવને સમજવું જરૂરી છે. આમ, વાલીપણા શૈલીઓમાં સુગમતા અને અનુકૂલનક્ષમતા એ દરેક બાળકની વ્યક્તિગત જરૂરિયાતોને પૂર્ણ કરી શકે છે તેમજ સંસાધનો અને વ્યાવસાયિકોનો ટેકો મેળવવો એ બાળવિકાસની જટિલતાઓને શોધખોળ કરવામાં મદદ કરી શકે છે

આમ, વાલીપણું શૈલીઓ વિવિધ ક્ષેત્રોમાં બાળકના વિકાસને નોંધપાત્ર અસર કરે છે.

માતાપિતાએ તેમની પોતાના વાલીપણા શૈલી પર પ્રતિબિંબિત કરવું અને જરૂરિયાત મુજબ ગોઠવણો કરવી મહત્વપૂર્ણ છે. વાલીપણાની વિવિધ શૈલીઓની અસરને સમજીને, માતાપિતા તેમનાં બાળકો માટે પોષક અને સહાયક વાતાવરણ બનાવી શકે છે, તેમજ સહાયક અને પોષક વાતાવરણને પ્રોત્સાહન આપીને, માતાપિતા તેમના બાળકોને ખીલવામાં અને તેમની સંપૂર્ણ ક્ષમતા સુધી પહોંચવામાં મદદ કરી શકે છે. હકારાત્મક વાલીપણું અભિગમ વિકસાવવા માટે સમય અને પ્રયત્નોનું રોકાણ કરવાથી બાળકની એકંદર સુખાકારી અને સફળતા માટે લાંબા ગાળાના ફાયદાઓ થઈ શકે છે.

સંચાર પેટર્ન : કુટુંબમાં અસરકારક સંચાર બાળકોમાં ભાવનાત્મક બુદ્ધિ અને સામાજિક કૌશલ્યોને પ્રોત્સાહન આપે છે. ખુલ્લો અને પ્રામાણિક સંદેશાવ્યવહાર પરિવારમાં વિશ્વાસ અને સ્વસ્થ સંબંધોને પ્રોત્સાહન આપે છે.

નબળા સંચાર, જેમકે ચીસો પાડવી અથવા અવગણવી, બાળકોમાં ગેરસમજ અને ભાવનાત્મક તકલીફ તરફ દોરી શકે છે.

કૌટુંબિક ગતિશીલતા : કુટુંબની રચના અને ગતિશીલતા, જેમાં ભાઈ-બહેન અને પરિવારનાં વિસ્તૃત

સભ્યો વચ્ચેના સંબંધોનો સમાવેશ થાય છે, બાળકના વિકાસને પ્રભાવિત કરે છે.

તંદુરસ્ત કૌટુંબિક ગતિશીલતા બાળકોને વિકાસ માટે સુરક્ષા અને સમર્થનની ભાવના પ્રદાન કરે છે.

નિષ્ક્રિય કૌટુંબિક ગતિશીલતા, જેમકે તકરાર અથવા અસ્થિરતા, બાળકની ભાવનાત્મક સુખાકારી પર નકારાત્મક અસર કરી શકે છે.

રોલ મોડેલિંગ : માતાપિતા બાળકો માટે પ્રાથમિક રોલ મોડેલ તરીકે સેવા આપે છે, તેમના વલણ, માન્યતાઓ અને વર્તનને આકાર આપે છે.

બાળકો તેમનાં માતાપિતાની ક્રિયાઓ, શબ્દો અને પ્રતિક્રિયાઓનું અવલોકન કરે છે અને શીખે છે.

માતાપિતા દ્વારા સકારાત્મક રોલ મોડેલિંગ બાળકોમાં સહાનુભૂતિ, સ્થિતિસ્થાપકતા અને જવાબદારી જેવાં મૂલ્યો કેળવી શકે છે.

સહાયક પર્યાવરણ : સહાયક કૌટુંબિક વાતાવરણ બાળકોને પ્રોત્સાહન, માર્ગદર્શન અને ભાવનાત્મક ટેકો આપે છે. સહાયક માતા-પિતા બાળકોને આત્મવિશ્વાસ, આત્મસન્માન અને સમસ્યાનું નિરાકરણ કરવાની કુશળતા બનાવવામાં મદદ કરે છે. સલામત અને સંવર્ધન વાતાવરણ પૂરું પાડવું બાળકોને અન્વેષણ કરવા, શીખવા અને વિકાસ કરવા સક્ષમ બનાવે છે.

ભાવનાત્મક નિયમન : કૌટુંબિક વાતાવરણ બાળકની લાગણીઓને નિયંત્રિત કરવાની અને તાણનો સામનો કરવાની ક્ષમતાને પ્રભાવિત કરે છે. માતાપિતા બાળકોને લાગણીઓ વ્યક્ત કરવા અને પડકારોનું સંચાલન કરવાની તંદુરસ્ત રીતો શીખવી શકે છે.

કૌટુંબિક વાતાવરણમાં શીખેલાં ભાવનાત્મક નિયમન કૌશલ્યો બાળકોના માનસિક સ્વાસ્થ્ય અને સુખાકારી માટે નિર્ણાયક છે.

શૈક્ષણિક સફળતા : કૌટુંબિક વાતાવરણ બાળકની શૈક્ષણિક સફળતા અને પ્રેરણાને આકાર આપવામાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. સહાયક માતાપિતા કે જેઓ શિક્ષણને મહત્વ આપે છે અને શીખવા માટે સંસાધનો પૂરાં

પાડે છે તેઓ બાળકની શૈક્ષણિક સિદ્ધિમાં ફાળો આપે છે. બાળકના શિક્ષણમાં સકારાત્મક મજબૂતીકરણ અને સામેલગીરી તેમના શીખવાના પરિણામો વધારી શકે છે.

સામાજિક કૌશલ્ય વિકાસ : કુટુંબની અંદરની ક્રિયાપ્રતિક્રિયાઓ બાળકોને જરૂરી સામાજિક કૌશલ્યો વિકસાવવામાં મદદ કરે છે જેમકે સહાનુભૂતિ, સહકાર અને સંચાર. ભાઈ-બહેનના સંબંધો અને કૌટુંબિક મેળાવડા બાળકોને સામાજિક ક્રિયાપ્રતિક્રિયાઓની પ્રેક્ટિસ કરવાની તકો પૂરી પાડે છે. કૌટુંબિક વાતાવરણમાં હકારાત્મક સામાજિક અનુભવો બાળકોની અન્ય લોકો સાથે સ્વસ્થ સંબંધો બનાવવાની ક્ષમતામાં ફાળો આપે છે.

સ્થિતિસ્થાપકતા બિલ્ડિંગ : સંવર્ધન કૌટુંબિક વાતાવરણ બાળકોને પડકારોનો સામનો કરવા માટે સ્થિતિસ્થાપકતા અને અનુકૂલનક્ષમતા વિકસાવવામાં મદદ કરે છે. સહાયક માતા-પિતા કે જેઓ સ્થિતિસ્થાપકતા અને સમસ્યાનું નિરાકરણ કરવાની કુશળતાનું મોડલ બનાવે છે તે બાળકોને પ્રતિકૂળતામાં નેવિગેટ કરવામાં મદદ કરી શકે છે.

કૌટુંબિક વાતાવરણમાં સ્થિતિસ્થાપકતાનું નિર્માણ બાળકોને અવરોધોને દૂર કરવા અને ભવિષ્યમાં ખીલવા માટેનાં સાધનોથી સજ્જ કરે છે.

સાંસ્કૃતિક પ્રભાવ : કૌટુંબિક વાતાવરણ સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો, પરંપરાઓ અને માન્યતાઓને પ્રતિબિંબિત કરે છે જે બાળકની ઓળખ અને વિશ્વ દૃષ્ટિકોણને આકાર આપે છે. કુટુંબમાં સાંસ્કૃતિક પ્રથાઓ બાળકોને તેમના વારસા સાથે સંબંધ અને જોડાણની ભાવના પ્રદાન કરે છે.

કૌટુંબિક વાતાવરણમાં સાંસ્કૃતિક વિવિધતાને સમજવા અને સ્વીકારવાથી બાળકોમાં સ્વીકૃતિ અને સર્વસમાવેશકતા વધે છે

લિંગ ભૂમિકાઓ : કૌટુંબિક વાતાવરણ લિંગ ભૂમિકાઓ અને અપેક્ષાઓ વિશે બાળકોની સમજને આકાર આપવામાં ભૂમિકા ભજવે છે.

લિંગ સંબંધિત માતાપિતાનાં વલણ અને વર્તન બાળકોની પુરુષવાચી અને સ્ત્રીત્વની ધારણાઓને

પ્રભાવિત કરે છે. લિંગ સમાનતાને પ્રોત્સાહન આપવું અને કૌટુંબિક વાતાવરણમાં પડકારરૂપ સ્ટીરિયોટાઈપ્સ બાળકોને પરંપરાગત લિંગ ધારાધોરણોને અવગણવા માટે સશક્ત બનાવી શકે છે.

કૌટુંબિક વાતાવરણમાં જોડાણ અને બંધન : કૌટુંબિક વાતાવરણમાં સંભાળ રાખનારાઓ સાથે સુરક્ષિત જોડાણ બાળકના ભાવનાત્મક વિકાસ માટે જરૂરી છે. સકારાત્મક માતાપિતા-બાળક બંધન બાળકોમાં વિશ્વાસ, સુરક્ષા અને ભાવનાત્મક સુખાકારીને પ્રોત્સાહન આપે છે. કુટુંબમાં મજબૂત જોડાણો બાળકોમાં તંદુરસ્ત સંબંધો અને સ્થિતિસ્થાપકતાનો પાયો નાખે છે.

શિસ્ત વ્યૂહરચના : કુટુંબમાં શિસ્તની પ્રથાઓ બાળકના વર્તન, આત્મ-નિયંત્રણ અને નૈતિક વિકાસને અસર કરે છે. સતત અને ન્યાયી શિસ્ત બાળકોને સીમાઓ અને પરિણામો સમજવામાં મદદ કરે છે.

હકારાત્મક શિસ્ત તકનીકો, જેમકે વખાણ અને હકારાત્મક મજબૂતીકરણ, બાળકોમાં હકારાત્મક વર્તન અને સ્વ-શિસ્તને પ્રોત્સાહન આપે છે.

કૌટુંબિક સપોર્ટ સિસ્ટમ્સ : દાદા દાદી, સંબંધીઓ અને પારિવારિક મિત્રો સહિત કૌટુંબિક સપોર્ટ નેટવર્ક્સ બાળકના વિકાસમાં ફાળો આપે છે. વિસ્તૃત કુટુંબનાં સભ્યો બાળકો માટે પ્રેમ, માર્ગદર્શન અને સમર્થનના વધારાના સ્ત્રોતો પૂરા પાડે છે. મજબૂત કૌટુંબિક સહાયક પ્રણાલીઓ બાળકો માટે સમુદાય અને સંબંધની ભાવના બનાવે છે, તેમની સુખાકારીમાં વધારો કરે છે.

માનસિક સ્વાસ્થ્ય અને સુખાકારી : કૌટુંબિક વાતાવરણ બાળકના માનસિક સ્વાસ્થ્ય અને ભાવનાત્મક સુખાકારીને નોંધપાત્ર રીતે પ્રભાવિત કરે છે. સહાયક અને પોષક કૌટુંબિક સંબંધો બાળકોની ભાવનાત્મક સ્થિતિ-સ્થાપકતા અને મનોવૈજ્ઞાનિક સ્વાસ્થ્યમાં ફાળો આપે છે. બાળકોમાં એકંદર સુખાકારીને પ્રોત્સાહન આપવા માટે કુટુંબના વાતાવરણમાં માનસિક સ્વાસ્થ્યના પડકારોનો સામનો કરવો મહત્વપૂર્ણ છે.

પેરેન્ટલ ઈન્વોલ્વમેન્ટ : બાળકના જીવનમાં માતા-

પિતાની સક્રિય સામેલગીરી, જેમાં શિક્ષણ, અભ્યાસેતર પ્રવૃત્તિઓ અને નિર્ણય લેવાનો સમાવેશ થાય છે, તે બાળકના વિકાસમાં વધારો કરે છે. સંલગ્ન માતાપિતા કે જેઓ તેમના બાળકની રુચિઓ અને વ્યવસાયોમાં રસ અને સહભાગિતા દર્શાવે છે તેઓ યોગ્યતા અને સ્વાયત્તતાની ભાવનાને પ્રોત્સાહન આપે છે. માતાપિતાની સંડોવણી હકારાત્મક માતાપિતા-બાળક સંબંધોને ઉત્તેજન આપે છે અને કૌટુંબિક બંધનને મજબૂત બનાવે છે.

પ્રતિકૂળતાની અસર : પરિવારમાં પ્રતિકૂળ અનુભવો, જેમકે આઘાત, સંઘર્ષ અથવા ઉપેક્ષા, બાળકના વિકાસ પર કાયમી અસર કરી શકે છે. પ્રતિકૂળતાના સંપર્કમાં આવતા બાળકો ભાવનાત્મક નિયમન, વર્તન અને સંબંધોમાં પડકારોનો અનુભવ કરી શકે છે. પ્રતિકૂળતાનો સામનો કરી રહેલા પરિવારોને સમર્થન, હસ્તક્ષેપ, સંસાધનો પૂરા પાડવા એ બાળકોના વિકાસ પર પડતી અસરને ઘટાડવા માટે જરૂરી છે.

કૌટુંબિક સ્થિતિસ્થાપકતા : સ્થિતિસ્થાપક પરિવારો પ્રતિકૂળતાને દૂર કરવાની અને પડકારોનો સામનો કરવાની ક્ષમતા દર્શાવે છે. મજબૂત કૌટુંબિક બોન્ડ્સ, અસરકારક સંચાર અને સમસ્યા હલ કરવાની કુશળતા કુટુંબની સ્થિતિસ્થાપકતામાં ફાળો આપે છે. કૌટુંબિક વાતાવરણમાં સ્થિતિસ્થાપકતાનું નિર્માણ કુટુંબના તમામ સભ્યો માટે એકતા, શક્તિ અને સમર્થનની ભાવનાને પ્રોત્સાહન આપે છે.

કૌટુંબિક વાતાવરણ બાળકના વિકાસ માટે નિર્ણાયક પાયા તરીકે કામ કરે છે, તેના શારીરિક, ભાવનાત્મક, સામાજિક અને જ્ઞાનાત્મક વિકાસને આકાર આપે છે. બાળકોમાં સકારાત્મક પરિણામોને પ્રોત્સાહન આપવા માટે સંવર્ધન, સહાયક અને સમાવિષ્ટ પારિવારિક વાતાવરણ બનાવવું જરૂરી છે.

બાળ વિકાસમાં કૌટુંબિક વાતાવરણના મહત્વને ઓળખવાથી માતા-પિતા, સંભાળ રાખનારાઓ અને સમુદાયોને તંદુરસ્ત અને સમૃદ્ધ બાળકોને ઉછેરવામાં માર્ગદર્શન મળી શકે છે.

રમકડાં: બાળકના વિચારશીલ અને સર્જનાત્મક વિકાસની કૂંચી

- દુમિલ એ. રાજ્યગુરુ
આસિ. પ્રોફેસર, આર. એચ. પટેલ
ઇંગ્લિશ મીડિયમ બી.એડ. કોલેજ,
ગાંધીનગર. મો. ૭૪૦૫૫૪૫૭૧૨

રમકડાંને ઘણી વાર બાળકો માટે મનોરંજનનાં સરળ સાધનો તરીકે જોવામાં આવે છે. જોકે, બાળકોના શૈક્ષણિક વિકાસમાં તેમનું મહત્ત્વ ગહન છે. શિક્ષણ એ યુવા વિદ્યાર્થીઓના મન અને ભવિષ્યને ઘડવાનું એક નિર્ણાયક પાસું છે. શૈક્ષણિક સફરમાં ઘણી વાર અવગણવામાં આવતાં પરંતુ પ્રભાવશાળી રમકડાં બાળકોમાં જ્ઞાનાત્મક, સામાજિક, ભાવનાત્મક અને શારીરિક વિકાસને પ્રોત્સાહન આપવામાં નોંધપાત્ર ભૂમિકા ભજવે છે. આવશ્યક કૌશલ્યોને સંવર્ધન કરવામાં, સર્જનાત્મકતાને પ્રોત્સાહન આપવા અને સમગ્ર શિક્ષણના અનુભવને વધારવામાં તેમની ભૂમિકાની ચર્ચા કરે છે. પ્રયોગમૂલક પુરાવા અને સૈદ્ધાંતિક માળખાં આ બહુપક્ષીય મહત્ત્વને સમર્થન આપે છે, બાળકોના સર્વાંગી વિકાસમાં તેમની ભૂમિકા પર ભાર મૂકે છે.

શિક્ષણમાં રમકડાં પર સૈદ્ધાંતિક પરિપ્રેક્ષ્ય

જ્ઞાનાત્મક વિકાસનો પિયાજેનો સિદ્ધાંત : પિયાજેનો સિદ્ધાંત સક્રિય શિક્ષણ અને શોધ પર ભાર મૂકે છે, જે જણાવે છે કે બાળકો તેમના પર્યાવરણ સાથેના અનુભવો અને ક્રિયાપ્રતિક્રિયાઓ દ્વારા શ્રેષ્ઠ શીખે છે. રમકડાં આ ક્રિયાપ્રતિક્રિયાઓને સરળ બનાવવામાં અને બાળકોને જ્ઞાનનું નિર્માણ કરવામાં મદદ કરવામાં નિર્ણાયક ભૂમિકા ભજવે છે. પિયાજેએ એસિમિલેશન અને એકોમોડેશનની વિભાવનાઓ રજૂ કરી, જેમાં બાળકો નવી માહિતીને અનુકૂલન કરે છે. આ પ્રક્રિયાઓમાં પૂર્વ-અસ્તિત્વમાં રહેલી જ્ઞાનાત્મક યોજનાઓમાં નવા અનુભવોને એકીકૃત કરવા, હાલની રચનાઓને સમાયોજિત કરવા અને નવી માહિતીના પ્રતિભાવમાં નવા બનાવવાનો સમાવેશ થાય છે. રમકડાં જે નવા પડકારો રજૂ કરે છે અને વૈકલ્પિક અભિગમની જરૂર હોય છે તે આ

જ્ઞાનાત્મક પ્રક્રિયાઓને ટેકો આપે છે, બાળકોને અનુકૂલન કરવામાં અને તેમની સમજને વિસ્તૃત કરવામાં મદદ કરે છે.

સંતુલન એ જ્ઞાનાત્મક સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરવા માટે એસિમિલેશન અને આવાસને સંતુલિત કરવાની પ્રક્રિયા છે. રમકડાં કે જે બાળકની વર્તમાન ક્ષમતાઓની બહારના પડકારોને રજૂ કરે છે, જેને ‘સમીપસ્થ વિકાસના ક્ષેત્ર’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે, તે સંતુલનને પ્રોત્સાહન આપવા માટે અસરકારક છે. જ્ઞાનાત્મક વૃદ્ધિના પિયાજેના તબક્કાઓને સમજવાથી શિક્ષકો અને માતા-પિતાને યોગ્ય રમતની વસ્તુઓ પસંદ કરવામાં અને બાળકોની વિકાસલક્ષી જરૂરિયાતોને પૂર્ણ કરતી શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓની રચના કરવા માટે વધુ સારું પરિપ્રેક્ષ્ય મળે છે.

બાળકના વિકાસના તબક્કાના આધારે રમકડાં પસંદ કરવાથી શીખવાના અનુભવો પડકારરૂપ અને રોમાંચક બંને બની શકે છે. દાખલા તરીકે, સેન્સરીમોટર સ્ટેજમાં બાળકો માટે સંવેદનાત્મક રમકડાં આદર્શ છે, જ્યારે કોંક્રીટ ઓપરેશનલ સ્ટેજમાં બાળકો માટે લોજિક કોયડાઓ વધુ યોગ્ય છે.

સક્રિય શિક્ષણ પર પિયાજેનો ભાર એ શીખવાની પરિસ્થિતિઓની રચના સાથે સંરેખિત કરે છે, જે પ્રયોગો અને વ્યવહારુ કાર્યક્રમોને સમર્થન આપે છે. વર્ગખંડો અને રમવાની જગ્યાઓ વિવિધ પ્રકારનાં રમકડાં અને સામગ્રીઓથી સજ્જ હોવી જોઈએ જે રમતનાં વિવિધ સ્વરૂપો અને જ્ઞાનાત્મક વિકાસને પ્રોત્સાહન આપે છે.

વાયગોત્સ્કીનો સામાજિક સાંસ્કૃતિક સિદ્ધાંત : લેવ વાયગોત્સ્કીનો સામાજિક સાંસ્કૃતિક સિદ્ધાંત શિક્ષણમાં રમકડાંના મહત્ત્વને સમજવા માટે એક આકર્ષક માળખું પૂરું પાડે છે. વાયગોત્સ્કીએ વ્યક્તિગત જ્ઞાનાત્મક વિકાસ

પર ભાર મૂકતાં જીન પિયાજેથી વિપરીત, શિક્ષણના સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક સંજોગો પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું. તેમના વિચાર મુજબ, રમકડાં સાથે રમવાનો સમય અને લોકો અને પર્યાવરણ સાથેની અન્ય ક્રિયાપ્રતિક્રિયાઓ જ્ઞાનાત્મક વૃદ્ધિને ટેકો આપે છે.

વાયગોત્સ્કીનો સિદ્ધાંત માને છે કે જ્ઞાનાત્મક વિકાસ એ મૂળભૂત રીતે એક સામાજિક પ્રક્રિયા છે. તેમના સિદ્ધાંતના મુખ્ય ખ્યાલોમાં નીચેના મુદ્દાઓનો સમાવેશ થાય છે અને તે દરેકમાં રમકડાંની ભૂમિકા વિશે ચર્ચા કરીએ:

1. પ્રોક્સિમલ ડેવલપમેન્ટ ઝોન (ZPD)
2. સ્કેફોલ્ડ
3. સામાજિક ક્રિયાપ્રતિક્રિયા
4. સાંસ્કૃતિક સાધનો અને મધ્યસ્થી

1. પ્રોક્સિમલ ડેવલપમેન્ટ ઝોન (ZPD) : રમકડાં એવા પડકારો પૂરા પાડીને ZPDમાં નિર્ણાયક ભૂમિકા ભજવી શકે છે, જે બાળકની વર્તમાન ક્ષમતાઓથી આગળ છે પરંતુ સમર્થન સાથે પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. દાખલા તરીકે :

બિલ્ડિંગ બ્લોક્સ અને બાંધકામ રમકડાં : જ્યારે વધુ જાણકાર પીઅર અથવા પુત્ર વયના લોકો દ્વારા માર્ગદર્શન આપવામાં આવે ત્યારે આ બાળકોને અવકાશી જાગૃતિ અને સમસ્યા હલ કરવાની કુશળતા વિકસાવવામાં મદદ કરી શકે છે.

શૈક્ષણિક રમતો : સહયોગી રમત દ્વારા જ્ઞાનાત્મક કૌશલ્યો વધારવા માટે ZPDમાં વ્યૂહરચના અને નિર્ણાયક વિચારની જરૂર હોય તેવી રમતોનો ઉપયોગ કરી શકાય છે.

2. સ્કેફોલ્ડ : રમકડાં સ્કેફોલ્ડ પ્રક્રિયા માટે અભિન્ન હોઈ શકે છે. ઉદાહરણ તરીકે :

ઈન્ટરેક્ટિવ લર્નિંગ રમકડાં : રમકડાં જે સંકેતો અથવા અનુકૂલનશીલ પડકારો પ્રદાન કરે છે તે બાળકની શીખવાની પ્રક્રિયામાં વધારો કરી શકે છે.

કોયડાઓ અને સમસ્યા-ઉકેલવાની રમતો : પુત્ર વયના લોકો અથવા સાથીદારો કોયડાને ઉકેલવાના

પ્રારંભિક તબક્કામાં બાળકોને માર્ગદર્શન આપી શકે છે, જેમ જેમ બાળક ક્ષમતા મેળવે છે તેમ ધીમે ધીમે સહાયતા ઘટાડે છે.

3. સામાજિક ક્રિયાપ્રતિક્રિયા : રમકડાં સામાજિક ક્રિયાપ્રતિક્રિયા અને સહયોગી શિક્ષણની સુવિધા આપે છે. ઉદાહરણોમાં સામેલ છે:

રોલ-પ્લેઈંગ ટોચ : રોલ્સ, એક્શન ફિગર્સ અને પ્લેસેટ્સ બાળકોને સહકારી રમતમાં જોડાવા, સામાજિક અને સંચાર કૌશલ્ય વિકસાવવા પ્રોત્સાહિત કરે છે.

બોર્ડ ગેઈમ્સ : એવી રમતો કે જેમાં ખેલાડીઓએ નિયમોનું પાલન કરવું, વળાંક લેવો અને સાથે મળીને વ્યૂહરચના ઘડવી જરૂરી હોય છે તે સામાજિક ક્રિયાપ્રતિક્રિયા અને જ્ઞાનાત્મક વિકાસને પ્રોત્સાહન આપે છે.

4. સાંસ્કૃતિક સાધનો અને મધ્યસ્થી : રમકડાં સાંસ્કૃતિક સાધનો અને મધ્યસ્થી તરીકે કાર્ય કરી શકે છે, સાંસ્કૃતિક જ્ઞાન અને પ્રથાઓને એમ્બેડ કરી શકે છે. ઉદાહરણ તરીકે :

ભાષા વિકાસ રમકડાં : આલ્ફાબેટ બ્લોક્સ અને ભાષાની રમતો બાળકોને ભાષા કૌશલ્ય પ્રાપ્ત કરવામાં અને તેનો અભ્યાસ કરવામાં મદદ કરે છે.

સાંસ્કૃતિક રમકડાં : રમકડાં જે સાંસ્કૃતિક વારસાને પ્રતિબિંબિત કરે છે, જેમકે પરંપરાગત ઢીંગલી અથવા લોક રમતો, બાળકોને તેમની સાંસ્કૃતિક પૃષ્ઠભૂમિને સમજવા અને પ્રશંસા કરવામાં મદદ કરે છે.

શિક્ષણમાં ઉપયોગિતા : વાયગોત્સ્કીના સામાજિક સાંસ્કૃતિક સિદ્ધાંતને સમજવું એ શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ અને માતાપિતા માટે જ્ઞાનાત્મક અને સામાજિક વિકાસને ટેકો આપવા માટે રમકડાંનો લાભ લેવા માટે મૂલ્યવાન આંતરદષ્ટિ પ્રદાન કરે છે. શૈક્ષણિક પ્રક્રિયાઓએ સહયોગી શિક્ષણને પ્રોત્સાહન આપવું જોઈએ જ્યાં બાળકો તેમજ તેના સાથીદારો અને પુત્ર વયનાં લોકો સાથે મળીને કામ કરે છે. રમકડાં જે જૂથ પ્રવૃત્તિઓ અને સહકારી રમતની સુવિધા આપે છે તે આ સહયોગી શિક્ષણ પ્રક્રિયાને વધારી

શકે છે. પુષ્ક વયના અને શિક્ષકોએ માર્ગદર્શિત રમતમાં જોડાવું જોઈએ, જ્યાં તેઓ બાળકોની રમતની પ્રવૃત્તિઓમાં સક્રિયપણે ભાગ લે છે, ZPD ની અંદર શિક્ષણને વિસ્તારવા માટે સ્કેફોલ્ડ અને સહાય પૂરી પાડે છે.

સાંસ્કૃતિક રીતે સંબંધિત અને અર્થપૂર્ણ રમકડાં પસંદ કરવાથી બાળકોને તેમના શિક્ષણને તેમના સાંસ્કૃતિક સંદર્ભો સાથે જોડવામાં મદદ મળે છે. આ અભિગમ સાંસ્કૃતિક જાગૃતિ અને શિક્ષણમાં સમાવેશને પ્રોત્સાહન આપે છે.

આધુનિક શૈક્ષણિક રમકડાં, જેમકે ઇન્ટરેક્ટિવ ટેબ્લેટ્સ અને પ્રોગ્રામેબલ રોબોટ્સ, સમકાલીન સાંસ્કૃતિક સાધનો તરીકે શીખવાની પ્રક્રિયામાં એકીકૃત થઈ શકે છે. આ રમકડાંનો ઉપયોગ પરંપરાગત રમત અને શીખવાની પ્રવૃત્તિઓને વધારવા, જ્ઞાનાત્મક વિકાસ માટે નવી તકો પૂરી પાડવા માટે થવો જોઈએ.

જ્ઞાનાત્મક વિકાસ

સમસ્યા હલ કરવાની ક્ષમતાનો વિકાસ : બિલ્ડિંગ બ્લોક્સ અને કોયડાઓ માનસિક રીતે પડકારરૂપ રમકડાંનાં બે ઉદાહરણો છે જે બાળકોને તેમની સમસ્યા હલ કરવાની ક્ષમતા વિકસાવવામાં મદદ કરે છે. આ રમકડાંનો ઉપયોગ કરતા બાળકોને વિવેચનાત્મક રીતે વિચારવાની, આગળની યોજના બનાવવા અને વિવિધ ઉકેલો અજમાવવાની ફરજ પાડવામાં આવે છે. આ રમકડાં સાથે રમવાથી બાળકોને તેમની વિચારસરણીમાં વધુ લવચીક બનવા માટે પ્રોત્સાહિત કરે છે અને તેમને કારણ-અને-અસર સંબંધોને સમજવામાં મદદ કરે છે.

કલ્પના અને સર્જનાત્મકતાનો વિકાસ : બિલ્ડિંગ સેટ્સ, આર્ટ ટૂલ્સ અને માટી એ સર્જનાત્મક રમકડાંના ઉદાહરણો છે જે બાળકોને સર્જનાત્મક રીતે અને બોક્સની બહાર વિચારવાની પ્રેરણા આપે છે. બાળકોના વિકાસમાં કાલ્પનિક રમતનું મહત્વ વાયગોત્સ્કીના (1978) જ્ઞાનાત્મક વિકાસના સિદ્ધાંત દ્વારા રેખાંકિત કરવામાં આવ્યું છે. બાળકો તેમની આસપાસના વાતાવરણને અન્વેષણ કરવા, પોતાની જાતને વ્યક્ત કરવા અને

સર્જનાત્મક નાટક દ્વારા વિવિધ ભૂમિકાઓ અજમાવવાની નવી રીતો શોધે છે.

ભાષા અને સંચાર કૌશલ્ય : ઇન્ટરેક્ટિવ રમકડાં જેમાં વાર્તા કહેવાનો સમાવેશ થાય છે, જેમકે ડોલ્સ અને એક્શન ફિગર, ભાષાના વિકાસમાં નિર્ણાયક ભૂમિકા ભજવે છે. આ રમકડાં બાળકોને વર્ણનો બનાવવા, સંવાદમાં જોડાવવા અને તેમની શબ્દભંડોળને વિસ્તૃત કરવા પ્રોત્સાહિત કરે છે. આવા રમકડાં સાથે રમવાથી બાળકોની વાર્તા કૌશલ્ય અને તેમના વિચારોને સુસંગત રીતે ગોઠવવાની તેમની ક્ષમતા વધે છે.

શારીરિક વિકાસ

ફાઈન મોટર સ્કિલ્સ : માટી, સીવણ સેટ અને માળા એ એવાં રમકડાંનાં ઉદાહરણો છે, જે ઉત્તમ મોટર કુશળતાના વિકાસ માટે નિર્ણાયક છે. આ રમકડાં માટે જરૂરી હાથના ચોક્કસ હલનચલન દ્વારા હાથ અને આંગળીઓમાંની ઝીણી મોટર સ્કિલ મજબૂત બને છે. જે બાળકો ફાઈન મોટર કૌશલ્ય-નિર્માણ પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લે છે તેઓ લેખન અને કાતરનો ઉપયોગ કરવા જેવાં કાર્યો કરવા માટે વધુ સારી રીતે સજ્જ છે.

ગ્રોસ મોટર સ્કિલ્સ : બોલ, બાઈક અને ક્લાઈમ્બિંગ ફેમ એ આઉટડોર રમકડાંનાં ઉદાહરણો છે જે ગ્રોસ મોટર સ્કિલ્સના વિકાસ માટે જરૂરી છે. આ રમકડાં કસરતને પ્રોત્સાહન આપે છે, જે સ્નાયુઓની વૃદ્ધિ, સંકલન અને સામાન્ય શારીરિક સુખાકારી માટે જરૂરી છે. જીન્સબર્ગના સંશોધન મુજબ, શારીરિક રમતમાં વ્યસ્ત રહેવાથી મગજમાં રક્ત પ્રવાહ સુધરે છે, જે શારીરિક સ્વાસ્થ્ય ઉપરાંત જ્ઞાનાત્મક કાર્યક્ષમતામાં સુધારો કરે છે.

સામાજિક અને ભાવનાત્મક વિકાસ

સામાજિક કૌશલ્ય અને સહકાર : સામાજિક કૌશલ્ય વિકાસને ગ્રૂપ-પ્લે માટેનાં રમકડાં, જેમકે બોર્ડ ગેમ્સ અને ટીમ સ્પોર્ટ્સ સાધનો દ્વારા ખૂબ મદદ મળે છે. આ રમતની વસ્તુઓ બાળકોમાં વહેંચણી, વળાંક લેવા અને એક સામાન્ય ઉદ્દેશ્ય હાંસલ કરવા સહકાર આપવાનું મૂલ્ય પેદા કરે છે. પાર્ટન ભારપૂર્વક જણાવે છે કે સહકારી

નાટક બાળકોમાં સહાનુભૂતિ, વાટાઘાટ કૌશલ્ય અને સંઘર્ષ નિવારણ ક્ષમતાઓના વિકાસને પ્રોત્સાહન આપે છે.

ભાવનાત્મક નિયમન અને અભિવ્યક્તિ : ભૂમિકા ભજવતાં રમકડાં તરીકે કઠપૂતળીઓ અને ડ્રેસ-અપ કોસ્ચુમનો ઉપયોગ કરીને, બાળકો વિવિધ લાગણીઓ અને દૃશ્યો સાથે સુરક્ષિત રીતે પ્રયોગ કરી શકે છે. આ રમકડાંની મદદથી, બાળકો તેમની લાગણીઓને વધુ સારી રીતે સમજી શકે છે અને તેમને કેવી રીતે નિયંત્રિત અને વ્યક્ત કરવી તે શીખી શકે છે. બ્રેથર્ટનના મતાનુસાર, જેઓ ભાવનાત્મક વિકાસમાં તેની નિર્ણાયક ભૂમિકા પર ભાર મૂકે છે, તેના અનુસાર, દૃશ્યો પર અભિનય કરવાથી બાળકોને પડકારરૂપ સામાજિક પરિસ્થિતિઓમાં નેવિગેટ કરવાની અને ભાવનાત્મક સ્થિતિસ્થાપકતા બનાવવાની પ્રેક્ટિસ કરવાની તક મળે છે.

સર્જનાત્મકતા અને કલ્પના : રમકડાં વડે રમવાથી બાળકોને વિચારવામાં, અન્વેષણ કરવામાં અને પોતાને અભિવ્યક્ત કરવામાં મદદ મળે છે, જે તેમની કલ્પના અને સર્જનાત્મકતા વિકસાવવાનો એક મહત્વપૂર્ણ ભાગ છે. બિલ્ડિંગ બ્લોક્સ, આર્ટ સપ્લાય અને ડ્રેસ-અપ કપડાંની સાથે, આ રમકડાં બાળકોમાં જીવનકૌશલ્યોના વિકાસમાં મદદ કરે છે, જેમકે જોખમો લેવાં અને સમસ્યાઓના મૂળ ઉકેલો સાથે આવવા. બાળકની વાતચીત કરવાની અને પછીથી પોતાની જાતને વ્યક્ત કરવાની ક્ષમતાને રમકડાં દ્વારા સુવિધા આપવામાં આવે છે જે ભૂમિકા ભજવવા અને વાર્તા કહેવાને પ્રોત્સાહન આપે છે. આ રમકડાં બાળકોને ભાષા શીખવામાં અને વાર્તાઓ કહેવાની અને વિવિધ દૃષ્ટિકોણને સમજવાની ક્ષમતા વિકસાવવામાં પણ મદદ કરે છે.

સાંસ્કૃતિક રીતે રિસ્પોન્સિવ એજ્યુકેશન : રમકડાં વિવિધતા અને આંતરસંબંધને પ્રોત્સાહન આપતા સમાવેશી વાતાવરણનું નિર્માણ કરીને સાંસ્કૃતિક રીતે સંવેદનશીલ શિક્ષણને પ્રોત્સાહન આપી શકે છે. વિવિધ સંસ્કૃતિના પરંપરાગત રમકડાં, જેમકે મેક્સિકન પિનાટાસ

અને આફ્રિકન ડ્રમ, આંતર-સાંસ્કૃતિક સમજણ આપે છે. વિવિધ ઓળખનું પ્રતિનિધિત્વ કરતા રમકડાં, જેમકે વિવિધ ત્વચાના ટોન અને ક્ષમતાઓ ધરાવતી ડીંગલી, બાળકોને સહાનુભૂતિ અને તફાવતો પ્રત્યે પ્રશંસા વિકસાવવામાં મદદ કરે છે. આ એક્સપોઝર શિક્ષકોને પૂર્વગ્રહોને દૂર કરવામાં, સમાવેશને પ્રોત્સાહન આપવા અને વિદ્યાર્થીઓને વૈશ્વિક સમાજ માટે તૈયાર કરવામાં મદદ કરે છે.

ટેકનોલોજી અને ડિજિટલ રમકડાં : રમકડાં અને ટેકનોલોજીએ ડિજિટલ યુગમાં શિક્ષણનું પરિવર્તન કર્યું છે, જે બાળકોને STEM વિષયો સાથે જોડાવા માટે આકર્ષક તકો આપે છે. કોડિંગ રોબોટ્સ, પ્રોગ્રામેબલ ડ્રોન્સ અને ઓગમેન્ટેડ રિયાલિટી એપ્સ એ ઇન્ટરેક્ટિવ ડિજિટલ રમકડાંનાં ઉદાહરણો છે જે બાળકોને કોમ્પ્યુટેશનલ વિચારસરણી અને સમસ્યા હલ કરવાની ક્ષમતાઓને પ્રોત્સાહન આપીને ટેકનોલોજીમાં કારકિર્દી માટે તૈયાર કરવામાં મદદ કરે છે. આને વાસ્તવિક રમકડાં અને શૈક્ષણિક એપ્લિકેશનો સાથે જોડીને ડિઝાઇન વિચારસરણી અને અવકાશી જાગૃતિને પણ પ્રોત્સાહિત કરી શકાય છે.

શૈક્ષણિક રમકડાં અને ઔપચારિક શિક્ષણ

સ્ટેમ રમકડાં (STEM) : વિજ્ઞાન, ટેકનોલોજી, એન્જિનિયરિંગ અને ગણિત (STEM) ખ્યાલો શીખવવા માટે રચાયેલ રમકડાં શૈક્ષણિક ક્ષેત્રે વધુને વધુ લોકપ્રિય છે. રોબોટ્સ, કોડિંગ ગેમ્સ અને વિજ્ઞાન પ્રયોગ સેટ બનાવવા માટેની કિટ્સ આ વિષયો શીખવાને ઇન્ટરેક્ટિવ અને મનોરંજક બનાવે છે. STEM રમકડાં આ ક્ષેત્રોમાં વિદ્યાર્થીઓની રુચિ અને પ્રાવીણ્યમાં નોંધપાત્ર વધારો કરી શકે છે, જે ભવિષ્યની શૈક્ષણિક અને કારકિર્દીની સફળતા માટે પાયો પૂરો પાડે છે.

સાક્ષરતા અને સંખ્યાના રમકડાં : શૈક્ષણિક રમકડાં કે જે સાક્ષરતા અને સંખ્યા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે, જેમકે આલ્ફાબેટ બ્લોક્સ અને મણકા ગણતરી, પ્રારંભિક શિક્ષણ માટે જરૂરી છે. આ રમકડાં બાળકોનાં પાયાના વાંચન અને ગણિત કૌશલ્યો તેમજ અક્ષરો અને સંખ્યાઓને

ઓળખવાની અને મૂળભૂત ગાણિતિક વિભાવનાઓને સમજવાની તેમની ક્ષમતાના વિકાસમાં મદદ કરે છે. જીવનની શરૂઆતમાં આ રમકડાં સાથે રમવાથી પછીથી શૈક્ષણિક પ્રદર્શનમાં વધારો થઈ શકે છે.

શિક્ષકો અને માતાપિતા માટે ધ્યાનમાં રાખવાની બાબતો :

વય-યોગ્ય રમકડાંની પસંદગી : વિકાસના દરેક તબક્કા માટે યોગ્ય રમકડાં પસંદ કરવાનું મહત્વપૂર્ણ છે. પડકાર અને સંલગ્નતાની યોગ્ય માત્રા પૂરી પાડવામાં આવે તેની ખાતરી કરવા માટે, શિક્ષકો અને માતા-પિતાએ બાળકની ઉંમર અને વિકાસના સ્તરને અનુરૂપ રમકડાં પસંદ કરવાં જોઈએ.

રમકડાંને અભ્યાસક્રમમાં એકીકૃત કરવાં : વિદ્યાર્થીઓના શિક્ષણના અનુભવોને સુધારવા માટે શિક્ષકો અભ્યાસક્રમમાં શૈક્ષણિક રમકડાંનો સમાવેશ કરી શકે છે. ઉદાહરણ તરીકે, અંગગણિત સૂચનામાં ચાલાકીનો ઉપયોગ વિદ્યાર્થીઓને અમૂર્ત વિભાવનાઓને વધુ નક્કર રીતે સમજવામાં મદદ કરી શકે છે. તેવી જ રીતે, ભાષાની કળામાં ભૂમિકા ભજવવાની કસરતો દાખલ કરવાથી બાળકોને તેમની વર્ણનાત્મક અને સમજણ ક્ષમતાઓને વધારવામાં મદદ મળી શકે છે. ફિલરના મતાનુસાર, અભ્યાસક્રમમાં નાટકનો સમાવેશ કરવાથી વિદ્યાર્થીઓની ભાગીદારી અને અસરકારકતા વધી શકે છે.

રમત આધારિત શિક્ષણને પ્રોત્સાહિત કરવું : રમત-આધારિત શિક્ષણ એ એક શૈક્ષણિક વ્યૂહરચના છે જે શિક્ષણના પ્રાથમિક માધ્યમ તરીકે રમત પર ભાર મૂકે છે. આ પદ્ધતિ સમજે છે કે બાળકો જ્યારે સક્રિય રીતે વ્યસ્ત હોય અને આનંદમાં હોય ત્યારે શ્રેષ્ઠ શીખે છે. આનંદકારક શિક્ષણ વાતાવરણ બનાવવાથી શિક્ષકોને બાળકોમાં શીખવાની રુચિ પેદા કરવામાં અને તેમના સર્વાંગી વિકાસમાં વધારો કરવામાં મદદ મળી શકે છે. રમત-આધારિત શિક્ષણ શૈક્ષણિક કાર્યક્ષમતામાં વધારો કરી શકે છે અને શાળા પ્રત્યે સારા વલણને પ્રોત્સાહન આપી શકે છે.

પડકારો અને વિચારણાઓ : સંતુલનમાં રમત અને શૈક્ષણિક કઠોરતા આધુનિક શિક્ષણની એક સમસ્યા એ છે કે રમત અને બૌદ્ધિક કઠોરતા વચ્ચે યોગ્ય સંતુલન જાળવવું. જ્યારે રમત વિકાસ માટે મહત્વપૂર્ણ છે, ત્યારે શૈક્ષણિક કૌશલ્યો અને પ્રમાણિત પરીક્ષણને પ્રાથમિકતા આપવા માટે વારંવાર દબાણ કરવામાં આવે છે. શિક્ષકો, માતા-પિતા અને નીતિ ઘડવૈયાઓએ રમતના મહત્વને સમજવું જોઈએ અને ખાતરી કરવી જોઈએ કે તે શૈક્ષણિક પ્રણાલીમાં વિકાસલક્ષી અને શૈક્ષણિક ઉદ્દેશ્યો બંનેને પ્રોત્સાહન આપે તે રીતે સંકલિત કરવામાં આવે.

સમતા અને સુલભતાની ખાતરી : ગુણવત્તાયુક્ત રમકડાં અને રમતના અનુભવોની સુલભતાની સામાજિક આર્થિક સ્થિતિના આધારે નોંધપાત્ર રીતે બદલાઈ શકે છે. ઓછી આવક ધરાવતા પરિવારોના બાળકોને તેમના વધુ સમૃદ્ધ સાથીઓની જેમ રમવા અને શીખવાની સમાન તકો ન પણ હોય. આ અસમાનતાને સંબોધિત કરવું એ સુનિશ્ચિત કરવા માટે મહત્વપૂર્ણ છે કે તમામ બાળકોને રમકડાંના શૈક્ષણિક મૂલ્યનો લાભ લેવાની તક મળે. સામુદાયિક રમકડાંનાં પુસ્તકાલયો અને શાળાઓમાં નાટક આધારિત કાર્યક્રમો માટે ભંડોળ જેવી પહેલ આ અંતરને દૂર કરવામાં મદદ કરી શકે છે.

સમાપન : બાળકોના વિકાસમાં રમકડાં દ્વારા ખૂબ જ મદદ મળે છે, જે તેમની માનસિક, શારીરિક, સામાજિક અને ભાવનાત્મક કુશળતાને સુધારે છે. રમકડાં ઔપચારિક શિક્ષણમાં વધારો કરી શકે છે અને યોગ્ય રીતે ઉપયોગ કરવામાં આવે ત્યારે આજીવન શીખવાના પ્રેમને પ્રોત્સાહિત કરી શકે છે. શિક્ષણમાં રમકડાંના સૈદ્ધાંતિક આધાર અને વ્યાવહારિક ઉપયોગોને સમજીને, શિક્ષકો અને માતાપિતા બાળકોના વિકાસને વધુ સફળતાપૂર્વક સમર્થન આપી શકે છે. સમતાને પ્રોત્સાહન આપવા અને ભાવિ સિદ્ધિઓ માટે પાયાની સ્થાપના કરવા માટે દરેક બાળકને ઉચ્ચ-ગુણવત્તાવાળાં રમકડાં અને રમવાની તકો ઉપલબ્ધ હોય તેની ખાતરી આપવી હિતાવહ છે.

સંગીત : સર્વાંગી બાળવિકાસનું સબળ માધ્યમ

- ડૉ. હયાતી ડી. વૈદ્ય
ચિલ્ડ્રન્સ રિસર્ચ યુનિવર્સિટી,
ગાંધીનગર.
મો. ૯૪૨૯૨૯૯૯૯૫

માનવજીવનમાં હાલરડાથી લઈને વિવિધ પ્રસંગો, તહેવારોમાં સંગીત વણાયેલું છે. સંગીત વિનાના માનવજીવનની કલ્પના જ ન થઈ શકે. બાલ્યકાળથી જ શિશુના સર્વાંગી વિકાસમાં સંગીતનું મહત્તમ પ્રદાન રહ્યું છે. આધુનિક યુગમાં વૈજ્ઞાનિકો દ્વારા સંગીતલક્ષી અનેક સંશોધનો કરવામાં આવી રહ્યાં છે, જેનાં પરિણામો સંગીતના મનોવૈજ્ઞાનિક સામર્થ્યની સાક્ષી પૂરે છે. સાઉથ કેલિફોર્નિયા વિશ્વવિદ્યાલયના બ્રેન એન્ડ ક્રિએટિવિટી ઈન્સ્ટીટ્યૂટમાં 2016ના એક અધ્યયનમાં જોવામાં આવ્યું કે બાળપણમાં કરવામાં આવેલો સંગીતનો અનુભવ વાસ્તવમાં મસ્તિષ્કના વિકાસને ગતિ આપી શકે છે ખાસ કરીને ભાષા અધિગ્રહણ અને વાંચન કૌશલ્ય કેળવવામાં. નેશનલ એસોસિયેશન ઓફ મ્યુઝિક મર્ચન્ટ્સ (NAMM FOUNDATION)ના રિપોર્ટ અનુસાર કોઈ વાદ્ય વગાડતાં શીખવાથી ગાણિતીય એકમો શીખવામાં સરળતા રહે છે અને ત્યાં સુધી કે SAT સ્કોર પણ વધી શકે છે.

આમ, સંગીતને બાળ ઉછેરનું એક અક્ષુણ્ણ અંગ બનાવી લેવાય તો તેનાથી ઘણા લાભ થાય. આપણા પૂર્વ રાષ્ટ્રપતિ ડૉ. રાધાકૃષ્ણનના કથનાનુસાર બાળક એ દેશની સંપત્તિ છે અને તેમની શક્તિઓને યોગ્ય માર્ગે વાળીને આપને સમગ્ર સમાજનાં શારીરિક અને માનસિક આરોગ્યને સુધારી શકીએ છીએ. બાળકોની સુષુપ્ત શક્તિઓને જાગૃત કરીને ઈષ્ટ દિશામાં વિકસાવવા માટે તેમજ તેમના સર્વાંગી વિકાસ માટે કલા શિક્ષણ મહત્ત્વનું પાસું બની રહે છે. સંગીતકલા એ બાળકના સાંસ્કૃતિક તથા સામાજિક વિકાસ માટેના સેતુરૂપ છે.

અહીં, બાળકની વય પ્રમાણેના વિવિધ તબક્કાઓમાં થતો સંગીતનો સકારાત્મક પ્રભાવ અને બાળકના સર્વાંગી વિકાસ પર થતી અસર પ્રસ્તુત છે.

સગર્ભાવસ્થામાં શિશુ પર થતી સંગીતની પ્રભાવક અસર : બાળકના જન્મ પૂર્વે ગર્ભાવસ્થામાં માતાએ કરેલું સંગીતનું અનુપાન બાળકનાં મન પર વિધેયાત્મક પ્રભાવ પાડે છે. ગર્ભાવસ્થાના ચતુર્થ માસમાં શિશુની શ્રવણેન્દ્રિયનો વિકાસ થાય છે. આ સમયથી જ બાળકને મંત્રો, શ્લોક, સ્તુતિ, સ્તવન, ભજન, બાળગીતો, હાલરડાં વગેરે સંભળાવવામાં આવે તો બાળકની શ્રવણશક્તિ ખીલે છે. સંગીતના લયાત્મકતાના ગુણને કારણે ધ્વનિનાં આંદોલનો વધુ સ્પષ્ટતાથી શિશુના કાનો સુધી પહોંચે છે અને તેનાં મન પર પ્રભાવક અસર કરે છે. પ્રાચીન કાળમાં ઋષિ-મુનિઓ દ્વારા વૈદિક સંસ્કૃતિની અમૂલ્ય ધરોહર સમા મંત્રોની રચના સ્વરબદ્ધ અને લય સહિત કરવામાં આવી હતી. તેનું ચોક્કસ ઉચ્ચારણ બાળકનાં મનથી લઈને સમગ્ર વાતાવરણને આનંદિત કરે છે.

જ્યારે માતા સુંદર સંગીત સાંભળે કે સ્વયં પોતાના અવાજમાં મંત્રો, બાળગીત કે હાલરડાં ગાય તો તેનું મન પણ ઉત્તેજક મનોભાવોથી વિમુક્ત થઈને શાંતિ, સ્વસ્થતા અને સ્નેહની લાગણી અનુભવે છે.

તેના મનમાં સુખદ મનોદૈહિક રસાયણોનો સ્નાવ થાય છે. જીવનોપયોગી આ સ્નાવનું સર્જન માતાના શરીરની જીવનપોષક સંરચનાને ઉત્તમ કાર્ય દ્વારા પ્રેરિત કરીને શ્રેષ્ઠ સંતાનના અવતરણ માટેનું વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરે છે.

આ સંદર્ભે લેખિકા દ્વારા ચિલ્ડ્રન્સ રિસર્ચ યુનિવર્સિટી સટીના તપોવન વિભાગની સગર્ભા બહેનો પર સગર્ભા મહિલાઓ પર થતી સંગીતની સકારાત્મક અસરો -આ વિષયને અનુલક્ષીને સર્વેક્ષણ પ્રકારે સંશોધન હાથ ધરવામાં આવ્યું. જેમાં લાભાન્વિત તમામ બહેનો પર ખૂબ સારી

અસર જોવા મળી હતી. તેમના આનંદમાં થયેલ વૃદ્ધિ તે તેમને મળેલ સાંગીતિક તાલીમનું પરિણામ હતું.

વિદેશમાં આ ક્ષેત્રે થયેલ પ્રયોગોનાં તારણો પણ આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે કે સંગીતની સકારાત્મક અસર ગર્ભસ્થ શિશુના વિકાસ માટે પોષક હોય છે.

આ જ પ્રમાણે ઘોંઘાટ કે બેસૂરું સંગીત માતાને માટે તાણ ઉત્પન્ન કરનારું હોય છે એ શિશુના વિકાસ માટે અવરોધક પરિબળ બની શકે છે.

૦થી ૩ વર્ષનાં શિશુ પર પડતો સંગીતનો સકારાત્મક પ્રભાવ : જન્મ બાદ ૩ વર્ષ સુધીનો સમયગાળો બાળકના સંવેદનાત્મક વિકાસ માટે ખૂબ જ મહત્વનો છે. એ સમયગાળા દરમ્યાન બાળકને સંગીત સાથે જોડાયેલું રાખવામાં આવે તો તે તેના સર્વાંગી વિકાસ માટે મહત્વનું પરિબળ બની રહે છે.

સંગીત બાળકને આનંદમય કોશ સુધીની યાત્રા કરાવે છે. તે સંગીત દ્વારા આનંદ મેળવે છે અને હાવભાવ દ્વારા અભિવ્યક્ત કરે છે.

સંગીત દ્વારા બાળકોમાં કલ્પનાશક્તિનો વિકાસ થાય છે. આ સમયનું બાળક આસપાસની પ્રકૃતિ અને પર્યાવરણનું નિરીક્ષણ કરે છે અને તેનો પરિચય કેળવે છે. પશુ-પક્ષી, વનસ્પતિ, સૂરજ, ચંદ્ર, તારા વગેરે પ્રાકૃતિક તત્ત્વો વિશેની સમજણ તેને જોડકણાં કે બાળગીતો દ્વારા આપવામાં આવે તો તેની સમજણ દૃઢ બને છે.

સંગીત શિશુને પરિવાર સાથે જોડનારો સેતુ બની રહે છે. માતા તથા અન્ય વડીલો દ્વારા સંભળાવવામાં આવતાં હાલરડાં તેને એ અવાજ સાથે પરિચિતતા અને સલામતીની અનુભૂતિ કરાવે છે. જેનાથી શિશુને ગાઢ ઊંઘ આવે છે તથા અર્ધજાગૃત મનમાં તંદુરસ્ત માનસિક સ્વાસ્થ્યનાં બીજ રોપાય છે.

૩થી ૬ વર્ષના બાળકના સાંવેગિક વિકાસમાં સંગીતનો ફાળો : આ વયનું બાળક લાગણીઓનાં સંવેદન અનુભવતું હોય છે. તેની અનુકરણવૃત્તિ અને કુતૂહલવૃત્તિ આ સમયમાં સતેજ અને સહજ હોય છે. બાળગીતો અને જોડકણાં દ્વારા તે પર્યાવરણનું જ્ઞાન મેળવે છે અને તેના દ્વારા

તેની સાહજિક કુતૂહલવૃત્તિ સંતોષાય છે.

સંગીત બાળકના સંવેદનાત્મક વિકાસમાં વૃદ્ધિ કરે છે. બાળક ગીતોના ભાવ દ્વારા તેનો આનંદ લે છે. ગીતના સ્વરોનું આંદોલન તેનાં મનને ઝંકૃત કરે છે.

સંગીત દ્વારા બાળકની વાકશક્તિનો વિકાસ થાય છે. નાનાં બાળગીતો અને જોડકણાં તે જાતે ગાતું થાય છે તેનાથી તેનું શબ્દ ભંડોળ વૃદ્ધિ પામે છે. તે પશુ-પક્ષીઓના અવાજની નકલ કરીને તે પ્રમાણેના અવાજ કાઢી શકે છે.

આ સંદર્ભે લેખિકા દ્વારા ચિલ્ડ્રન્સ રિસર્ચ યુનિવર્સિટીના વિદ્યાવાટિકા વિભાગનાં બાળકો પર પંચ મહાભૂતની સમજ આપવામાં સંગીતનો પૂરક ઉપયોગ - આ વિષય પર સંશોધન કરવામાં આવ્યું તેના નિષ્કર્ષ અનુસાર ૮૫%થી વધારે બાળકો આ વિષય સારી રીતે સમજી શક્યાં હતાં.

૬થી ૧૨ વર્ષના કિશોરોના ઘડતરમાં સંગીતની ભૂમિકા : કિશોરાવસ્થા એ બાલ્યકાળનો એક અગત્યનો તબક્કો છે. આ વયનાં બાળકો શિક્ષણ પ્રાપ્તિ માટે અભિમુખ થતાં હોય છે. તેઓ વિભિન્ન વિષયો શીખવામાં રસ-રુચિ ધરાવતાં થાય છે. સાથે સાથે શાળાની અભ્યાસકીય તથા ઈતર પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લેતાં થાય છે. તેમની પસંદગીનાં ક્ષેત્રોમાં પ્રોત્સાહન આપવાથી તેઓ ઉત્તમ દેખાવ કરી શકે છે. આ સમયે સંગીત તેમની પ્રતિભાનો નિખાર લાવવામાં ઘણું મદદરૂપ થઈ શકે છે.

સંગીત બાળકની સાક્ષરતામાં સુધારો લાવે છે. સંગીત માત્ર એક કલા તરીકે સીમિત ન રહેતાં દરેક વિષય સાથે સંલગ્ન છે. સંગીતનો આધાર લઈને ગણિત, વિજ્ઞાન, સામાજિક વિજ્ઞાન, વિવિધ ભાષાઓ જેવા દરેક વિષય સચોટ રીતે શીખવી શકાય છે. માત્ર બોલીને સમજાવવા કરતાં ગાઈને પાઠ્યક્રમનું પદ્યશિક્ષણ આપવામાં આવે તો એ જ્ઞાનચિરઃસ્થાયી રહે છે.

સંગીત દ્વારા બાળકનો IQ, EQ અને SQ વધે છે. સંગીત દ્વારા બાળકમાં એકાગ્રતા, સ્મૃતિક્ષમતા અને ગ્રહણશક્તિ જેવા ગુણોનો વિકાસ થાય છે. જેનાથી તેના બુદ્ધિ આંકમાં વૃદ્ધિ જોઈ શકાય છે. નિયમિતપણે સંગીત

ગાતું કે સાંભળતું બાળક અન્ય બાળકોની તુલનામાં મેઘાવી અને તેજસ્વી બને છે.

સંગીતનાં માધ્યમથી બાળકોનો ભાવનાત્મક વિકાસ થાય છે. સંગીત દ્વારા મનની વૃત્તિઓનું શમન થાય છે આથી બાળકમાં સ્નેહ, કરુણા, દયા, મૈત્રી, એકતા જેવી સદ્ભાવના વિકસિત થાય છે. તે પરસ્પર ઐક્યની ભાવના કેળવે છે.

સંગીત દ્વારા બાળકોમાં સર્જનાત્મક શક્તિ વિકસે છે. તે સ્વર, લયનો ઉપયોગ કરીને નવી ધૂન બનાવવામાં સર્જન કરવાનો આનંદ માણે છે.

12થી 18 વર્ષના તરુણોના મનોશારીરિક વિકાસમાં સંગીતનું પ્રદાન : 12થી 18 વર્ષના તરુણોના મનોશારીરિક વિકાસમાં સંગીતનું મહત્વપૂર્ણ પ્રદાન છે. આ ઉંમરે, તરુણો જીવનનાં શારીરિક અને માનસિક અનેક પરિવર્તનોમાંથી પસાર થાય છે. સંગીત બાળકના મનોશારીરિક વિકાસમાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. સંગીત બાળકની સાહજિક મનોવૃત્તિઓને યોગ્ય માર્ગે વાળે છે. બાળક પોતાના મનમાં ઉદ્ભવતા વિચારોને સંગીત દ્વારા સંતુલિત કરી શકે છે. સંગીત કંઈક અંશે યોગ અને પ્રાણાયામની જેમ બાળકને લાભાન્વિત કરે છે.

માનસિક વિકાસ : માનસિક સ્વસ્થતા : સંગીત દ્વારા બાળક સ્વસ્થ વિચારપ્રક્રિયા તરફ પ્રેરાય છે. સંગીત મનનાં નકારાત્મક વલણોને દૂર કરીને બાળકમાં સકારાત્મક વિચારસરણીનું અનુશીલન કરે છે. સંગીત ગાવા કે સાંભળવાથી અને તેને માણવાથી તરુણો તણાવથી મુક્ત થઈ શકે છે. સંગીત મગજમાં એન્ડોર્ફિન નામના હોર્મોનના સ્તરને વધારવા માટેનું સહાયક તત્ત્વ છે, જે તેમને સુખ અને શાંતિ અનુભવવામાં મદદ કરે છે.

અભ્યાસની ક્ષમતા અને યાદશક્તિ : સંગીત તેવું પર્યાવરણ રચી શકે છે જે શીખવાની પ્રક્રિયામાં મદદરૂપ હોય છે. સંગીત સાથે અભ્યાસ કરતા તરુણોની યાદશક્તિ વધુ દૃઢ થતી હોવાનું દર્શાવતાં સંશોધનો થઈ રહ્યાં છે.

સ્વ-ઓળખ અને આત્મવિશ્વાસ : આ ઉંમરે સંગીત

તરુણોને તેમના પોતાની આગવી ક્ષમતાઓ અને રુચિને ઓળખવામાં મદદ કરે છે, જે તેમના આત્મવિશ્વાસમાં વધારો કરે છે. શાળા, પરિવાર કે સંમેલનોમાં પોતાની કલા પ્રદર્શિત કરતું બાળક સ્વમાં આસ્થાવાન અને ખુશમિજાજ બને છે.

શારીરિક વિકાસ : હૃદય અને મગજના કાર્યમાં સુધારો : સંગીત સંભળવાથી હૃદયના ધબકારા અને મગજની કાર્યક્ષમતા ઉપર સકારાત્મક અસર પડે છે. જે તરુણો નિરંતર સંગીત સાથે જોડાયેલા હોય છે, તેઓમાં આ વૃત્તિ જોવા મળે છે. કોઈ પણ પ્રકારનું વાદ્ય વગાડવા માટે બંને હાથ, આંખ અને મનનું સંતુલન હોવું જરૂરી હોય છે આથી જ્યારે કોઈ બાળક વાદ્ય શીખે છે ત્યારે તેના મગજના બંને ભાગો સક્રિય બને છે.

શારીરિક વ્યાયામ : સંગીત સાથે નૃત્ય કરવાથી તરુણોની શારીરિક ગતિવિધિઓમાં વધારો થાય છે. તેમાં આંગિક ચેષ્ટાઓ દ્વારા સ્નાયુમાં લચીલાપણું, રક્તાભિસરણ, શ્વાસોચ્છવાસ પર નિયંત્રણ અને રોગપ્રતિકારક શક્તિમાં વૃદ્ધિ જેવા લાભ મળે છે.

સામાજિક વિકાસ : સામૂહિક કાર્ય અને નેતૃત્વ : બેન્ડ અથવા સંગીત જૂથોમાં કામ કરતી વખતે તરુણો ટીમવર્ક અને નેતૃત્વનાં કૌશલ્યો વિકસાવે છે.

સંવેદના અને સંવાદ કૌશલ્ય : સંગીત દ્વારા, ખાસ કરીને જો તે વિવિધ સંસ્કૃતિઓના હોય, તરુણો સંવેદનાને વધુ સારી રીતે સમજી શકે છે અને વિવિધ સંદર્ભોમાં સંવાદ કૌશલ્ય વિકસાવે છે. સંગીત દ્વારા તે વિવિધ ભાષા અને તેની ખૂબીઓ સમજી શકે છે.

સારાંશ : સંગીતકલા કોઈ પણ તબક્કામાં બાળકના સર્વાંગી વિકાસ માટે સહાયરૂપ છે. નવી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ- 2020નાં કલા સંકલિત શિક્ષણ પ્રકરણમાં આ જ બાબત પર સવિશેષ લક્ષ આપવામાં આવ્યું છે. શાળાના અભ્યાસક્રમમાં કલા શિક્ષણ તમામ વિદ્યાર્થીઓમાં સર્જનાત્મકતા, સૌંદર્યલક્ષી સંવેદનશીલતા અને સાક્ષરતા વિકસાવવાનું કાર્ય કરે છે.

માણસ સામાજિક પ્રાણી છે. સામાજિકતા કેળવવા સમાજમાં રહીને સભ્યતા, શિસ્ત અને વ્યાવહારિકતા શીખવી આવશ્યક છે. શિસ્ત અને સભ્યતાના પાયામાં સંવેદના બહુ જરૂરી છે. સંવેદના વગરનો માણસ જંગલી કહી શકાય, ઝનૂની કહી શકાય, જ્યાં સાંવેગિક ભાવનાઓનો અભાવ હોય છે ત્યાં વસ્તી જંગલી હોઈ શકે. બાળક સમાજમાંથી ઘણું ઘણું શીખે છે. અને સંવેદનાને આધારે એમનામાં સામાજિક, સંસ્કારોનું સિંચન થાય છે. એમનામાં સામૂહિક ભાવના કેળવાય છે. માણસ અન્ય પ્રાણીઓથી અલગ છે કારણ કે એમનામાં બુદ્ધિ, તર્ક, જ્ઞાનની સાથે સંવેદના જોડાયેલી છે. નાનપણથી જ સાંવેગિક ભાવનાઓનો વિકાસ થાય તો જ આગળ જતાં શ્રેષ્ઠ વ્યક્તિત્વ પ્રાપ્ત કરી શકે, એક સારો માણસ બની શકે. અને એક સારો માણસ સમાજના ઉત્થાનનું કારણ બની શકે.

બાળકમાં સંવેદના આપોઆપ નથી આવતી. એમનામાં પડેલી સુષુપ્ત સંવેદનાને ક્યારેક જગાડવી પડે છે. સાંવેગિક વિકાસ થાય એવાં પરિબલોનું નિર્માણ પણ કરવું પડે છે. બાળકના સાંવેગિક વિકાસના પાયામાં મુખ્ય ત્રણ સંસ્થાઓ ક્રમશઃ ભાગ ભજવી શકે.

(1) ઘર - પરિવાર : શરૂઆતનો વિકાસ બાળકનો ઘર અને એના પરિવાર વચ્ચે થાય છે. શારીરિક અને માનસિક વિકાસ સાથે બાળકની સંવેદના પણ વિકસતી રહે છે. બાળકનો પ્રથમ પરિચય એમનાં માતા, પિતા, ભાઈ, બહેન, દાદા - દાદી તથા કુટુંબના અન્ય પરિજનો જે એક સાથે ઘરમાં રહેતાં હોય એમની સાથેનો હોય છે. એટલે બાળક એમને ઓળખે છે, એમની સામે ઓળખના ભાગ રૂપે હસે છે, રડે છે એમને ઓળખે છે ને એમને વહાલ કરે છે. એમનો સ્વભાવ તથા લક્ષણો જાણે છે. અને એમની

ઉંમર અનુસાર આસપાસનાં પશુઓ, પંખીઓ, અને અન્ય જીવો પ્રત્યે આત્મીયતા અનુભવે છે, આસપાસની દુનિયા તેમજ રમવાનાં રમકડાં સુધ્યાં પ્રત્યે એમને લગાવ રહે છે. અહીંથી બાળકની સાંવેગિક યાત્રા શરૂ થાય છે.

(2) શાળા : બાળક થોડું મોટું થાય એટલે બીજી ઓળખ એમને શાળાની થાય છે. શાળામાં આવતાં એની ઉંમરનાં અન્ય બાળકો, શિક્ષકો તથા અન્ય વાલીઓના સંપર્કમાં આવે છે. એમનાં વાણી - વર્તન, વ્યવહાર વગેરેથી પરિચિત થાય છે. એમના સ્વભાવને ઓળખીને એમની સાથે ભાવનાત્મક રીતે બાળકની સંવેદનામાં વધારો થાય છે. અહીં બાળકને ઘર કરતાં જુદા જ પ્રકારની, પ્રેમ, ગુસ્સો, લાગણીનો અનુભવ થાય છે. આવા વાતાવરણથી બાળકની પોતાની સંવેદનામાં વધારો થાય છે. શાળામાં આવતા અન્ય સહાધ્યાયીઓ સાથે રહીને નવી સંવેદનાનો ઉમેરો થાય છે. અન્ય વિદ્યાર્થીઓની સાથે રહીને બાળકમાં સૂક્ષ્મ ભાવનાઓ વિકાસ પામે છે. ગુરુજીને માન આપવું, નમ્રતા રાખવી, તોફાન મસ્તી કરવામાં ધ્યાન રાખવું, સારા શબ્દો બોલવા, યોગ્ય સમયે જ મજાક-મસ્તી કરવાં વગેરે જેવી બાબતોથી બાળકમાં સાંવેગિક વિકાસ થાય છે. પોતાની અંદર રહેલી ક્ષમતાઓ આવી ભાવનાત્મક બાબતો દ્વારા જ વિકાસ પામે છે. શાળામાં થતી પ્રાર્થનાના શબ્દો બાળક સમજતું થાય ત્યારે એમના મનમાં સદ્ભાવનાના અને સમભાવના ભાવ જાગે છે. સમૂહકાર્યો, વૃક્ષારોપણ, સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમો, રમતગમત જેવી પ્રવૃત્તિઓથી બાળક મિલનસાર બને છે, ખેલદિલી રાખતો થાય છે અને પ્રકૃતિપ્રેમી બને છે. અહીંથી એમના ભાવ જગતનો વિસ્તાર થાય છે.

(3) સમાજ : શાળા અને ઘર વચ્ચેનો સેતુ સમાજ છે. બાળક જેમ જેમ મોટું થતું જાય છે એમ સમાજ સાથેનું

જોડાણ વધતું જાય છે. પડોશીઓ, મિત્રો, કુટુંબીજનોની રીતભાતને ઓળખે છે અને એમની સાથેના વર્તન - વ્યવહારથી બાળકની સાંવેગિક વૃદ્ધિ શક્ય બને છે.

હવે આપણે વિસ્તારથી જોઈએ તો બાળકનું મનોજગત જન્મથી સાવ કોરું હોય છે. એમની ઉંમર સાથે એમના ભાવજગતનો વિકાસ થતો હોય છે. આ ભાવજગત એટલે જ બાળકનો સાંવેગિક વિકાસ. સંવેદના શું છે એ આપણે વિસ્તારથી જોઈએ.

જે માતા પોતાની ગર્ભાવસ્થા દરમિયાન સારું વાંચન કરે, ઉત્તમ વિચારો કરે, હકારાત્મક વલણ રાખે તો જન્મ પછી બાળક શરીર સાથે માનસિક રૂપે પણ સ્વસ્થ અને તંદુરસ્ત થશે. એમનું વ્યક્તિત્વ પ્રભાવશાળી અને હકારાત્મક ચિંતનવાળું થશે.

જન્મ પછી બાળક જ્યારે સમજતું થાય ત્યારે એમના વ્યક્તિત્વ વિકાસ પર સાંવેગિક અસર ધીમે ધીમે શરૂ થાય છે. સાંવેગિક વિકાસને અસર કરતાં કેટલાંક પરિબળો નીચે પ્રમાણે છે.

ઘરનું વાતાવરણ : કેટલાંક ઘરોમાં માતા અથવા પિતાનો સ્વભાવ કોષિત હોય છે, જ્યાં બાળકને વારંવાર અપમાનિત થવું પડતું હોય છે. આવા વાતાવરણ વચ્ચે બાળક લઘુતાગ્રંથિથી પીડાતું હોય છે. અને હંમેશાં ભયગ્રસ્ત રહે છે. જે ઘરનું વાતાવરણ પ્રસન્ન હોય વારંવાર બાળકને રોકટોક થતી ન હોય અને બાળક પાસે વધારે પડતી શિસ્તનો)આગ્રહ ન રખાતો હોય એ બાળક અને આત્મા વિશ્વાસવાળું બને છે.

સામાજિક અને શૈક્ષણિક વાતાવરણ : બાળકના સાંવેગિક વિકાસમાં સમાજ પણ કેટલાક અંશે જવાબદાર હોય છે. જે સમાજમાં ઓછું શિક્ષણ અને ગુનાહિત પ્રવૃત્તિઓ વધારે થતી હોય એવા સમાજનું બાળક ઓછી સંવેદના ધરાવે છે. જીવદયાવાળા સમાજમાં ઊછરતું બાળક પ્રાણી માત્ર પ્રત્યે દયા અને કરુણાના ભાવો ધરાવે છે. જ્યાં શિક્ષણ મિશ્રિત સમાજ છે એ સમાજમાં બાળકનો સાંવેગિક વિકાસ સારો હોય છે. પર્યાવરણ પ્રત્યે પણ આ સંવેદના રાખે છે.

આનુવંશિકતા : સાંવેગિક વિકાસમાં આનુવંશિકતા પણ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. માતાપિતા તરફથી સ્વભાવનાં લક્ષણો જેવાં કે દયાભાવ, ગુસ્સો, દ્વેષ, મિલનસાર સ્વભાવ, ઉદારતા વગેરે વારસામાં જોવા મળે છે. જેમ જેમ બાળક મોટું થતું જાય તેમ તેમ એમનાં આવાં સાંવેગિક લક્ષણો પરિસ્થિતિ અનુસાર દેખાવા લાગે છે.

આસપાસનું વાતાવરણ : બાળક જે વાતાવરણમાં ઊછરે છે. આ વાતાવરણની અસર તેમના માનસપટ પર રહે. આસપાસના લોકો અને આસપાસની પરિસ્થિતિ શાંત અને સુરક્ષિત હોય અને સમાજના માણસો સાથે અંદરોઅંદર સંપ અને સમજ હોય, તો બાળક ધીરજવાન અને વિવેકશીલ બને છે. બાળકો એકબીજા સાથે ઝઘડા કરવાનું ટાળે છે. એનાથી ઊલટું જે બાળકોને આસપાસનું વાતાવરણ દ્વેષયુક્ત, ઈર્ષ્યાવાળું અને ઝઘડાખોર હોય એ બાળકોનો સંવેગિક વિકાસ નકારાત્મકતાવાળો થાય છે. આથી દરેક માતાપિતાએ જવાબદારીપૂર્વક પોતાનાં બાળકોને સારું ભાવાત્મક વાતાવરણ આપવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

અભ્યાસક્રમ અને શૈક્ષણિક માહોલ : બાળકોમાં દયા, મમતા, ઉદારતા અને પ્રેમ, સમભાવ, પ્રામાણિકતા જેવાં મૂલ્યો પ્રસ્થાપિત કરવા પાઠ્યપુસ્તકોમાં એકમો દ્વારા સારી બાબતો શીખવવામાં આવે છે. શાળાના શિક્ષકો દ્વારા પણ બાળકોમાં સંવેદનાનો વિકાસ થાય એવા પ્રયત્નો કરવા જોઈએ. પાઠ્યક્રમમાં બાળવાર્તાઓ દ્વારા, તથા પર્યાવરણ પ્રત્યે સજાગતા, કુદરતી તત્વોનો વિવેકપૂર્ણ ઉપયોગ વગેરે જેવી બાબતો બાળકોમાં સંવેદના જગાડે છે.

આર્થિક પરિબળો : જે બાળકોની આર્થિક પરિસ્થિતિ સારી હોય એ જીવદયા પ્રત્યે ઉદારતાથી આર્થિક સહયોગ આપી શકે છે. સંવેદનાલક્ષી કાર્યક્રમોમાં આર્થિક મદદ કરી શકે છે અથવા સંવેદનાલક્ષી કાર્યક્રમો વિચારી કે યોજી શકે છે.

આસપાસના વેપાર ઉદ્યોગો : બાળક જો માંસાહારી હશે તો માછલી, ઈંડાં, મુરઘી, પશુઓ વગેરેને કપાતા,

ખાતાં જુએ છે, એ બાળક માટે આ બધું સહજ હોય છે, જ્યારે અન્ય બાળક જીવલિંસા થતી જોઈ ના શકે એ સ્વાભાવિક છે ! આસપાસના ઘણા વેપાર-ઉદ્યોગો જો પ્રાણીજન્ય આહાર આધારિત હશે તો અમુક જીવ પ્રત્યે બાળકની સંવેદના ઓછી હશે, પશુઓ, પ્રાણીઓ, જીવજંતુઓનું રક્ષણ, પોષણ અને એના સંવર્ધન આધારિત વેપાર ઉદ્યોગ હશે તો બાળકોમાં પ્રાણીઓ પ્રત્યે કરુણા વહેતી થશે.

તહેવારો અને ઉત્સવો : પ્રકૃતિ પ્રત્યે બાળકોને પ્રેમ અને સંવેદના રહે, અને એમનું મહત્ત્વ સમજે એટલા માટે આપણે ત્યાં જળદિવસ, ચકલીદિવસ, પર્યાવરણ દિવસની ઉજવણી થાય છે. ગૂડીપડવો, તુલસી લગ્નો, શ્રાવણી અમાસ અને વટસાવિત્રી જેવા તહેવારોમાં અનુક્રમે તુલસી, લીમડો, વડલો અને પીપળાનું પૂજન કરીએ છીએ. પિતૃઓ તરીકે કાગડા જેવા પક્ષીઓને પ્રાધાન્ય આપીએ છીએ, કેટલાક વૃક્ષારોપણ કરીને વન દિવસની ઉજવણી કરે છે. બોળચોથ જેવા તહેવારે ગાયનું પૂજન થાય છે. આપણા સમાજમાં પશુઓ અને પ્રકૃતિનું મહત્ત્વ બાળકો જાણે એના પ્રત્યે સંવેદના જળવાય રહે એટલે ધર્મ સાથે અને પૂજા સાથે ઉત્સવ રૂપે અને તહેવારો સ્વરૂપે આવી બાબતોને જોડવામાં આવી છે. વળી, પૂજન માટે શ્રીફળ, સોપારી જેવાં ફળોનો ઉપયોગ એ પણ પ્રકૃતિના સંવર્ધનનું પ્રતીક છે. અમુક ધર્મોમાં ક્યાંક પર્વતપૂજા પણ થાય છે. આમ નાનપણથી જ બાળકને ઘરમાં, સમાજમાં કે શાળામાં તહેવારો અને ઉત્સવોથી સંવેદનાના પાઠ શીખવા મળે છે.

અનુકરણ અને અનુસરણ : ક્યાંક જીવદયા માટે કે પ્રકૃતિ બચાવવા માટે સેવાકીય કાર્યો થતાં હોય છે. આવી પ્રેરણાત્મક બાબતોનું અનુકરણ અને અનુસરણ થતાં બાળકોમાં સંવેદના પ્રજ્જવલિત થાય છે. અને મોટાનું અનુકરણ કરીને પોતે પણ અન્ય સંવેદના કેળવીને સેવા કરવા તત્પર બને છે.

મીડિયા અને ટેકનોલોજી : મોબાઈલ - કમ્પ્યુટર જેવાં અત્યંત આધુનિક સંસાધનોએ દુનિયાને બહુ નાની

બનાવી દીધી છે! બહુ ઝડપથી સમાચારોનું પ્રચાર અને પ્રસારણ શક્ય બન્યું છે. મોબાઈલમાં, ફિલ્મોમાં, ટેલિવિઝનમાં બાળકો એ જોયેલી ઘટનાઓથી બાળકોની સંવેદનાઓ જાગૃત થાય છે. ટીવી કે મોબાઈલ પર એમને ગમતી રમત કે ગમતા કાર્યક્રમો આવે ત્યારે એ રોમાંચિત થઈ ઊઠે છે. યૂ-ટ્યૂબ પર મનપસંદ પ્રોગ્રામ જોઈને અથવા વીડિયો ગેઈમ રમીને આનંદ મેળવે છે. અથવા તો ધાર્યા મુજબ પરિણામ ન જુએ તો દુઃખની લાગણી અનુભવે છે. ઘણી વાર બાળક મીડિયા દ્વારા જીવદયાનાં કાર્યો જોઈને પ્રાણીઓ તથા પર્યાવરણ પ્રત્યે સભાનતા અને સંવેદના કેળવે છે. ઘર બેઠા ફેઈસ બુક કે ઈન્ટરગ્રામ જેવાં ઉપકરણો દ્વારા મિત્રો બનાવે છે. એમની સાથે ચેટ કરે છે. પોતાની વાતો અને અનુભવો એકબીજા સાથે શેર કરે છે. પોતાની લાગણીઓ રજૂ કરે છે. અન્યને મદદ કરવા તત્પર બને છે. આર્થિક મદદ માટે નેટ બેન્કિંગ અથવા ગૂગલ પેનો પણ ઉપયોગ કરે છે. આવી ઘણી સંવેદનાઓ નેટ દ્વારા વિકાસ પામે છે.

આમ સાંવેગિક વિકાસ બાળકના જન્મથી આજીવન સુધી માનવજાત સાથે જોડાયેલો છે. સૌથી વધારે ઘરમાં પાળેલા કૂતરાં, બિલાડાં કે અન્ય પાલતું પ્રાણી પ્રત્યે બાળકોને વધારે ભાવ હોય છે. ઘરમાં નાના ભાઈ બહેનને રમાડવાની કે સાચવવાની ખેવના બાળકમાં વધારે જોવા મળે છે. એટલે બાળકમાં સાંવેગિક વિકાસ કુદરતી રીતે જ થતો હોય છે. આમ છતાં મોબાઈલ કમ્પ્યુટર જેવા આધુનિક સાધનો આવવાથી બાળકોની શેરી રમતો કે સમાજ સાથેનું જોડાણ ઓછું થતું જાય છે, બાજુમાં રહેતા પાડોશીની ઓળખ ઓછી થતી જાય છે. પ્રકૃતિથી દૂર થતો જાય છે, અને સંયુક્ત પરિવારની પ્રણાલી લગભગ ભાંગી પડી છે, પરિણામે બાળક સ્વકેન્દ્રી અને એકલવાયું બની જવાનો ભય ભવિષ્યમાં રહેશે. છતાં ઘર અને શાળા તથા સમાજ દ્વારા બાળકનો સાંવેગિક વિકાસમાં વધારો થતો રહે એવી અપેક્ષા બાળકોના વડીલો અને શિક્ષકો પાસેથી રાખી શકાય.

શિક્ષણ એ એક એવો વ્યવસાય છે કે જે સમાજની અપેક્ષાઓ મુજબના વ્યવસાયોનું સર્જન કરે છે. કોઈકે સાચું જ કહ્યું છે કે, “શિક્ષકો આપણને કલાકારો, ફિલ્મ નિર્માતાઓ, અવકાશયાત્રીઓ, ઉદ્યોગસાહસિકો, ડોક્ટરો, એન્જિનિયરો, વૈજ્ઞાનિકો, આઈ.એ.એસ., આઈ.પી.એસ., આઈ.એફ.એસ. અધિકારીઓ, મેનેજરો અને નેતાઓ વગેરે તૈયાર કરી આપે છે.” શિક્ષકો વિના આપણી પાસે વીજળી, વાહનવ્યવહાર, સુપરમેન, એફિલ ટાવર, કમ્પ્યુટર કે ઇન્ટરનેટ ન હોત. ખરેખર યુવાનો એ રાષ્ટ્રનું ભવિષ્ય છે અને શિક્ષકો આ રાષ્ટ્રની કરોડરજજુના સર્જકો છે.

એક શિક્ષકના સાચા માર્ગદર્શનથી સમાજને નવી દિશા મળે છે. એક શિક્ષકે બાળક માટે ફેન્ડ, ફિલોસોફર અને ગાઈડ બનવાનું છે. આજનો યુગ સાઈન્સ, ટેકનોલોજી અને સોશિયલ મીડિયાનો યુગ છે. ત્યારે ગુગલ ક્યારેય શિક્ષકનું સ્થાન લઈ શકવાનું નથી.

બાળકના વ્યક્તિત્વઘટતર અને સર્વાંગી વિકાસ માટે ભારતમાં અનેક સરકારી અને બિન-સરકારી એજન્સીઓ કાર્યરત છે. ભારત સરકારનો શિક્ષણ વિભાગ, મહિલા અને બાળવિકાસ મંત્રાલય, સંકલિત બાળવિકાસ સેવાઓનો વિભાગ તેમજ બિન-સરકારી એજન્સીઓ જેવી કે- કુટુંબ, મિત્ર-જૂથ, પડોશ-જૂથ, વર્તમાનપત્રો, સામાયિકો, પુસ્તકો અને ચલચિત્રો વગેરે જેવાં માધ્યમો બાળકોના સર્વાંગી વિકાસ માટે સતત કાર્યરત છે.

1. બાળક કોને કહેવાય? :

બાળક શબ્દ એ સંસ્કૃત શબ્દ ‘બાલક’ માંથી ઊતરી આવ્યો છે. જેનો અર્થ થાય છે નાનું અથવા અપરિપક્વ. બાળકનું સ્ત્રીલિંગ બાલિકા થાય છે. માતા-પિતા ઘણી વાર

પોતાનાં બાળક માટે સંતતિ કે પછી સંતાન શબ્દનો પણ ઉપયોગ કરે છે.

ભારતના બંધારણની કલમ 24 મુજબ કોઈ પણ વ્યક્તિ જે 14 વર્ષથી નીચેની ઉંમરની છે તેને બાળક ગણવામાં આવે છે. સમગ્ર ભારતને લાગુ પડતા 1986ના બાળમજૂરી (નિયંત્રણ અને નિયમન)ના કાયદામાં 14 વર્ષની ઉંમર પૂરી ન થઈ હોય એવી વ્યક્તિને બાળક ગણવામાં આવે છે. વસતિગણતરીમાં બાળકો, યુવાનો, પુત્રો અને વૃદ્ધો એવું શ્રેણી વિભાજન કરવામાં આવ્યું છે. તેમાં 14 વર્ષ સુધીની વય ધરાવતી વ્યક્તિને બાળકોની શ્રેણીમાં મૂકવામાં આવેલ છે. આમ, બાળક એટલે 14 વર્ષ સુધીની વય ધરાવતી વ્યક્તિ. ગુજરાત ફરજિયાત પ્રાથમિક શિક્ષણ અધિનિયમન મુજબ જેની ઉંમર ૭ વર્ષથી ઓછી ન હોય અને ચૌદ વર્ષથી વધારે ન હોય તે છોકરો કે છોકરી એટલે બાળક.

ભારતે હંમેશાં 18 વર્ષની ઉંમર નીચેના વ્યક્તિઓના વર્ગને વિશિષ્ટ કાયદેસર અસ્તિત્વ તરીકે માન્ય કર્યા છે. આ ચોક્કસપણે છે જે લોકો વોટ કરી શકે કે ડ્રાઈવિંગ લાયસન્સ મેળવી શકે અથવા કાયદાકીય કરારોમાં દાખલ થઈ શકે તે માત્ર ત્યારે જ જ્યારે તેઓ 18 વર્ષની ઉંમર પૂર્ણ કરે. 18 વર્ષની ઉંમરની નીચેની છોકરીના લગ્ન અને 21 વર્ષની ઉંમર નીચેના છોકરાના લગ્નને બાળ લગ્ન અટકાયત કાયદો 1929 હેઠળ અટકાવવામાં આવે છે. તદ્દુપરાંત, 1992માં UNCRCને માન્ય કર્યા પછી, ભારતે બાળ ન્યાય પરના તેના કાયદાઓને બદલી નાખ્યા તે ખાતરી કરવા કે 18 વર્ષની નીચેની ઉંમરનો દરેક વ્યક્તિ, જેને સંભાળ અને રક્ષણની જરૂર છે, તે રાજ્ય પાસેથી તે મેળવવાનો હકદાર છે.

2. બાળવિકાસ એટલે શું? :

બાળવિકાસ એ રસપ્રદ અને જટિલ પ્રક્રિયા છે જે તબક્કાવાર થાય છે. સામાન્ય રીતે બાળવિકાસની પ્રક્રિયાને મુખ્ય પાંચ તબક્કાઓમાં વિભાજિત કરવામાં આવે છે, જે નીચે મુજબ છે.

1. નવજાત તબક્કો : આ તબક્કો એ બાળકના વિકાસનો સૌપ્રથમ તબક્કો છે. આ તબક્કા દરમિયાન બાળકો તેમના જીવનને ટકાવી રાખવા માટે તેમની સંભાળ રાખનારાઓ ઉપર સંપૂર્ણ આધારિત હોય છે. આ તબક્કામાં બાળકની ક્ષમતાઓ ખૂબ જ મર્યાદિત હોય છે. બાળકો માત્ર હાથ-પગ હલાવવા, હસવું, રડવું અને કુદરતી હાજતે જવું વગેરે જેવી પ્રક્રિયાઓ જ કરી શકે છે.

આ તબક્કા દરમિયાન બાળકના શારીરિક અને માનસિક વિકાસ માટે માતા દ્વારા યોગ્ય સ્તનપાન કરાવવું, સ્વચ્છતા રાખવી, સ્વાસ્થ્યની દેખરેખ રાખવી તેમજ અન્ય કાળજી રાખવી ખૂબજ મહત્વની છે.

2. શિશુ અવસ્થા: શિશુ અવસ્થા એ બાળકના વિકાસનો બીજો તબક્કો છે. આ તબક્કા દરમિયાન બાળકોનો શારીરિક, માનસિક, જ્ઞાનાત્મક, ભાવનાત્મક અને સામાજિક વિકાસ શરૂ થાય છે. બાળકો તેમની આસપાસની દુનિયાને સમજવા માટે પોતાની ઈન્દ્રિયોનો ઉપયોગ કરીને જુદા-જુદા પ્રયોગો દ્વારા શીખે છે. અન્ય લોકો, ચીજવસ્તુ અને રમકડાઓ સાથે પ્રતિક્રિયા કરવા માટે અવાજ અને હાવભાવ દ્વારા વાતચીતનું કૌશલ્ય વિકસાવવાનું શરૂ કરે છે.

શિશુ અવસ્થામાં બાળકના વિકાસ માટે મા-બાપ દ્વારા ખૂબજ કાળજી રાખવી અનિવાર્ય છે.

3. ચાલતા શીખતું બાળક: સામાન્ય રીતે બાળક 12 મહિનાનું થાય ત્યારથી ચાલવાની કોશિશ કરે છે અને 24 મહિનામાં ચાલતાં શીખી જાય છે. આ તબક્કા દરમિયાન બાળક રમકડાં સાથે જુદી-જુદી રમતો રમે છે, તેનાથી ભાષા અને ગણિત જેવાં કૌશલ્યનો વિકાસ શરૂ થાય છે. વર્તમાન યુગનાં બાળકો આ તબક્કામાં મોબાઇલના સંપર્કમાં આવવાથી ઝડપથી ચાલવાનું, દોડવાનું, તોડવાનું, રડવાનું અને રિસાઈ જવાનું વગેરે ઝડપથી શીખે

છે. વળી આ તબક્કામાં બાળક જુદા-જુદા શબ્દો બોલતા પણ શીખે છે જેવા કે- મમ, ભૂ, મમ્મી, પપ્પા, દાદા, દાદી અને ભૂઆ વગેરે.

આ તબક્કા દરમિયાન બાળકના શારીરિક અને માનસિક વિકાસ માટે મા-બાપે સંપૂર્ણ કાળજી લેવી પડે છે.

4. શાળા પૂર્વનો તબક્કો : શાળા પૂર્વનો તબક્કો 3 થી 5 વર્ષ સુધી ચાલે છે. આ તબક્કા દરમિયાન બાળકોનો શારીરિક, માનસિક, ભાવનાત્મક, જ્ઞાનાત્મક અને સામાજિક વગેરે જેવાં કૌશલ્યોનો વિકાસ થાય છે. આ તબક્કામાં બાળક સામાન્ય નિયમોનું પાલન કરતાં શીખે છે તેમજ નજીકના લોકો સાથે વાતચીત પણ કરે છે. આ તબક્કામાં બાળક વધુ સ્વતંત્ર બને છે. ખોરાક લેવાનું શીખે છે, અને બાળક સ્વતંત્ર રીતે શૌચક્રિયા કરે છે તેમજ પોતાની મૂળભૂત જરૂરિયાતોનું ધ્યાન રાખે છે.

આ તબક્કા દરમિયાન બાળક કલ્પના કરીને તાર્કિક રીતે વિચાર કરતું થાય છે તેનાથી બાળકમાં જિજ્ઞાસા શક્તિ અને સર્જનાત્મક શક્તિ વિકસે છે.

5. શાળા વયનો તબક્કો: સામાન્ય રીતે શાળા વયનો તબક્કો 6 થી 12 વર્ષનો હોય છે. આ તબક્કો બાળક માટે ખરેખર વિકાસનો તબક્કો છે. આ તબક્કામાં બાળકના શારીરિક અને માનસિક વિકાસમાં નોંધપાત્ર વધારો થાય છે અને નવાં-નવાં કૌશલ્યો વિકસે છે. આ વયનાં બાળકોને નિયમિત કસરત, તંદુરસ્ત આહાર અને આરામ ખૂબજ લાભદાયક હોય છે.

આ તબક્કામાં બાળકના શારીરિક, માનસિક, તાર્કિક અને બૌદ્ધિક વિકાસમાં શિક્ષકની ભૂમિકા શરૂ થાય છે. જેનું વર્ણન નીચે મુજબ છે.

3. બાળ વિકાસમાં શિક્ષકની ભૂમિકા :

શિક્ષકની ભૂમિકા એક વ્યાવસાયિક કેળવણી-કારની છે, જેનું મુખ્ય કાર્ય બાળકના બુનિયાદી શિક્ષણમાં માર્ગદર્શન, તાલીમ અને વિદ્યાર્થીઓનું મૂલ્યાંકન કરી તેનો બૌદ્ધિક વિકાસ કરવાનું મહત્વનું કાર્ય છે. જીવન જીવવાની રીત, પસંદગી અને ગુણવત્તામાં સુધારો વધારો કરવામાં વર્ગખંડની અસરકારક કામગીરીમાં એક શિક્ષકની ભૂમિકા

અતિ મહત્વની છે. શિક્ષક બાળકોનું વ્યક્તિગત ધ્યાન રાખીને એક ચોક્કસ વ્યૂહરચના ઘડી કાઢે છે જેનાથી બાળકોનો યોગ્ય રીતે વિકાસ થાય. બાળકોના શૈક્ષણિક દેખાવની નિયમિત ચર્ચાઓ દ્વારા, માતાપિતા અને શાળાના શિક્ષકો વચ્ચે નિયમિત ચર્ચા-વિચારણા દ્વારા બાળકોના સર્વાંગી વિકાસ થાય તે માટેના પ્રયાસો એ શિક્ષકની મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા છે.

શિક્ષક માત્ર બાળકોનો સંજ્ઞાત્મક વિકાસ કરે છે એવું નથી, પરંતુ વિકાસનાં અન્ય પરિમાણો વિકસાવવામાં પણ મદદ કરે છે. બાળ વિકાસનાં મુખ્ય સાત પરિમાણોની ચર્ચા નીચે મુજબ છે.

1. બાળકના શારીરિક વિકાસમાં શિક્ષકની ભૂમિકા : બાળકોના શારીરિક વિકાસ માટે શિક્ષક વિવિધ શારીરિક પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરે છે, જેવી કે- રમત, યોગ અને કસરત દ્વારા બાળકોની શારીરિક ક્ષમતાઓનો વિકાસ થાય તે માટેના પ્રયાસ શિક્ષક દ્વારા કરવામાં આવે છે. બાળકના માનસિક વિકાસ માટે શારીરિક વિકાસ એ એક પૂર્વશરત છે.

2. બાળકના માનસિક વિકાસમાં શિક્ષકની ભૂમિકા : બાળકના માનસિક વિકાસ માટે વિવિધ વાર્તાઓ, કહેવતો, કવિતાઓ, પ્રાર્થના, યોગ, રમતો, કસરત, ગીત, સંગીત, લેખન-વાંચન અને કસોટી જેવી વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા બાળકોનો માનસિક વિકાસ કરવા માટેનો પ્રયાસ શિક્ષક દ્વારા અવિરત કરવામાં આવે છે.

3. બાળકના શૈક્ષણિક વિકાસમાં શિક્ષકની ભૂમિકા : દરેક બાળક પોતાના વલણ, રુચિ અને સામર્થ્યમાં અનન્ય હોય છે. બાળકની એ શક્તિઓને ઓળખી તે શક્તિઓને બહાર લાવવાનું કામ શિક્ષક કરતો હોય છે. બાળકને વિવિધ વિષયોનો પરિચય કરાવી તેને પસંદગીયુક્ત વિષય તરફ આગળ વધવાની પ્રેરણા આપે છે. વાર્તાઓ, કહેવતો, કવિતાઓ, અંકજ્ઞાન, અક્ષરજ્ઞાન, લેખન-વાંચન, કસોટી અને પ્રોજેક્ટવર્ક દ્વારા બાળકનો શૈક્ષણિક વિકાસ કરવા માટેનો પ્રયાસ શિક્ષક દ્વારા સતત કરવામાં આવે છે. ઉપરાંત વિશેષ જરૂરિયાતો

ધરાવતાં બાળકોને પણ વર્ગખંડમાં દરેક પ્રવૃત્તિમાં સહભાગી થવાની સમાન તક પૂરી પાડે છે.

4. બાળકના બૌદ્ધિક વિકાસમાં શિક્ષકની ભૂમિકા : શિક્ષણ પાછળનો મહત્વનો હેતુ બાળકનો બૌદ્ધિક વિકાસ થાય તે છે. બાળકને વિવિધ વિષયોનો પરિચય કરાવી તેને પસંદગીયુક્ત વિષય તરફ આગળ વધવાની પ્રેરણા આપે છે. શિક્ષક બાળકની એ શક્તિઓને ઓળખી અને ભાવાત્મક પ્રેરણાથી એને રસના વિષય તરફ વળી તેના બૌદ્ધિક વિકાસ માટેના પ્રયાસો કરે છે. બાળકોના બૌદ્ધિક વિકાસ માટે જુદી-જુદી રમતો, રમકડા ગોઠવવા, પ્રાર્થના, ગીત-સંગીત અને સામાન્ય પ્રયોગો દ્વારા બાળકનો બૌદ્ધિક વિકાસ થાય તે માટેના પ્રયાસો શિક્ષક દ્વારા કરવામાં આવે છે.

5. બાળકમાં નૈતિક મૂલ્યોનું સિંચન કરવામાં શિક્ષકની ભૂમિકા : દરેક યુવાન વ્યક્તિ પાસે એવી ગૂઢ શક્તિઓ રહેલી છે જે સમગ્ર વિશ્વને સહાય કરી શકે. તેને માત્ર સાચા માર્ગદર્શન અને સહકારની જ જરૂર હોય છે. બાળકમાં નૈતિક મૂલ્યોનું સિંચન કરવાનું કાર્ય શિક્ષકનું છે. શિક્ષક પ્રાર્થના, સાહિત્ય, ગીત-સંગીત અને અન્ય પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા બાળકમાં નૈતિક મૂલ્યો અને રાષ્ટ્રીય ભાવના કેળવાય તે માટેના પ્રયાસો કરે છે.

વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા અને સમૂહ માધ્યમો દ્વારા બાળકોને નૈતિક મૂલ્યો માટે પ્રોત્સાહન મળે તે માટેના પ્રયાસો શિક્ષક કરે છે.

6. બાળકના સામાજિક વિકાસમાં શિક્ષકની ભૂમિકા : સમાજિકીરણની પ્રક્રિયા એ બાળકના સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક જીવનનું ઘડતર કરતી પ્રક્રિયા છે. સમાજિકીરણ એ ‘સ્વ’ અને ‘વ્યક્તિત્વ’ના વિકાસની પ્રક્રિયા છે. ‘સ્વ’ને લીધે જ વ્યક્તિનું વ્યક્તિત્વ આકાર લે છે અને વ્યક્તિનું ‘મન’ ક્રિયાશીલ બને છે. શિક્ષક વર્ગખંડની અંદર અને બહાર યોગ્ય વાતાવરણ પૂરું પાડીને બાળકોના સામાજિક અને ભાવનાત્મક વિકાસને પ્રોત્સાહન આપી બાળકનો સામાજિક વિકાસ થાય તે માટેના પ્રયાસો કરે છે.

7. બાળકના વ્યક્તિત્વ વિકાસમાં શિક્ષકની

ભૂમિકા : વિદ્યાર્થીઓના વ્યક્તિત્વ વિકાસમાં શિક્ષકોની ભૂમિકા મહત્વપૂર્ણ છે. શિક્ષકો વિદ્યાર્થીઓને જ્ઞાન, કૌશલ્ય, મૂલ્યો, પ્રેરણા, માર્ગદર્શન અને વ્યક્તિગત ધ્યાન આપીને તેમના વ્યક્તિત્વને આકાર આપવામાં સહાયક બને છે. શિક્ષકોએ વિદ્યાર્થીઓના વ્યક્તિત્વ વિકાસ માટે સમર્પિત હતા, છે અને રહેશે.

વિદ્યાર્થીઓના વ્યક્તિત્વ વિકાસમાં શિક્ષકો એ મહાન વ્યક્તિત્વ છે જે વિદ્યાર્થીઓને જ્ઞાન આપે છે અને તેમને જીવન માટે તૈયાર કરે છે. તેઓ વિદ્યાર્થીઓના વ્યક્તિત્વ વિકાસમાં પણ મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. જે નીચેના મુદ્દાઓની ટૂંકી ચર્ચાને આધારે સમજી શકાય.

I. જ્ઞાન આપવું : શિક્ષકોનું સૌથી મહત્વનું કાર્ય વિદ્યાર્થીઓને જ્ઞાન આપવાનું છે. જ્ઞાન વગર વિદ્યાર્થીઓનું વ્યક્તિત્વ વિકસી શકતું નથી. શિક્ષકો વિદ્યાર્થીઓને જુદા-જુદા વિષયો વિશે શીખવીને અમૂલ્ય જ્ઞાન આપે છે.

II. કૌશલ્ય વિકાસ : શિક્ષકો વિદ્યાર્થીઓમાં વિવિધ કૌશલ્યો વિકસાવવામાં પણ સહાયક બને છે. આ કૌશલ્યોમાં લખવું-વાંચવું, શીખવું, વિચારવું, જૂથ-ચર્ચા કરવી, સમસ્યાનું સમાધાન કરવું, પ્રત્યાયન, નેતાગીરી અને ટીમવર્ક વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આવા કૌશલ્યો વિદ્યાર્થીઓને ભાવી જીવન જીવવા માટે અને ભવિષ્યમાં સફળ થવા માટે ખૂબ જ જરૂરી છે.

III. વિવિધ મૂલ્યોનો વિકાસ : શિક્ષકો વિદ્યાર્થીઓને નૈતિકતા, દયા, કડુણા, સહિષ્ણુતા અને અન્ય મૂલ્યો વિકસાવવામાં સહાયક બને છે. આ મૂલ્યો વિદ્યાર્થીઓને સારા નાગરિક બનવામાં સહાયક બને છે અને આવાં વિવિધ મૂલ્યોના સિંચન દ્વારા વિદ્યાર્થી હંમેશાં રાષ્ટ્રના ઘડતરમાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવતો હોય છે.

IV. પ્રેરણાદાયી કાર્ય : શિક્ષકો વિદ્યાર્થીઓને પ્રેરણા આપે છે અને તેમનાં લક્ષ્યોને પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રોત્સાહિત કરે છે. પ્રેરણા વિદ્યાર્થીઓના વ્યક્તિત્વ વિકાસમાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે.

V. માર્ગદર્શન આપવું : શિક્ષકો વિદ્યાર્થીઓને સતત માર્ગદર્શન આપે છે અને યોગ્ય નિર્ણય લેવામાં મદદ પણ કરે છે. વિદ્યાર્થીઓના વ્યક્તિત્વને આકાર આપવામાં માર્ગદર્શન એ મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે.

VI. વ્યક્તિગત ધ્યાન આપવું : શિક્ષકો એ દરેક વિદ્યાર્થી પર વ્યક્તિગત ધ્યાન આપે છે. આ વ્યક્તિગત ધ્યાનથી વિદ્યાર્થીઓમાં આત્મવિશ્વાસ અને આત્મસન્માન વધે છે.

VII. અનુકરણીય રોલ મોડેલ બનવું : શિક્ષકોએ તેમના વર્તન દ્વારા વિદ્યાર્થીઓ માટે અનુકરણીય રોલ મોડેલ બનવું જોઈએ. આ વિદ્યાર્થીઓને સારા વર્તન અને નૈતિક મૂલ્યો શીખવામાં મદદ કરે છે.

VIII. સલાહકાર : શિક્ષકો હવે વિદ્યાર્થીઓને નોંધપાત્ર શૈક્ષણિક નિર્ણયો લેવા માર્ગદર્શન આપે છે, જે તેમને તેમની ભવિષ્યની કારકિર્દીમાં સફળતા તરફ દોરી જશે. તેઓ હાઈસ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓ સાથે મળીને પ્રવેશ પરીક્ષા આપવા, ઈચ્છિત કોલેજો અને યુનિવર્સિટીઓ માટે અરજી કરવા વગેરે માટે સલાહ અને અભ્યાસક્રમો આપવા માટેનું કાર્ય પણ કરે છે.

દોહન : શિક્ષકો દરેક બાળકના જીવનમાં માર્ગદર્શક બને છે. વિદ્યાર્થીઓના શૈક્ષણિક, વ્યક્તિગત અને સામાજિક વિકાસમાં શિક્ષકો અનન્ય ભૂમિકા ભજવે છે. તેઓ દરેક વિદ્યાર્થીની સંપૂર્ણ સંભાવના સુધી પહોંચે છે શિક્ષક પોતાનો સમય અને પ્રયત્નો દ્વારા સંપૂર્ણ સમર્પિત રહીને વિદ્યાર્થીઓના ભાવિને આકાર આપવામાં સહાયક બને છે. અમર્યાદિત ધીરજ સાથે શિક્ષકો તેમના વિદ્યાર્થીના જીવનની એક નવી દુનિયા તરફ પ્રેરે છે.

શિક્ષક વિદ્યાર્થીના જીવનમાં અભિન્ન ભૂમિકા ભજવે છે. શિક્ષક વિદ્યાર્થીમાં જ્ઞાન અને કુશળતા વિકસાવી જિજ્ઞાસા અને સર્જનાત્મકતા કેળવે છે. શિક્ષકો વિદ્યાર્થીઓને તેમનાં શૈક્ષણિક લક્ષ્યો સુધી પહોંચવા અને અન્ય લોકો સાથે તંદુરસ્ત સંબંધો બનાવવા માટે માર્ગદર્શન આપે છે. પરોક્ષ રીતે રાષ્ટ્ર ઘડતર કરવા સુધી શિક્ષકની ભૂમિકા આજના યુગમાં મહત્વપૂર્ણ રહી છે અને રહેશે.

દિવ્યચક્ષુ બાળકોના વિકાસમાં ગુજરાતી શ્રાવ્ય બાળસાહિત્યની ભૂમિકા

- ડૉ. શૈલેષ બ્રહ્મભટ્ટ
ચિલ્ડ્રન રિસર્ચ યુનિવર્સિટી,
ગાંધીનગર
મો. ૯૭૨૫૯૩૩૪૬૧

‘દિવ્યચક્ષુ’ એટલે કે, ‘દિવ્યચક્ષુવાણું’ 1) ‘જ્ઞાનચક્ષુ’ એવા શબ્દોનો પ્રયોગ થાય છે. આ સિવાય ‘પ્રજ્ઞાચક્ષુ’, ‘અંધ જ્ઞાનરૂપ’ આવા શબ્દોનો અર્થ સાર્થ જોડણીકોશમાં પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રજ્ઞાચક્ષુ બાળકો માટે ઘણી બધી શાખાઓ હોય છે. જેમાં એમને જુદી જુદી રીતે શિક્ષણ અપાતું હોય છે; પરંતુ બાળક શાળાએ જાય એ પહેલાં એને સૃષ્ટિનો પરિચય કેવી રીતે કરાવવો, એ એક અગત્યનો પ્રશ્ન આપણી સમક્ષ ઊભો રહે છે. બાળમનોવિજ્ઞાન પ્રમાણે બાળકો જેટલું સાંભળે છે એટલું એ બોલે છે અને એ પછી બાળકો થોડાં મોટાં થઈને જેટલું વાંચે છે એટલું સારી રીતે એ વિચારી શકે છે.

‘બાળસાહિત્ય એટલે બાળકોને આનંદ આપતું સાહિત્ય.’ આનંદમય રીતે બાળકોને જે સૃષ્ટિનો પરિચય કરાવે તેને આપણે બાળસાહિત્ય કહીએ. બાળસાહિત્ય દ્વારા પ્રજ્ઞાચક્ષુ બાળકોને કઈ રીતે સૃષ્ટિનો પરિચય થાય છે? તે જોઈએ તો વૃક્ષનું પરિચય કરાવતા શીલા પટેલિયાનું બાળકાવ્ય છે :

“આંગણે ફૂલોથી લચી
પડેલું વૃક્ષ મારું
લીલુંછમ રૂપાણું હસતું
ઝૂલતું વૃક્ષ મારું
સવારના તડકામાં ચમક
ચમક વૃક્ષ મારું
સાંજના તડકામાં ચમક
છલ્લક વૃક્ષ મારું”
- તન્વી શાહ (પઠન)

આમાં બાળકને દૃશ્ય કલ્પનથી એના ચિત્તમાં ન જોયેલા વૃક્ષની આકૃતિ ઊભી કરવા આ કાવ્ય ખૂબ જ સુંદર રીતે રજૂ થયું છે;

“લીલુંછમ રૂપાણું હસતું
ઝૂલતું વૃક્ષ મારું”

આમાં વૃક્ષ અને વૃક્ષની હાલક-ડોલક થવાની ક્રિયા વળી બાળક વૃક્ષને જાણે પોતાનો મિત્ર સમજીને એની સાથે રમવા બેસી જાય એવી સુખદ અનુભૂતિ આપણને થાય છે. એવી જ રીતે ઋતુઓની વાતો કરતાં બાળગીતો આપણને શ્રાવ્ય રૂપે પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રજ્ઞાચક્ષુ બાળકોને ઋતુ પરિચય કરાવવામાં આં બાળકાવ્યો-વાર્તાઓ ખૂબ જ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે :

“ઝરમર ઝરમર કરતી
વર્ષો રાણી આવી રે...

ધરતીને ભીંજવા
વર્ષા રાણી આવી રે...

ફૂલડાંઓને નવડાવવા
વર્ષા રાણી આવી રે...

નદી, તળાવ, સરોવરને છલકાવવા
વર્ષા રાણી આવી રે...”

કવિ : ગૌતમ મારુ

સ્વર : ડૉ. તન્વી શાહ

આ બાળગીતમાં પણ વર્ષાઋતુનું આગમન કવિએ અવાજ સાથે ઝરમર ઝરમર કર્યું છે. સાથે સાથે પ્રજ્ઞાચક્ષુ બાળકોને જાણ થાય કે, વર્ષાઋતુમાં શું શું થાય? વર્ષાઋતુની અનુભૂતિ બાળકોને ખૂબ જ સરસ લહેકામાં કરાવી છે! આવી જ રીતે બાળકોને ગુજરાતી અને અંગ્રેજી સંખ્યાનું જ્ઞાન રમત સાથે આપતું એક ઉત્તમ બાળગીત આપણને જોવા મળે છે :

“એકને કહે છે વન અને બેને કહે છે ટુ,
ઘોડિયામાં બાબલું કરતું ઉ ઉ ઉ.....
ત્રણને કહે છે થ્રી, ચારને કહે છે ફોર,

આંગણામાં ઢેલની સાથે નાચે છે મોર....
 પાંચ એટલે ફાઈવ, છ એટલે સિક્સ,
 માથું દુખતું હોય તો લગાડી લો વિક્સ....
 સાત એટલે સેવન ને આઠ એટલે એઈટ,
 આવતાં ને જતા તમે બંધ કરજો ગેઈટ...
 નવ એટલે નાઈન ને દસ એટલે ટેન,
 યુપ રહેજો શ શ પોઢી ગઈ છે બેન...”

- મીનાક્ષી ચંદારાણા

સ્વરાંકન : તન્વી શાહ

ગુજરાતી અને અંગ્રેજી સંખ્યાનું જ્ઞાન સામાન્ય બાળકોને તો આપણે સારી રીતે આપી શકીએ છીએ, પરંતુ પ્રજ્ઞાયક્ષુ બાળકોને સંખ્યાનો પરિચય કરાવવા માટે આ બાળકાવ્ય ખૂબ જ ઉપયોગી નીવડે છે. આ કાવ્યને સાંભળવાથી બાળકોને સંખ્યાનો પરિચય સારો અને સરસ રીતે આપી શકીએ છીએ.

આ સિવાય પણ વિષય અને અભિવ્યક્તિ બંનેની રીતે વિવિધ પ્રકારનાં કાવ્યો આપણને શ્રાવ્ય સ્વરૂપે પ્રાપ્ત થાય છે અને બાળકાવ્યોથી પ્રજ્ઞાયક્ષુ બાળકોમાં ગંભીર વિષયોને આનંદમય રીતે સમજવાની અને ભાષા સાથેનો પ્રથમ વાર પરિચય પણ બાળકોને થાય છે. પ્રજ્ઞાયક્ષુ બાળકોને ઋતુઓ, વૃક્ષમાં, જીવન સૃષ્ટિમાં પ્રવેશ આનંદમય અને જાત અનુભૂતિની જેમ કરાવે છે.

આવી જ રીતે ગુજરાતી શ્રાવ્ય બાળ વાર્તાઓની વાત કરીએ તો ગુજરાતી પાસે ખૂબ જ સમૃદ્ધ વારસો મુદ્રિત તથા શ્રાવ્ય રૂપે આપણને પ્રાપ્ત થાય છે. વાર્તા માટે તો એમ કહેવાય છે કે, વાર્તા તો બાળકની બીજી માતા છે. બાળકની જીજ્ઞાસા વૃત્તિનો આનંદમય સંતોષ બાળવાર્તાથી થાય છે. બાળવાર્તા બાળકને સૃષ્ટિમાં પ્રવેશ કરાવે છે. સાથે સાથે બાળકની ભાષા ઘડવાનું કાર્ય, બાળકને નૈતિક શિક્ષણ, બાળકને થતા પ્રશ્નોના જવાબો આપવાનું કાર્ય બાળવાર્તાઓનું છે. સાથે સાથે ઈતિહાસ, સંસ્કૃતિ, ભૂગોળને વાર્તા દ્વારા સરળતાથી શીખવી શકીએ.

પ્રજ્ઞાયક્ષુ બાળકોના ઘડતરમાં બાળવાર્તાઓની અગત્યની ભૂમિકા રહી છે. શ્રદ્ધાબેન ત્રિવેદીની ‘માંદી

ચીચી જલસા કરે છે’ આ બાળવાર્તા નાની અમથી ચીચી ઘણી માંદી રહેતી. આસપાસનાં પશુ પક્ષીઓ એને મદદ કરે છે અને પ્રોત્સાહન આપે છે. તું માંદી નથી અને રમાડે છે. હાર્દિક શાસ્ત્રીએ ખૂબ જ સારી રીતે આ વાર્તાની રજૂઆત કરી છે. પ્રજ્ઞાયક્ષુ બાળકોને પ્રોત્સાહિત કરવાં એ બાળકોને સમજાવવા માંગે છે કે, એમને જે ખામી છે એ ખામી નથી. આ વાત સમજાવવા આ વાર્તા ખૂબ સારું ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે. સામાન્ય બાળકોથી પ્રજ્ઞાયક્ષુ બાળકોમાં રહેલી વિશિષ્ટ શક્તિની ઓળખ પણ આપણને આવી વાર્તાઓથી થઈ શકે છે.

પ્રજ્ઞાયક્ષુ બાળકોના ઘડતરમાં, ભાષા ઘડતરમાં પણ શ્રાવ્ય સાહિત્યની મુખ્યત્વે ભૂમિકા રહેલી છે. બાળવાર્તાઓ સાંભળીને બાળકોમાં સૌપ્રથમ તો શબ્દભંડોળ વિકસે છે. એ વાર્તાઓમાં આવતાં નાનાં વાક્યો સાંભળી બાળકોની વાક્યરચનામાં પણ સુધારો આવે છે. સાથે સાથે બધા જ વિષયોનું જ્ઞાન પણ જુદી જુદી વાર્તાઓથી બાળકોને મળતું રહે છે. સાથે સાથે બાળકોને નદી, વૃક્ષ, વનસ્પતિ, પ્રાણી, પશુઓ જોયાં જ નથી એ બાળકોને આ બધી સૃષ્ટિનો પરિચય વાર્તાઓથી થાય છે. ઘણી બધી પશુ-પક્ષીઓની વાર્તાઓ છે જેમાં પ્રાણી સૃષ્ટિનો પરિચય, પ્રાણીઓના અવાજો એની લાક્ષણિકતાઓ પણ શ્રાવ્ય રૂપે બાળવાર્તાઓમાં પ્રાપ્ત થાય છે. બાળવાર્તાઓ દ્વારા બાળકોને શિક્ષણ તેમજ નૈતિક મૂલ્યો અને સમાજની રહેણી-કરણી, વડીલોનું માન રાખવું વગેરે બાબતોનું પણ ઘડતર થતું આપણને જોવા મળે છે.

આમ, સમગ્ર રીતે જોઈએ તો આ ખૂબ જ સામાન્ય અને નાનો વિષય બની રહે છે, પણ ગુજરાતનાં ઘણાં એવાં પ્રજ્ઞાયક્ષુ બાળકો છે જેમણે દાદા-દાદી, શિક્ષકો કે સમૂહમાધ્યમો વડે રચાતા બાળસાહિત્યથી દિવ્યચક્ષુ બાળકોએ પોતે પોતાની જાતને આત્મનિર્ભર બનાવી છે. આવાં ઘણાં બાળકોને આ બાળસાહિત્યએ જીવન જીવવાની એક નવી દિશા આપી છે અને એટલે જ માત્ર દિવ્યચક્ષુ જ નહિ પણ ગુજરાતના દરેક બાળકના ઘડતરમાં બાળસાહિત્યની અનેરી ભૂમિકા રહી છે.

માનવ એક સામાજિક પ્રાણી છે. સમાજમાં રહ્યા વગર તેનો વિકાસ અસંભવિત છે. બાળકના જન્મથી શરૂ કરી તેના અંત સમય સુધી સમાજના વિવિધ તાણા-વાણાં સાથે જોડાયેલ રહે છે. મૃત્યુ પર્યંત પણ સમાજના બંધનથી મુક્તિ મળતી નથી. ત્યારે બાળકના જન્મથી તેનું સામાજિકરણ થાય તે ખૂબ જરૂરી છે. બાળકના શારીરિક, બૌદ્ધિક અને ભાવનાત્મક વિકાસની સાથે તેનો સામાજિક નૈતિક વિકાસ થાય તે અગત્યનું છે. સામાજિક વિકાસ વગર અન્ય વિકાસનું મહત્ત્વ ઘટી જાય છે. ત્યારે બાળકનો સામાજિક વિકાસ અને નૈતિક વિકાસ એ મૂલ્ય ઘડતરનું કાર્ય કરે છે.

માનવ વિકાસની વિવિધ અવસ્થાઓ : માનવ વિકાસની વિવિધ અવસ્થાઓ છે. લોકમાન્યતા મુજબ વ્યક્તિના જીવનમાં ત્રણ અવસ્થાઓ માનવામાં આવે છે. આ અવસ્થાઓ બાલ્યાવસ્થા, યુવાવસ્થા અને વૃદ્ધાવસ્થા છે. મનોવિજ્ઞાનના મતે વ્યક્તિના જીવનને વિવિધ અવસ્થાઓમાં વિભાજન કરવામાં આવેલ છે. આ અવસ્થાઓમાં બાળકનો સામાજિક વિકાસ ક્રમિક રીતે થતો રહેલો છે. આ અવસ્થાઓ નીચે મુજબ છે.

- 1) ગર્ભાવસ્થા (Prenatal Stage) 0 થી 9 માસ
- 2) શિશુવસ્થા (Infancy) 0 થી 6 વર્ષ
- 3) કિશોરાવસ્થા (Childhood) 6 થી 12 વર્ષ
- 4) તરુણાવસ્થા (Adolescence) 12 થી 20 વર્ષ
- 5) યુવાવસ્થા (Youth) 20 થી 40 વર્ષ
- 6) પ્રૌઢાવસ્થા (Adulthood) 40 થી 60 વર્ષ
- 7) વૃદ્ધાવસ્થા (Old Age) 60 વર્ષથી વધારે

બાળકના સામાજિક વિકાસમાં શિશુવસ્થાથી તરુણાવસ્થા સુધીનો સમય ગાળો તેના સામાજિકરણ માટે મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. ત્યારબાદ તેના જીવનમાં

અનુભવ પ્રાધાન્યાધારિત સામાજિક વિકાસ થતો હોય છે.

સામાજિક વિકાસનો અર્થ : બાળકોમાં યંત્રની જેમ ક્ષમતાઓ અને શક્તિઓનો વિકાસ ક્રમિક રીતે થતો નથી. બાળકનો શારીરિક, બોધાત્મક, ભાવાત્મક, નૈતિક સામાજિક તેમજ અન્ય પ્રકારના વિકાસ એકબીજાને આધારિત અને પરસ્પર જોડાયેલા છે. દરેક વિકાસ એક બીજા સાથે ગાઢ રીતે સંકળાયેલ છે. સામાજિક વિકાસ એ બાળકની સાથેના આંતરવ્યવહાર માટે જરૂરી કૌશલ્યોનો વિકાસ સૂચવે છે. જેમ જેમ બાળક મોટું થતું જાય છે તેમ તેમ તે પોતાની જાતને સમાજના સંદર્ભમાં જોતું હોય છે. એક બીજા સાથે વાતચીતનું કૌશલ્ય કેળવે છે.

સામાજિક વિકાસમાં બાળકના સામાજિક સ્વાસ્થ્ય અને ભવિષ્યના સંબંધોનો આધાર રહેલો છે. યોગ્ય વિકાસ ધરાવનાર બાળકના સંબંધો તેની આસપાસની વ્યક્તિઓ સાથે ગાઢ સંબંધ ધરાવે છે. જ્યારે નબળો સામાજિક વિકાસ ધરાવનાર બાળકના સંબંધો અને તેનું સામાજિક વર્તુળ મર્યાદિત રહેવાની સંભાવના વધારે હોય છે. સામાજિક વિકાસ અંતર્ગત બાળક પોતે કોણ છે? તે પોતે શું અનુભવે છે? સમાજ લોકો તેના તરફથી શું આશા રાખે છે? વગેરે બાબતો પર વિચાર કરતાં શીખે છે. સામાજિક વિકાસ એ અન્ય વિકાસમાં ખૂબ મહત્ત્વપૂર્ણ ફાળો આપે છે. પોતાની આસપાસના લોકો સાથેનો સ્વસ્થ સામાજિક વ્યવહાર બાળકના અધ્યયનને સરળ બનાવે છે.

નાના બાળકના સ્મિતથી તેના સામાજિક સંબંધો બંધાવવાની શરૂઆત થઈ જાય છે. આધુનિક સમયમાં માતા-પિતા તરફથી પોતાનાં બાળકોને આપવામાં આવતો ઓછો સમય, શહેરી વિસ્તારોમાં મિત્રવર્તુળનો અભાવ, ટીવી, મોબાઈલ, ઈન્ટરનેટ, જેવાં સાધનોના પ્રભાવ હેઠળ બાળકનો સામાજિક વિકાસ રૂંધાઈ રહ્યો છે. સમાજ પ્રત્યેની

સંવેદનશીલતા બાળકના સામાજિક વિકાસથી સુનિશ્ચિત કરી શકાય. બાળક તેની આસપાસની દરેક વ્યક્તિ એટલે કે માતા-પિતા, સગા સંબંધીઓ, શિક્ષકો, મિત્રો અપરિચિતો વગેરે સાથેનો સંવાદ કરી શકે તેવું વાતાવરણ અને અનુભવ પૂરો પાડીને સંતુલિત સામાજિક વિકાસ માટે પ્રેરિત કરી શકાય છે.

લેવ વિગોટસ્કીએ બાળકના સામાજિક વિકાસને લગતો સિદ્ધાંત રજૂ કરેલ હતો. આ સિદ્ધાંતમાં તેઓના મતે જ્ઞાનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ સામાજિક ઇતિહાસ પ્રમાણે આકાર પામે છે. તેના આધારે સામાજિક - ઐતિહાસિક વિકાસ નિશ્ચિત થાય છે.

બાળકની વિવિધ અવસ્થાઓ દરમિયાન સામાજિક વિકાસ વિવિધ તબક્કાઓમાં જોવા મળતો હોય છે. આ સમયગાળામાં આવતું સામાજિક પરિવર્તનથી સામાજિકરણ થાય છે.

શિશુ અવસ્થા દરમિયાનના સામાજિક વિકાસના દર્શક :

સમયગાળો : જન્મથી છ માસ

સામાજિક વિકાસ દર્શક :

- પોતાની સંભાળ રાખનાર માતાને અન્યથી અલગ પાડીને ઓળખે છે.
 - સૌથી વધારે માતાને પ્રતિચાર આપે છે.
 - આસપાસ થતી હલનચલનનું અનુકરણ કરે છે. અન્યોના ચહેરા તરફ એકી ટસે તાકી રહે છે અને સ્મિત થકી મૈત્રીપૂર્ણ વ્યવહાર કરવાનો પ્રયાસ કરે છે.
 - તેની સાથે રમવું, ધકેલવું, અડવું, ગલીપચી કરવી વગેરે તેને ગમે છે.
 - અરીસા સામે જોઈ પોતાના સામે હાસ્ય કરે છે.
- સમયગાળો : છ માસથી એક વર્ષ
- પોતાની સંભાળ રાખનાર અને માતાને શોધી કાઢી ઓળખી જાય છે.
 - ગરબડિયા અવાજ દ્વારા અન્યની સાથે વાતચીત કરે છે.

- વર્તનનું અનુકરણ અને અવલોકન કરે છે.
 - ખોરાક અને અન્ય સાથે વાતચીત એ આંતરક્રિયા માટેનો આધાર બને છે.
 - અન્ય બાળકો સાથે સારી રીતે રમી શકતું નથી પરંતુ તેમને ધકેલે છે અને ધ્યાન ખેંચે છે.
- સમયગાળો : એકથી બે વર્ષ
- પરિચિતો સાથે આંતરક્રિયા કરવાનું પસંદ કરે છે.
 - પુખ્ત વ્યક્તિઓના વર્તનની કોપી કરે છે.
 - માંગણીઓ અને હઠ કરવાની શરૂઆત કરે છે તથા સ્વતંત્ર બને છે.
 - હાથ હલાવીને ટા-ટા, બાય-બાય કરે છે.
 - માતાને સૌથી મહત્વની વ્યક્તિ ગણે છે.
 - પોતાની જાતે રમે છે પરંતુ પોતાની ઉંમરનાં અન્ય બાળકો સાથે સારી રીતે રમી શકતું નથી.
 - પોતાની વસ્તુઓ માટે અધિકાર- માલિકી પણા ભાવ રાખે છે.
- સમયગાળો : બે થી ત્રણ વર્ષ
- પરિચિતોને અને ખાસ માતાને પસંદ કરે છે.
 - અપરિચિતો તરફ અણગમો દાખવે છે.
 - પુખ્તના વર્તનનું અનુકરણ કરે છે. જેમકે પોતું કરવું, વાસણ ધોવા, કપડાં વળવું, તૈયાર થવું વગેરે.
 - વાર્તાલાપ દરમિયાન એક બીજા સાથે વાતચીત કરવાનો પ્રયાસ કરે છે.
- સમયગાળો : ત્રણ થી ચાર વર્ષ
- માતા તથા સંભાળ રાખનારનું અગાઉ જેટલું જ મહત્વ હોવા છતાં તેઓથી થોડા સમય માટે અલગ રહી શકે છે.
 - પુખ્તોને ઓળખે છે અને ખાસ કરીને સ્ત્રી અને પુરુષોનો વ્યવહાર વચ્ચેનો ભેદ પારખે છે.
 - બીજા તરફ રસ દાખવે છે અને જૂથમાં રમત રમવાનું પસંદ કરે છે પરંતુ તે સ્પર્ધા માટે તૈયાર હોતું નથી અને આ તબક્કે જૂથ યોગ્ય રીતે રચાયેલું હોતું નથી.

- બાળકને બીજાનો સહવાસ ગમે છે.
- સમયગાળો : ચાર થી પાંચ વર્ષ
- તેને બીજા સાથે રમવાની જરૂરિયાત અનુભવાય છે. તે જૂથમાંના સભ્યો પૈકી જેની સાથે રમત રમવી હોય તેને પસંદ કરે છે.
- બાળક ઉગ્રતા પર કાબૂ મેળવે છે અને પોતાની વસ્તુઓ બીજા સાથે વહેંચવાનું શીખે છે.
- બાળક નિયમોનો સ્વીકાર કરે છે.
- સમયગાળો : પાંચ થી છ વર્ષ
- માતા અને સંભાળ રાખનારની જુદાઈનો ડર લાગે છે.
- પુષ્કોની નકલ કરે છે અને તેઓ દ્વારા થતી પ્રશંસા ગમે છે.
- બાળકને છોકરા અને છોકરીઓ સાથે રમવાનું ગમે છે.
- સંબંધો જાળવવા માટે પોતાના તરફથી થતી માંગણીઓ પર અંકુશ લાવે છે.
- બાળક પોતાની ઉંમર જૂથનાં બાળકો સાથે રમે. ભોજન દરમિયાન વાતચીત કરવાનું પસંદ કરે છે.
- જાતિગત તફાવતોને ઓળખી વિનમ્રતા રાખે છે.
- બાળક ક્યાંથી આવે છે તે વાતમાં રસ ધરાવે છે.
- શાળાએ જવું ન ગમતું હોય ત્યારે ઊલટી, ઊભકા કે પેટમાં દુખવાની ફરિયાદ કરે છે.
- બાળક સ્વીકાર અને સહમતિના ગાળામાંથી પસાર થાય છે.

કિશોરાવસ્થા દરમિયાનના સામાજિક વિકાસના દર્શક :

સમયગાળો : છ થી સાત વર્ષ

સામાજિક વિકાસ દર્શક :

- કંઈ પણ ખોટું બને તો મોટે ભાગે માતાને કે સંભાળ રાખનારને જવાબદાર ઠેરવે છે.
- જાહેરમાં કોઈ ચુંબન કરે તે તેને ગમતું નથી. ખાસ કરીને છોકરાઓને આ બાબત ગમતી નથી.
- પોતાની જાતને કુટુંબ સિવાયના લોકો સાથે જોડી

શકે છે. જેમ કે શિક્ષક, પાડોશી.

- અસ્થાયી મિત્રો ધરાવે અને મિત્રો તરફ ક્યારેય દયાનો ભાવ ન દાખવે.
- ખૂબ ઊંચી અપેક્ષાઓ હોવાના સંજોગોમાં શાળામાં પ્રશ્નો ઊભા થાય છે. તેને ધ્યાન કેન્દ્રી કરણમાં તકલીફ પડે છે અને અન્યોને હેરાન કરે છે.
- ભોજનનો સમય ખૂબ લાંબો ચાલતો હોવાથી તે સમસ્યા બને. ખાસ કરીને નાસ્તોએ વધારે ગંભીર સમસ્યા બની શકે છે.
- સમયગાળો : સાત થી આઠ વર્ષ
- બાળક પુષ્કોને ટાળવાનો પ્રયત્નો કરે અને શિક્ષક કે વડીલો તરફ સખત લાગણીમય વિરોધ કરે અને તેઓ પોતાની તરફ અન્યાય કરતાં હોવાની ફરિયાદ કરે.
- તે વધારે સ્વતંત્રતા અને જવાબદારીઓ ઇચ્છે છે અને સારી રીતે કરવા માટે ગંભીરતા દાખવે છે.
- બિન આયોજિત જૂથ રમતમાં ભાગ લે છે.
- તે પોતાના સ્વ માટે ગંભીરતા દાખવે છે જેમકે તેને મોડા પાડવાની બીક કે મેદાન પર કંઈક ખોટું થવાનો ભય સતાવે છે.
- સમસ્યા ઉકેલ દરમિયાન ઉગ્રતા દર્શાવે છે.
- છોકરાઓ છોકરાઓ અને છોકરીઓ છોકરીઓ સાથે રમે છે.
- સમયગાળો : આઠ થી નવ વર્ષ
- સંભાળ રાખનાર તરફથી હૂંફ અને પ્રેમની આશા રાખે છે.
- સંભાળ રાખનાર તેને સમજે તેવી આશા રાખે છે.
- નવા મિત્રો સહેલાઈથી બનાવે છે અને તેને નિભાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે.
- સમાન જાતિના ખાસ મિત્રો બનાવે છે અને કલબ કે જૂથનું મહત્વ સમજે છે.
- શાળાને પસંદ કરે છે અને ગેરહાજર રહવાનું ટાળે છે. તેમજ શાળામાં બનેલ બાબતોની ચર્ચા વાતચીત કરે છે.

- તેને ભોજન દરમ્યાન થતી વાતચીતમાં રસ ન પડતો હોવાથી તેને ઝડપથી પૂરું કરી પોતાના કામમાં પરોવાય છે.

- મિત્રો કે સંબંધીઓની વાતમાં ચંચુપાત કરે અને જોક્સ કે અન્ય વાત પર હસવાનું વલણ ધરાવે છે.

સમયગાળો : નવથી દસ વર્ષ

- છોકરા અને છોકરીઓ તેઓના વ્યક્તિત્વ, રસક્ષેત્રો અને લક્ષણોમાં નોંધપાત્ર જુદાં પડે છે.

- તેઓ પોતાની સ્વતંત્રતાની કસોટી કરવા માટે તત્પર હોય છે અને સ્વતંત્ર હોવાની સત્તાનો ઉપયોગ કરે છે.

- તેને મિત્રો અને સામાજિક પ્રવૃત્તિમાં વિશેષ રસ પડે છે. અને જૂથમાં જોખમ લેવાનું તેમજ સકારાત્મક પ્રવૃત્તિઓ કરવાનું પસંદ કરે છે.

સમયગાળો : દસથી અગિયાર વર્ષ

- તે માતા-પિતા સાથે મજબૂત વાત્સલ્યસભર સંબંધો ધરાવે છે.

- પિતા માટે ગૌરવ અને માતા તેના માટે સર્વસ્વ હોય છે.

- મિત્રતા માટે વધુ પડતી ચોકસાઈ રાખી પસંદગી દર્શાવે છે અને તેને એક ખાસ મિત્ર પણ હોય છે.

- તેને જૂથમાં રહેવાનું ગમે છે અને તે એક હીરો માટે અહોભાવ દર્શાવે છે.

તરુણાવસ્થા દરમ્યાનના સામાજિક વિકાસના દર્શક :

સમયગાળો : અગિયારથી બાર વર્ષ

સામાજિક વિકાસ દર્શક :

- તે વડીલોની ટીકા કરે અને ઘરમાં વસ્તુઓ તરફ ઘૂણા દાખવે.

- ગેરવાજબી સ્વતંત્રતા માટે પ્રયત્નો કરે.

- તેને જૂથમાં સ્પર્ધાત્મક રમતોમાં, જૂથ સભ્યપણામાં અત્યંત રસ હોય છે.

સમયગાળો : બારથી પંદર વર્ષ

- અગાઉ કરતાં તે કુટુંબ સાથે ઓછી વાતચીત કરે

છે.

- સમાન જાતિના લોકો તરફ તેને ઓછી ગાઢ મિત્રતા હોય છે.

- તેઓ મિત્રોની ટોળકી ધરાવે છે, જેમાં તેઓ પરસ્પર વિરુદ્ધ જાતિ તરફ રસ દાખવે છે.

- તે અન્ય તરફ ન્યાયપૂર્ણ વ્યવહાર માટે પ્રયત્ન કરે છે.

- તે સામાન્ય રીતે તર્કબદ્ધ રીતે વિચારે છે અને ખોટું બોલવાનું ટાળે છે.

સમયગાળો : સોળથી ઓગણીસ વર્ષ

- તે સ્થાપિત મૂલ્યો અને વ્યવહારુ મૂલ્યો વચ્ચેના અંતરને કારણે મૂંઝવણ અનુભવે છે અને ક્યારેક નિરાશ થઈ જાય છે.

- ક્યારેક પોતાના મિત્રો અને કુટુંબીજનોના વાણી અને વર્તનના ભેદને કારણે નાસીપાસ થાય છે.

- ઉપરોક્ત બાબતોના કારણે ક્યારેક હતાશા, ગુસ્સો, ઉદાસીનતા અને એકલપણાનો ભોગ બને છે.

- પોતાની ભાવાત્મક અને જાતીય જરૂરિયાતોના સંબંધમાં તેને જાતીય સંબંધોમાં રસ પડે છે અને પુખ્તોના વિશ્વમાં પ્રવેશવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

આમ, શિશુઅવસ્થાથી શરૂ કરી તરુણાવસ્થા દરમ્યાન વિવિધ તબક્કા અને અનુભવોમાંથી બાળક પસાર થાય છે. આ સમયગાળા દરમ્યાન સમાજ પોતાની કુટુંબ અને શિક્ષણ વ્યવસ્થા થકી બાળકનું સામાજિકરણ કરે છે. બાળક શિક્ષણ પૂરું કર્યા બાદ સમાજમાં પોતાની જાતને સિદ્ધ કરી કુટુંબ નિર્વાહ કરવાનો પ્રયાસ કરે છે. પોતાની જરૂરિયાતો પૂર્ણ થતાં સમાજ તરફ પોતાની ભૂમિકા નિભાવે છે. યોગ્ય સામાજિકતા ન ધરાવતી વ્યક્તિના વ્યક્તિગત, સામાજિક અને કૌટુંબિક જીવનમાં વિવિધ પ્રશ્નો ઊભા થાય છે. બાળકના સામાજિક વિકાસની સાથે તેનો નૈતિક વિકાસ પણ એટલો જ અગત્યનો છે. સામાજિક અને નૈતિક વિકાસ માટે યોગ્ય વાતાવરણ પૂરું પાડવું એ ખૂબ જરૂરી છે.

આજના શિક્ષણ થકી બાળકમાં મૂલ્ય વિકાસ

- ડૉ. બી. સી. પંચાલ
પ્રિન્સિપાલ, એલ. એન્ડ સી.
મહેતા આર્ટ્સ કોલેજ, અમદાવાદ.
મો. ૮૩૨૦૫૫૩૮૭૮

મૂલ્યો વગરનું શિક્ષણ નકામું છે. જેમાં વ્યક્તિ સાક્ષર થાય છે પણ શિક્ષિત નહિ. એક બાળકમાં માતાપિતા, ધર્મ અને શાળાઓ થકી મૂલ્ય વિકસિત થતું હોય છે. જોકે આજકાલ મૂલ્ય કરતાં અભ્યાસ પર વધુ ભાર મુકાય છે. જેમકે માતાપિતા માટે બાળક શાળામાંથી ક્યાં મૂલ્યો શીખ્યું એ મહત્વનું નથી પણ ક્યા વિષયમાં કેટલું શીખ્યું એ વધારે મહત્વનું છે. હકીકતે આજે શાળાએ ક્યાં ક્યાં મૂલ્યો શીખવ્યાં અને એમાંથી બાળક કેટલાં મૂલ્યો શીખ્યું એ આજના માતાપિતાએ વધારે ધ્યાન રાખવાની જરૂર છે. બાળકમાં સત્ય, પ્રેમ, ભાઈચારો, પ્રામાણિકતા, દયા, આદર, કરુણા જેવાં મૂલ્યો વિકસિત નહિ થાય તો તે ભણીગણીને મોટો ડોક્ટર, એન્જિનિયર, વકીલ, શિક્ષક વગેરે બની જશે પણ મૂલ્યોના અભાવે એક શ્રેષ્ઠ વ્યક્તિ તરીકે સફળ થઈ શકશે નહિ.

આજે જે પૈસા કમાય છે એ ખૂબ સફળ છે એવું બધા માને છે પણ જ્યારે તેનામાં મૂલ્યોનો અભાવ જોવા મળે છે ત્યારે તે ટીકાપાત્ર પણ બને છે. જોકે આજનું શિક્ષણ પણ મૂલ્યો ઉજાગર કરવામાં ક્યાંક ને ક્યાંક મદદરૂપ થઈ રહ્યું છે. પ્રાથમિક શાળા અને શિક્ષકોએ શરૂઆતથી જ બાળકમાં મૂલ્યો ભરવા સતત પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ. સાથે સાથે માતાપિતાએ પણ મૂલ્યો બાળક શીખ્યું કે નહિ એ જાણવા માટે સતત જાગૃત રહેવું પડશે. જેથી આજનું બાળક સાક્ષર નહિ પણ શિક્ષિત બને એટલે કે એનામાં મૂલ્ય વિકસિત થાય.

જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં મૂલ્યોનું મહત્વ રહેલું છે. મૂલ્યથી જ માણસની પરખ થતી હોય છે. જે તે પરિસ્થિતિમાં મૂલ્યનું મહત્વ સમજવા અને જોવા મળતું હોય છે બાળકથી માંડીને આબાલવૃદ્ધ સૌમાં મૂલ્યો છુપાયેલાં હોય છે, જરૂર છે માત્ર તેને ઉજાગર કરવાની!

માટે જ બાળકને બાળપણથી જ મૂલ્યલક્ષી શિક્ષણ આપવા પર ભાર મૂકવામાં આવે છે દરેક શાળા અને દરેક શિક્ષક પોતાના વિદ્યાર્થીઓ મૂલ્યવાન થાય, મૂલ્યો સમજે અને જીવનમાં તેનો સદુપયોગ કરતા થાય એવી કેળવણી આપવાનો પ્રયત્ન કરતા હોય છે. અભ્યાસક્રમમાં પણ મૂલ્ય શિક્ષણ પર જ એકમો મૂકવામાં આવતા હોય છે. દરેક એકમમાંથી મોટા ભાગે દરેક પ્રકારનાં મૂલ્યો સિદ્ધ થાય એ પ્રકારનું વિષયવસ્તુ મૂકવામાં આવતું હોય છે જે તે વિષય વસ્તુમાંથી જે તે મૂલ્ય શીખવાનો મુખ્ય હેતુ આપણા શિક્ષણમાં પણ રહેલો છે. શિક્ષણ મૂલ્યલક્ષી શિક્ષણ બને એ માટે આપણા સૌનો સહયોગ, સહિયારો સાથ સહયોગ હશે તો મૂલ્ય શિક્ષણ સચોટ રીતે સફળ થશે એમાં કોઈ બે મત નથી.

આજે આપણે એવાં મૂલ્યોની વાત કરવા જઈ રહ્યા છીએ કે જે અવનવાં પુસ્તકોમાં, મહાનુભાવો, લેખકો અને વ્યક્તિવિશેષના જીવનમાંથી શીખવા મળતાં હોય છે એ મૂલ્યો આપણે શીખીશું તો જીવનને ધન્ય બનાવીશું. મૂલ્યોનું આપણા જીવનમાં આગવું અને વિશેષ મહત્વ છે. આપણા મહાનુભાવોની વાત કરીએ તો સરદાર પટેલથી લઈને ગાંધીજી, જવાહરલાલ નહેરુ સુભાષચંદ્ર બોઝ, ડૉ. આંબેડકર, ઝાંસીની રાણી લક્ષ્મીબાઈ, જ્યોતિબા ફૂલે જેવાં મહાન વ્યક્તિત્વોમાંથી આપણે બહાદુરી, વીરતા, શૂરવીરતા, અહિંસા, સત્ય, પ્રામાણિકતા, ચોરી ન કરવી, જૂઠું ન બોલવું, વફાદાર રહેવું જેવાં અનેક મૂલ્યો આપણને શીખવા મળે છે. આ મહાન વ્યક્તિઓનું જીવન એટલે મૂલ્યોનું વાવેતર. અને મૂલ્યો ત્યારે સફળ થાય જ્યારે આપણે બાળકના જીવનમાં ઉતારવા અને શીખવવાનો પ્રયત્ન કરીશું.

મૂલ્યશિક્ષણ એટલે બાળકમાં ભણતર અને

ગણતરનો સમન્વય. એટલે કે ભણતરની સાથે સાથે તેનામાં પ્રામાણિકતા, પ્રેમ, સત્ય, અહિંસા, કરુણા, સ્વચ્છતા, સેવા, દેશપ્રેમ અને વિવેક જેવા ગુણો વિકસે તે જરૂરી છે. ટૂંકમાં શિક્ષણમાં બાળકને વિષયોના જ્ઞાન સાથે મૂલ્ય શિક્ષણ આપવું જરૂરી છે. મૂલ્યશિક્ષણ વગરનો માણસ ભલે એના અંગત જીવનમાં સફળ હોય પણ એ જાહેર જીવનમાં નિષ્ફળ જાય છે અને તેથી જ મૂલ્યશિક્ષણ આપવું જરૂરી બની જાય છે. મૂલ્ય વગરના જીવનની કલ્પના કરી શકાય નહિ. તેથી વિદ્યાર્થીઓને જીવનમૂલ્યો સાથેનું શિક્ષણ શાળા અને વર્ગખંડમાં આપવું ખૂબ જ જરૂરી બની જાય છે. શિક્ષણ એ સામાજિક પ્રક્રિયા છે. શિક્ષણ દ્વારા જ માનવ આગળ વધીને પ્રગતિ કરી શકે છે. દરેક શાળામાં બાળકને જીવન ઘડતર માટેનું એટલે કે મૂલ્યલક્ષી શિક્ષણ મળવું જોઈએ. બાળપણમાં મૂલ્યલક્ષી શિક્ષણ માટે પ્રાથમિક શિક્ષણ અને શિક્ષકો દ્વારા અપાતા શિક્ષણનું વિશેષ મહત્ત્વ રહ્યું છે.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ-2020 પણ મૂલ્ય શિક્ષણ પર ભાર મૂકે છે. આજની નવી શિક્ષણનીતિ પણ બાળક મૂલ્યવાન બને અને જીવનમાં સફળ રહે એવી અપેક્ષા રાખે છે. નાનપણથી જ બાળક નીડર, હિંમતવાળું, સત્યવક્તા, સાહસિક, બુદ્ધિશાળી બને એવું દરેક માતા પિતા ઈચ્છતાં હોય છે અને દરેક ગુરુજી એની પાછળ સતત મહેનત પણ કરતા હોય છે પણ સાચી મહેનત ત્યારે જ સફળ થાય જ્યારે બાળક દરેક મૂલ્યને પોતાના જીવનમાં ઉતારે તો અને તો જ મૂલ્ય શિક્ષણ સફળ થયું કહેવાય! આજે આપણે એવી વાત કરવી છે જે અનેક અવનવાં પુસ્તકોમાં જોવા મળતી હોય છે અને જેના થકી મૂલ્ય ઉજાગર થતાં હોય છે. ગિજુભાઈ બધેકા અને મહાન બાળ સાહિત્યકારોનું જીવન અને એમના દ્વારા લખાયેલ બાળ સાહિત્ય અનેકવિધ મૂલ્યોથી ભરપૂર જોવા મળે છે, માત્ર જરૂર છે એને એક વાર વાંચવાની અને ત્યારબાદ સમજવાની!

‘સાંભળો મારી વાત’ પુસ્તકના લેખક ભરતકુમાર વી. પરમાર, ‘વાલમ’ દ્વારા કોરોના સમયે સંકલિત બાળવાર્તા સંગ્રહ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો એમાં પણ મૂલ્ય

શિક્ષણની અવનવી 64 વાર્તાઓ થકી મૂલ્યશિક્ષણ પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. આમ તો કોરોના સમયે વિદ્યાર્થીથી લઈને વડીલો સૌ પોતપોતાના ઘરમાં હતા તેવા સમયે પણ આ લેખકે ભારે જહેમત ઉઠાવી સૌ સુધી અવનવાં મૂલ્ય પહોંચે એવો પ્રયત્ન કર્યો છે જે આપણા સૌ માટે એક ઉદાહરણ સ્વરૂપ વાત કહી શકાય. જેમાં ‘ટહુકા નગર’ જેવી બાળવાર્તામાં લેખકે સંપ ત્યાં જંપ જેવા મૂલ્યની વાત મૂકી છે. ‘મને બુધવાર ગમે છે’ વાર્તામાં શિક્ષક દ્વારા વિદ્યાર્થીઓને સમજવાની વાત મૂકીને મદદરૂપ બનવાના મૂલ્યની વાત કરી છે, તો ‘અમે સૌ જંગલના રાજા’માં શાંતિને પ્રેરણા પૂરી પાડતી અને મુશ્કેલીમાં એકબીજાને સાથે સાથ આપવાની વાત કરી છે. ‘કારણ હું એની મા છું’ વાર્તામાં માતૃત્વના મૂલ્યની તો ‘પરોપકારી વડદાદા’માં પર્યાવરણ અને પરોપકારના મૂલ્યને ઉજાગર કર્યું છે. આ પુસ્તક થકી રાષ્ટ્રીય, આધ્યાત્મિક, માનવીય અને સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોને ઉજાગર કરવાના લેખકના અથાગ પ્રયત્નો બાળકથી લઈને તમામ વાયક વર્ગને મૂલ્ય વિકસાવવામાં અવશ્ય મદદરૂપ થશે જ એવું કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી.

પ્રાથમિક શિક્ષણમાં વાત કરીએ તો મૂલ્ય શિક્ષણ પાયાથી જ આપવામાં આવે છે જેમાં ધોરણવાઈઝ જુદા જુદા વિષયોમાં જુદી જુદી વાર્તાઓ, કાવ્યો, વિચાર વિસ્તાર અને સુવિચાર થકી મૂલ્યો શીખવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. ખાસ કરીને ધોરણ છ થી આઠમાં મોટા વિદ્યાર્થીઓ સરળતાથી મૂલ્યો શીખી જીવનમાં અપનાવી શકે તે માટે જુદા જુદા વિષયોમાં જુદી જુદી વાર્તાઓ, નાટક અને કાવ્યો વિષયવસ્તુ તરીકે મૂકવામાં આવ્યાં છે, જેમાં ધોરણ છ હિન્દી વિષયમાં ‘સમજદાર નહીં’ સંસ્કૃતમાં ‘વિજ્ઞાનસ્ય ચમત્કારા:’ ધોરણ સાત હિન્દી વિષયમાં ‘સચ્ચા હીરા’ અને ‘બેટી’ કાવ્ય, ધોરણ આઠ હિન્દી વિષયમાં ‘હારકી જીત’ ગુજરાતી વિષયમાં ‘જીવરામ ભટ્ટ’, ‘ગાંધીજી’, ‘સિંહની દોસ્તી’ જેવા એકમોમાં વફાદારી, પ્રામાણિકતા, ચોરી ન કરવી, સત્ય બોલવું અને માતા-પિતાને હંમેશાં આદર આપવો જેવાં નૈતિક, માનવીય,

આધ્યાત્મિક અને સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે, જે વિદ્યાર્થી જીવનમાં ખૂબ ઉપયોગી થાય છે. અંગ્રેજીમાં પણ કેટલાક એવા એકમો મૂકેલા છે જેમાં અંગ્રેજી શિક્ષણ જ નહીં અંગ્રેજી શિક્ષણની સાથે સાથે મૂલ્ય શિક્ષણ આપવાનો પ્રયત્ન થયેલ છે. એવા એકમો વિદ્યાર્થી જીવનમાં એકબીજાને મદદરૂપ થવાની ભાવના કેળવવાની શીખ આપી રહ્યા છે.

વાસ્તવમાં વિદ્યાર્થીએ આ એકમો સરળતાથી શીખી તેમાં રહેલાં મૂલ્યો શીખવાનો પ્રયત્ન કરવાનો છે અને શિક્ષકે તે મૂલ્યો વિદ્યાર્થી ખરા અર્થમાં કેળવે તેવા પ્રયત્નો થકી મૂલ્યશિક્ષણ આપવાનો પ્રયત્ન કરવાનો છે, તો અને તો જ મૂલ્ય શિક્ષણનો સાચો હેતુ જળવાઈ રહેશે અને સમાજ માટે પણ ઉપયોગી થવાશે.

માત્ર પ્રાથમિક શિક્ષણ જ નહીં પણ કોલેજ જીવનનું શિક્ષણ પણ મૂલ્યશિક્ષણ તરફ દોરી જાય છે એવું કહેવું જરા પણ ખોટું નથી. ધોરણ 9 થી 12 અને કોલેજ જીવનમાં પણ એવા એકમોની પસંદગી કરવામાં આવે છે કે જેમાંથી વિદ્યાર્થીઓ જીવનમાં મૂલ્ય કેળવે, શીખે અને વાસ્તવિક જીવનમાં તેનો ઉપયોગ કરે આ હેતુ સાથે અવનવા એકમો મૂકેલા હોય છે જેનો હેતુ માત્ર વિદ્યાર્થી કંઈક મેળવે અને જીવનમાં સફળ રહે એ જ હોય છે. માત્ર શિક્ષણ જ કેમ અનુભવજન્ય શિક્ષણ પણ મૂલ્ય શિક્ષણ પર કંઈક ને કંઈક વિશેષ વાત કરી જાય છે. જેમકે આપણે દાદા-દાદી પાસેથી ભૂતકાળમાં એવી વાતો સાંભળતા કે જે જ્ઞાનવર્ધક અને મૂલ્યવર્ધક હતી,

જોકે આજે આ વાતમાં ઊણપ વર્તાઈ રહી છે છતાં હજુ પણ કેટલાંક દાદા- દાદી અને કેટલાંક એવા જીવંત માધ્યમો કાર્યરત છે કે જેમના થકી મૂલ્યો બળવર્ધક બને છે. માતૃભાષા અભિયાન અંતર્ગત ચાલતી વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ પૈકી ‘દાદા-દાદીનો ઓટલો’, પુસ્તક પરબ અને ‘શનિ સંધ્યા’ જેવા કાર્યક્રમો થકી આજે પણ મૂલ્યવર્ધક પ્રયત્નો કરવામાં આવી રહ્યા છે. એટલું જ નહીં પરંતુ વિદ્યાર્થી જીવન માટે એવાં પુસ્તકો પણ લખાયેલાં છે કે જેનું વાંચન વિદ્યાર્થી અને તમામ વાયક વર્ગને શ્રેષ્ઠ મૂલ્ય તરફ દોરી

જાય છે. કંઈક વિશેષ શિક્ષણ મેળવવાનો અહેસાસ કરાવે છે. સમાજ પણ વિવિધ કાર્યક્રમો થકી રાષ્ટ્રીય, આધ્યાત્મિક, માનવીય અને સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો ઉજાગર કરવાનો અનેરો પ્રયત્ન કરી રહ્યો છે. તમામ પ્રકારની સજીવ સૃષ્ટિમાંથી અવનવાં મૂલ્યો શીખવા મળે છે. માત્ર જરૂર એટલી છે કે એમાંથી મૂલ્યો કઈ રીતે અપનાવવાં અને જીવન ઉપયોગી બનાવવાં! જો બાળક અને આપણે આટલું શીખી જઈશું તો બાળકની સાથે સાથે આપણા જીવનમાં પણ મૂલ્યોનો વિકાસ અવશ્ય થશે, એમાં કોઈ પ્રશ્ન જ નથી!

બાળકમાં મૂલ્ય વિકસિત કઈ રીતે થાય તેનું ઉત્તમ ઉદાહરણ મારી શાળાના એક વિદ્યાર્થીના ચોરી કરવાના એક પ્રસંગને આપ સૌ સમક્ષ મૂકું છું. તત્કાલીન ધોરણ સાતના ચોવીસ વિદ્યાર્થીઓ પૈકી એક વિદ્યાર્થીમાં ચોરી કરવાનું દૂષણ વધુ પ્રમાણમાં જોવા મળ્યું હતું.

વર્ગ, શાળા સુધી તો ચોરી કદાચ છુપાવી શકાય પણ ઘર કે ગામમાં ચોરી કરવી એનાથી મોટો ગુનો વિદ્યાર્થી જીવનમાં તો ન જ શોભે! મારા માટે આ દુખદ ઘટના હતી પણ મારા સતત પ્રયત્નો થકી ધીરે ધીરે તેણે કરેલી બધી ચોરી કબૂલી અને તે ખૂબ પસ્તાયો અને. ત્યારથી જ તેણે ચોરી ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી. આજે એ સ્વમાનભેર સૈનિક તરીકે પોતાની સેવા ઈમાનદારીપૂર્વક નિભાવી દેશની રક્ષા કરવાનું સર્વશ્રેષ્ઠ કામ કરી રહ્યો છે. એક ગુરુ તરીકે એક વિદ્યાર્થીના ચોરી કરવાના મૂલ્યને સુધારવાની તક મળી. વિદ્યાર્થીએ ગુરુની વાત સમજી એના જીવનમાં ઉતારી એ ગૌરવપૂર્ણ ક્ષણ મારા માનસપટલ પર કાયમી અંકિત થઈ ગઈ છે. આવા તો કેટલાંય જીવંત ઉદાહરણો જોવા મળતાં હોય છે. સમજવાની વાત તો એ છે કે જે તે સમયે શીખેલ વિવિધ પ્રકારનાં મૂલ્યોને જીવનમાં ઉતારી આજે આપણે શ્રેષ્ઠ વ્યક્તિ તરીકે કેટલા સફળ રહ્યા છીએ એના પરથી સ્પષ્ટ સમજ શકાય કે આપણા જીવનમાં મૂલ્ય વિકસિત થયાં છે. આજનું બાળક પણ આપણા થકી આવાં વિશેષ મૂલ્યો જરૂર શીખશે અને તેઓમાં પણ મૂલ્યો વિકસિત થશે જ!

કુટુંબ વ્યવસ્થાની પેરેલિંગ પર અસર

- ડૉ. કૃષ્ણલ પંચાલ
શિલ્ડ્રન્સ રિસર્ચ યુનિવર્સિટી,
ગાંધીનગર.
મો. ૯૪૨૯૨૯૭૭૩૭

પરિવાર એ બાળકની પ્રથમ પાઠશાળા છે. આ દૃષ્ટિએ પરિવારમાં મળતું વાતાવરણ અને પરિવારના પ્રત્યેક સભ્યના વર્તનની અસર બાળકો ઉપર વિશેષ રીતે થતી હોય છે. જન્મ સમયનું બાળક કોરી પાટી જેવું હોય છે એવું આપણે કહીએ છીએ, પરંતુ વાસ્તવમાં તો માતાના ગર્ભમાં બાળકને આસપાસના સંવાદ અને માતાની અનુભૂતિની અસર થતી જ હોય છે. વિશેષ રીતે જન્મ બાદ આસપાસના વાતાવરણની બાળક પર વિશેષ અસર થવાની શરૂ થાય છે, ત્યારે કુટુંબ વ્યવસ્થાની બાળક પર બહુ મોટી અસર થાય છે.

વિવિધ પ્રકારની કુટુંબવ્યવસ્થાની બાળકના ઉછેર, તેના વ્યક્તિત્વ, વર્તન અને ટેવો પર ઘણી સકારાત્મક અને નકારાત્મક અસરો થાય છે. આ વ્યવસ્થાના કેટલાક ફાયદા અને કેટલાક ગેરફાયદા પણ છે તેને વિગતે જોઈએ.

1. સંયુક્ત કુટુંબ વ્યવસ્થામાં બાળઉછેર : સંયુક્ત પ્રકારના કુટુંબના એક માતા-પિતાનાં સંતાનો તથા તેમનાં બાળકો એક સાથે ઘરમાં રહે છે, પરંતુ આજકાલ ભારતમાં સંયુક્ત કુટુંબ વ્યવસ્થાનું પ્રમાણ ઘટી રહ્યું છે. જેના ઘણાં બધાં કારણો હોઈ શકે. જેમકે નોકરી ધંધા માટે અન્ય સ્થળે રહેવા જવું, સભ્યોમાં મતભેદ, કૌટુંબિક ઝઘડાઓ, ઘર નાનું હોવું વગેરેને ગણાવી શકાય.

સંયુક્ત કુટુંબ વ્યવસ્થામાં બાળઉછેરના ફાયદાઓ

- સંયુક્ત કુટુંબ વ્યવસ્થામાં બાળઉછેરની જવાબદારી ઘણા બધા સભ્યોમાં વહેંચાઈ જાય છે એટલે બાળકને આયા કે નોકરો પાસે મૂકવા પડતા નથી.
- કુટુંબમાં માનવીય કે અન્ય કોઈ મુશ્કેલીનો સમય આવે તો અન્ય સભ્યો પાસેથી સહકાર મળી રહે છે. ઘરમાં સલામતી અને સુખનું વાતાવરણ બની રહે છે.

- ઘરમાં માતા-પિતા બંને નોકરી કરતાં હોય છતાં પણ બાળક સચવાઈ જાય છે બાળકને માતા-પિતાનું વળગણ પણ પ્રમાણમાં ઓછું રહે છે.
- ઘણી બધી વ્યક્તિઓ વચ્ચે બાળક મોટું થતું હોવાથી તેનો વિકાસ અને ક્ષમતાઓ વધુ ઝડપી રીતે આગળ વધે છે. બાળકની ભાષાનો વિકાસ પણ ઝડપથી થાય છે.
- કેટલાક સંજોગોમાં માતા કે પિતા બેમાંથી કોઈ એકનું અકાળે અવસાન થાય તો પણ બાળક સચવાઈ જાય છે.
- બાળકને પોતાની પ્રવૃત્તિ કરવા માટે એક કરતાં વધારે વ્યક્તિઓ ઉપલબ્ધ રહે છે આથી મોબાઈલ કે ટી.વી. જેવાં ઉપકરણો પર ઓછો આધાર રાખવો પડે છે.
- કુટુંબના સભ્યો વચ્ચે મોટું થતું બાળક સાથ-સહકારથી રહેતાં શીખે છે. બાળક સ્વ-કેન્દ્રી ઓછું અને અન્યનો વિચાર પહેલાં કરતું થાય છે.
- સંયુક્ત કુટુંબમાં દરેક ખર્ચ કે જરૂરિયાતો દરેક વ્યક્તિની માંગ અને અગ્રિમતાને ધ્યાનમાં રાખીને થતી હોવાથી બાળકની ઈચ્છા કે ડિમાન્ડ પૂરી થવા માટે તેને રાહ જોવી પડે છે. પરિણામે તેનામાં ધીરજનો ગુણ વિકસે છે અને ડિમાન્ડ ઓછી રહે છે.
- બાળકની સંભાળ રાખવા માટે એક કરતાં વધારે લોકો ઉપસ્થિત હોવાથી તે એકલવાયું કે ઉદાસીન બનતું નથી. પોતાની વાત અન્યને કરવા માટે તેને રાહ જોવી પડતી નથી.
- ઘણી વખત વધારે પડતી પ્રાઈવસી બાળકને સ્વચ્છંદી બનાવે છે. અહીં ઘરની તમામ

વ્યવસ્થાઓ સહિયારી હોવાથી સ્વતંત્રતાનો દુરુપયોગ થતો નથી.

- બાળક પોતાની નજર સામે ઘણા બધા લોકોના એકબીજા સાથેના વ્યવહાર અને સંબંધોને જુએ છે. આથી અંગત સંબંધોનું મૂલ્ય અને કુટુંબભાવના ખીલે છે.

સંયુક્ત કુટુંબ વ્યવસ્થાની બાળઉંચેર પર થતી નકારાત્મક અસરો:

- ઘણી વખત ઘરના વડીલો કે અન્ય સભ્યોનું વર્તન સમસ્યારૂપ હોય છે, ક્યારેક જૂના વિચારો અને રૂઢિઓને વળગી રહેતા લોકોનું વર્તન આપખુદ બની જતું હોય છે. આથી બાળક તેના વર્તનને જોઈને વધારે જિદ્દી બની જવાની સંભાવના વધી જાય છે.
- ઘરમાં વડીલોનું વર્ચસ્વ વધારે હોવાથી માતા-પિતા પોતાની રીતે બાળઉંચેરમાં નવા વિચારો અમલમાં મૂકી શકતાં નથી. આથી ઘણીવાર બાળક માટે માતા-પિતાને સ્વતંત્રતા મળતી નથી.
- પરિવારમાં સૌથી વધુ જવાબદારી સ્ત્રીઓ પર આવતી હોવાથી ઘરકામમાં વ્યસ્ત રહેતી માતા પોતાના બાળક પર ઓછું ધ્યાન આપી શકે તેવું બનતું હોય છે.
- સંયુક્ત પરિવારમાં બધાંની સંભાળ રાખવાની જવાબદારીના લીધે પતિ-પત્ની વચ્ચેના સંબંધો વધારે ગાઢ બનતા નથી. પરિણામે બાળક સંબંધી વિશેષ ચર્ચા કરવાનો સમય પણ મળતો નથી.
- સંયુક્ત પરિવારમાં જ્યારે માતા-પિતા કડક વલણ અપનાવતાં હોય ત્યારે દાદા-દાદી વધુ પડતા લાડને કારણે બાળકનો ખોટો પક્ષ લે છે અને તેની જીદ પૂરી કરે છે. આવા સંજોગોમાં બાળકને દાદા-દાદી વધુ ગમે છે જ્યારે માતા-પિતા પ્રત્યે અણગમો રહે છે. તો વળી ક્યારેક આનાથી ઊલટું પણ થઈ શકે છે.
- જો સંયુક્ત પરિવારમાં માતા-પિતા અને દાદા-

દાદી વચ્ચે ઝઘડાઓ ચાલ્યા કરતા હોય તો તેની સૌથી વધુ નકારાત્મક અસર બાળક પર પડે છે. ઘરનું વાતાવરણ સ્વસ્થ રહેતું નથી. આ માહોલમાં મોટું થતું બાળક ખૂબ ઝઘડાળુ અને કાવાદાવા કરતું થઈ જાય છે.

- બાળક માટે પહેલી પાઠશાળા પરિવાર છે, ત્યારે પરિવારના પ્રત્યેક સભ્યના વ્યક્તિત્વ અલગ હોવાથી બાળક ઘરમાંથી જ ઘણું નકારાત્મક શીખી જાય છે. જેમકે ગુસ્સો કરવો, જીદ કરવી, ખોટું બોલવું, અપશબ્દો બોલવા વગેરે.
 - સંયુક્ત પરિવારમાં એક કરતાં વધારે બાળકો હોય ત્યારે બાળકોની અયોગ્ય સરખામણી થતી હોય છે, જેની ગંભીર અસર બાળકના માનસિક વિકાસ અને બાળકના ભાવ જગત પર પડતી હોય છે.
 - પરિવારમાં દીકરા-દીકરીઓ વચ્ચે જો ભેદભાવ રાખવામાં આવતો હોય તો તે બાળક પર નકારાત્મક અસર ઊભી કરે છે.
 - સંયુક્ત પરિવારમાં જવાબદારી વહેંચાઈ જતી હોવાથી બાળક આત્મનિર્ભર બનતું નથી. તે હંમેશાં અન્ય પર આધાર રાખતું હોવાથી તેનું સમાયોજન પણ પ્રમાણમાં ઓછું હોય છે. ઘણીવાર આનાથી ઊલટું પણ બની શકે છે.
 - ઘરમાં ઘણાં બધાં સભ્યો હોવાથી બાળકને બહાર ઓછા મિત્રો બને છે, જેના લીધે તેનું વ્યક્તિત્વ અંતર્મુખી રહેવાની સંભાવના રહે છે. તો ક્યારેક ઘરમાં જ મિત્રોની ખોટ પૂરી થતી હોય તેવું જોવા મળે છે.
 - સંયુક્ત પરિવારમાં ખર્ચનો હિસાબ ભેગો હોવાથી વધારાની પ્રવૃત્તિ તેમજ શોખ માટે ખર્ચ ઓછો થાય છે. પરિણામે ક્યારેક કોઈ આગવી પ્રતિભાને વિકસવા માટે તક ન મળી હોય તેવું પણ બને છે.
- 2. વિભક્ત કુટુંબ વ્યવસ્થામાં બાળઉંચેર :** ભારતમાં ખૂબ ઝડપથી વિકસતી કુટુંબવ્યવસ્થા એટલે વિભક્ત કુટુંબ વ્યવસ્થા, જ્યાં પતિ-પત્ની માત્ર

પોતાના બાળકો સાથે એકલા રહેતા હોય તેવી વ્યવસ્થા. ભારત સિવાય પશ્ચિમના દેશોમાં અને ખાસ કરીને વિકસિત દેશોમાં આ કુટુંબ વ્યવસ્થા ખૂબ વધારે જોવા મળે છે. શહેરીકરણ અને વૈશ્વીકરણની સાથે-સાથે આપણા દેશમાં પણ આ પ્રકારની વ્યવસ્થા વધી રહી છે.

વિભક્ત કુટુંબ વ્યવસ્થામાં બાળઉછેરના ફાયદા :

વિભક્ત કુટુંબ વ્યવસ્થામાં બાળકના ઉછેરની સંપૂર્ણ જવાબદારી માતા-પિતાની જ હોવાથી તેઓ બાળકને પોતાની જવાબદારી સમજીને વધારે સારી રીતે ઉછેર કરી શકે છે. બાળક સાથે વધારે ગાઢ લાગણીને સંબંધોના લીધે તેના વિચારો અને મૂલ્યો આપી શકે છે.

- આ પ્રકારની વ્યવસ્થામાં બાળક વધારે ઝડપથી સ્વાવલંબી બને છે. પોતાનું કામ જાતે કરવા ટેવાય છે. વહેલું સ્વનિર્ભર બને છે.
- વિભક્ત કુટુંબમાં ઉછેરેલું બાળક જ્યાં પણ જાય છે ત્યાં નવા વાતાવરણમાં બહુ જલદી સમાયોજન સાધી શકે છે.
- આ પ્રકારના કુટુંબમાં ઉછેરેલું બાળક લોકો સાથે ખૂબ સરળતાથી ભળી જાય છે. તેને વધારે મિત્રો બનતા હોય છે.
- આ વ્યવસ્થામાં બાળક જવાબદારી ઉપાડવી, જાતે કામ કરવું, ડર સંકોચ કે ભય અનુભવ્યા વગર એકલું રહી શકે, કોઈ પણ કામ ખુદ કરી શકે એવું તૈયાર થાય છે.
- આ પ્રકારની કુટુંબ વ્યવસ્થામાં બાળક તથા માતા-પિતા દરેકને વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતા અને વિચારોને અભિવ્યક્ત કરવાની તક મળતી હોવાથી સંબંધોમાં વધારે ખુલ્લાપણું આવે છે.
- અહીં બાળકની અન્ય ભાઈ-બહેનો સાથે સરખામણી થતી ન હોવાથી બાળક વધારે પ્રોત્સાહિત રહેતું હોય છે.
- આ પ્રકારના કુટુંબમાં માતા-પિતા બાળક પર વધારે વ્યક્તિગત ધ્યાન આપી શકે છે.

વિભક્ત કુટુંબ વ્યવસ્થાના બાળઉછેરમાં ગેરફાયદાઓ : માતા-પિતા બંને નોકરી કરતાં હોય તો બાળકને આયા પાસે કે નોકરો પાસે રહેવું પડે છે. આથી બાળકની સલામતીના પ્રશ્નો તથા તેને કેટલીક ખરાબ ટેવો પડવાની પણ સંભાવના થાય છે.

- માતા-પિતા આખો દિવસ બાળકથી દૂર રહેતાં હોય ત્યારે બાળક માનસિક રીતે ઘણી મુશ્કેલી અનુભવે છે. જેના પરિણામે હતાશા ટેન્શન ચિંતા વગેરેનો ઉદ્ભવ થાય છે.
- બાળકની સાથે રમનાર અન્ય કોઈ વ્યક્તિ ન હોવાથી બાળક એકલવાયું કે ઉદાસ બની જાય છે. પરિણામે મોબાઇલ કે ટી.વી.નું વળગણ થવાની પૂરી સંભાવના છે.
- માતા-પિતા બાળકને જો પૂરતો સમય ન આપે તો બાળકના ઉછેર પર ખૂબ ગંભીર અસરો થાય છે. જે આજીવન તેના વર્તનમાં દેખાઈ આવે છે.
- બાળકની કોઈ પણ માંગણી કે જીદ તુરંત સંતોષાઈ જતી હોવાથી બાળક વધુ ને વધુ ડિમાન્ડ કરે છે, જે તેને લાંબા ગાળે ખૂબ નુકસાન કરે છે.
- બાળક સાથે જો ભાવનાત્મક જોડાણ ન હોય તો બાળક માતા-પિતાને માત્ર ફેસિલિટેટર માનતું થઈ જાય છે.
- આ પ્રકારની વ્યવસ્થામાં માતા કે પિતા બંનેમાંથી કોઈ એકનું મૃત્યુ થાય અથવા ગંભીર બીમારી થાય તો બીજી વ્યક્તિ માટે બાળકનો ઉછેર ખૂબ મુશ્કેલ બની જાય છે.
- આ પ્રકારના કુટુંબમાં ઊછરતું બાળક અન્ય ને આપવામાં નહીં પરંતુ અન્ય પાસેથી લેવામાં માનતું હોય છે.

એકલ માતા-પિતા કુટુંબ : આ પ્રકારની કુટુંબ વ્યવસ્થાનો ઉદ્ભવ કોઈ પણ કારણસર માતા કે પિતા બે માંથી એકની ગેરહાજરીના પરિણામે થયો હોય છે. જ્યારે બાળકે માતા કે પિતા બેમાંથી એકની સાથે રહેવું પડે છે ત્યારે તેને સિંગલ પેરેન્ટ ફેમિલી તરીકે ઓળખીએ છીએ.

સિંગલ પેરેન્ટ ફેમિલી બનવાનું કારણ માતા કે પિતા પૈકી કોઈ એકનું મૃત્યુ, માતા કે પિતાના છૂટાછેડા, નોકરી ધંધા કે વ્યવસાય માટે માતા-પિતાનું અલગ રહેવું, માતાનું કુંવારી માતા હોવું અથવા અપરિણીત હોવા છતાં બાળક દત્તક લેવું વગેરે હોય છે.

- આ સ્થિતિમાં બાળક માટે માતા કે પિતાનું ન હોવું એ આજીવન દુઃખનો વિષય બની રહે છે. પરિણામે બહુ જ હોવા છતાં બાળક હંમેશાં ખાલીપણાનો અનુભવ કરે છે.
- બાળકની જરૂરિયાત પ્રમાણે માતા કે પિતા ઉપસ્થિત ન હોવાથી બાહ્ય પરિબળો અને સોશિયલ મીડિયાને લીધે બાળક પર ઘણી વિઘાતક અસરો ઊભી થાય છે.
- બાળક પર સમયના અભાવે ઓછું નિયંત્રણ હોવાથી બાળક વધારે સ્વચ્છંદી બની જાય છે અને ક્યારેક તે અપરાધ સુધી પહોંચી જાય છે.
- માતા-પિતા અલગ રહેતાં હોય કે છૂટાછેડા થયા હોય તો તેવા કિસ્સામાં બાળક બંનેની વચ્ચે પિસાતો હોય છે. તેની અસર તેના માનસિક સ્વાસ્થ્ય પર ખૂબ ગંભીર પડે છે.
- આવી સ્થિતિમાં ઉછેરલા બાળકને સંબંધો તથા લગ્નજીવન પરથી ભરોસો ઊઠી જાય છે. પરિણામે તેના વ્યક્તિગત સંબંધો પર તેની ખૂબ નકારાત્મક અસર થાય છે.

બાળઉછેરમાં શું કરવું? શું ન કરવું?

- બાળકને નવા વિચારો અને નીતિઓ માટે તૈયાર કરવાં.
- અપેક્ષા ઓછી રાખવી. સ્વ-કેન્દ્રીય વલણ ઘટાડવું.
- દાદા-દાદીએ પુત્ર અને પુત્રવધૂને મોકળાશ આપવી અને તેનાં સંતાનોના ઉછેર માટે નડતરરૂપ ન બનતાં જરૂર લાગે ત્યાં માર્ગદર્શન આપવું.
- બાળક ઓછામાં ઓછા ઈલેક્ટ્રોનિક ઉપકરણ વાપરે તેવો માહોલ ઘરમાં ઊભો કરવો. વધુમાં વધુ સમય બાળક સાથે પ્રવૃત્તિઓમાં ગાળવો.

- ગમે તેટલી મુશ્કેલી હોય, મતભેદો હોય તો પણ બાળકની હાજરીમાં ઝઘડો કે વાદવિવાદ ન કરતા શાંતિથી વાત કરવી અને જરૂર લાગે તો બાળક બહાર જાય ત્યારે આવી બાબતોની ચર્ચા કરવી.
 - માતા-પિતા કે દાદા-દાદીએ બાળકની હાજરીમાં એકબીજા વિશે નકારાત્મક ટિપ્પણી કે લૂઝ ટોક ન કરવી.
 - અંગત કારણો, ઓફિસનો ગુસ્સો કે વ્યક્તિગત જીવનની તકલીફો બાળક પર ક્યારેય ન ઉતારવી.
 - સંયુક્ત પરિવારમાં બાળક કોઈ તોફાન કરે તો તેનો શાંતિથી ઉકેલ કાઢવો. શક્ય હોય ત્યાં સુધી બાળકને જ તેનો ઉકેલ લાવવા માટે કહેવું.
 - બાળકને નાનાં-મોટાં કામ જાતે કરવાની તાલીમ આપવી. જરૂર લાગે તો રસોઈમાં, બાગ કામમાં તથા અન્ય કામમાં બાળકને જોડવા.
 - સંયુક્ત પરિવારમાં બાળકનો ઉછેર માત્ર પતિ કે પત્નીની નહિ પરંતુ ઘરના દરેક સભ્યની જવાબદારી છે તેવું સ્વીકારવું અને તે પ્રમાણે કામ કરવું.
 - ઘરમાં વિપરીત સંજોગો ઊભા થાય કે આર્થિક સંકટ આવે ત્યારે પણ બાળકને અગ્રિમતા આપીને સાચવી લેવાં.
- ઉપરોક્ત ત્રણેય પ્રકારની કુટુંબ વ્યવસ્થા જોતાં એક વાત ખૂબ સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાય છે કે, કોઈ પણ પ્રકારની કુટુંબ વ્યવસ્થા હોય પરંતુ બાળકને માતા-પિતા કે દાદા-દાદી સમય આપી શકે, સાથે રમી શકે, બાળક જેની સાથે બધી વાતો શેર કરી શકે તેવી કોઈને કોઈ વ્યક્તિની જરૂર હોય છે. અને જો એ આપણે ન આપી શકીએ તો બાળક ઘરમાં હોય ત્યારે બાળકને અગ્રિમતા આપી તેને વધુમાં વધુ સમય આપીશું તો અને તો જ બાળકનો ઉછેર સર્વાંગી રીતે કરી શકીશું. નહિતર આજીવન મુશ્કેલી માટે તૈયાર રહેવું પડશે. બાળકને જેટલું સ્વસ્થતાથી, પ્રેમાળ રીતે, હકારાત્મક રીતે, આનંદભર્યું બાળપણ આપીશું એટલું જ વ્યક્તિ તરીકે તે ખીલી ઊઠશે..!

પ્રસ્તુત લેખમાં જુદાજુદા પાંચ મુદ્દાઓમાં મૂલ્યોની ઉપયોગિતા બાળ-ઘડતરમાં કેટલી અને શા માટે છે તેનું ઉદાહરણો સાથે વિવરણ કરવામાં આવ્યું છે. મૂલ્યોનું જતન કરવું એ સૌની સહિયારી ફરજ છે. મૂલ્યોનો હાસ એ છૂપો અને અતિ જોખમી એવો વાઈરસ છે. તેનું રોપાયેલું બીજ નાબૂદ કરતાં વરસોનો સમય વીતી જાય છે. એટલે તેનો ઉદ્ભવ જ ન થાય તે સૌ માટે સારી બાબત ગણાય. બાળકના ચારિત્ર્ય નિર્માણની પા પા પગલીનું પ્રથમ પ્રેરણાબિંદુ તેનું ઘર હોય છે.

ઘરમાં જો સ્વજનો-પરિવારનાં સભ્યો પણ બાળકે શીખેલાં મૂલ્યો સાથે એકરૂપ થતાં હોય તો તેનું ચારિત્ર્ય ઘડતર ખૂબ જ સુંદર થતું હોય છે. એટલે આજના શિક્ષણે મુલ્યહાસને અટકાવી મૂલ્યઘડતરનું મહામૂલું કાર્ય કરવાનું છે. આપણા સૌની આવતીકાલને સારી જોવા માટે વાલીસમાજ અને શાળા બંનેએ સાથે મળીને આ દિશામાં વિચાર કરવો પડશે.

મૂલ્ય એટલે શું? :

મૂલ્ય માટે અંગ્રેજીમાં Value શબ્દ છે. જીવનમાં જે અતિ અમૂલ્ય છે તે જ મૂલ્ય. સર્વ માટે જે અતિ કલ્યાણકારી છે તે જ મૂલ્ય-એમ માનીને જ આપણે ચર્ચા કરીશું. સત્ય, પ્રેમ, કરુણા, અહિંસા, તટસ્થતા, દયા, નિષ્ઠા, પ્રામાણિકતા, સમભાવ, સ્વાશ્રય, નીડરતા સ્વાવલંબન, શ્રમ, વ્યવસ્થાપન, સ્વાસ્થ્ય, શિસ્ત, સાદાઈ, સમરસતા, સહાનુભૂતિ, વિવેક, ડહાપણ, ધર્મ - આ બધા જ ગુણો એટલે મૂલ્યો. દરેક માણસને સુખી થવું છે અને શાંતિ મેળવવી છે. આ સુખ અને શાંતિ મેળવવાં હોય તો કયા રસ્તે તે મળે? શું માત્ર સાધન, સંપત્તિ અને સગવડ મળે એટલે શાંતિ મળે જ..? હરગીજ નહિ. શાંતિનું સાચું આશ્રયસ્થાન વ્યક્તિમાં રહેલાં અને આચારમાં ઊતરતાં

આવાં મૂલ્યો છે. આવા ગુણો ધરાવતો માણસ એટલે જ મૂલ્યવાન માણસ. સમાજમાં શાંતિનું સ્થાપન અને વિસ્તરણ આવા માણસો થકી જ હોય છે.

મકાન બનાવતી વખતે જેમ પહેલો વિચાર આપણે તેના પાયા માટે કરીએ છીએ; તેમ ઉત્તમ ઘડતર અને સ્થાપન માટેનો પાયો મૂલ્યોથી ઘડાયેલો અને તેનાથી રક્ષાયેલો હોવો જોઈએ. મૂલ્યો વગરની કેળવણીને ગાંધીજી વંધ્ય કેળવણી કહેતા. ‘Values are not taught, but for cought.’ એટલે કે - આ મૂલ્યો એ માત્ર જાણવાની કે શીખવાની વસ્તુ નથી, પણ તે જીવનમાં જીવવાની વસ્તુ છે. જેમ શરીરને વિટામિન વગર નથી ચાલતું એમ સમાજને મૂલ્યો વિના ચાલતું નથી. જે સમાજને મૂલ્યો વગર ચાલે છે, એની સાથે બીજા કોઈને ચાલતું નથી. એટલે મૂલ્યો એ સમાજનાં વિટામિનો ‘પ્રજીવકો’ છે.

મૂલ્યોનાં ઘડતર-સ્થાનો :

બાળકના ચારિત્ર્ય નિર્માણની પા પા પગલીનું પ્રથમ પ્રેરણાબિંદુ તેનું ઘર હોય છે. બાળકના જીવન પર તેનાં માતાપિતા અને ભાઈભાંડુની અસર સૌથી વધારે હોય છે. ત્યારબાદ બીજા ક્રમે આવે છે શાળા. શાળાનો ક્રમ ભલે બીજો હોય પણ શિક્ષણ લેનાર કોઈ પણ વ્યક્તિના જીવનમાં સૌથી વધારે મૂલ્યો ગ્રહણ કરવાનું સાચું ઠેકાણું તો તેની શાળા જ હોય છે. પણ શાળામાં શીખેલાં મૂલ્યોને આચારમાં મૂકવાની સૌથી વધારે તક તેને ઘરમાં મળે છે. ઘરમાં જો સ્વજનો-પરિવારનાં સભ્યો પણ બાળકે શીખેલાં મૂલ્યો સાથે એકરૂપ થતાં હોય તો તેનું ચારિત્ર્ય ઘડતર ખૂબ જ સુંદર થતું હોય છે. સારી રીતે કેળવીને ઉત્તમ નાગરિક બનાવવા ઈચ્છતાં માબાપ આવી તકેદારી રાખતાં હોય છે. શાળા અને ઘર બંનેના સમાન વાતાવરણથી બાળકના વર્તન-વ્યવહારને ખૂબ જ બળ મળે છે. એથી ઊલટી વાત

એ છે કે ઘર અને શેરીનું વાતાવરણ જો શીખવાતાં મૂલ્યોથી તદ્દન સામા છેડાનું હોય તો બાળક માટે મોટી સમસ્યા ઊભી થાય છે.

નાનાભાઈ કહેતા, “શિક્ષકો પોતાના વિચારથી ભણાવે તેની મારે મન કિંમત નથી, પણ શિક્ષકો પોતાના આચારથી ભણાવે તેની મારે મન મોટી કિંમત છે. ટૂંકમાં સમાજનું સાચું ઘડતર મૂલ્યશિક્ષણ દ્વારા જ થઈ શકે. શિક્ષણમાંથી મૂલ્યોની બાદબાકી થઈ જાય તો માણસ ભણતરવાળો તો ગણાય પણ ગણતરવાળો તો ન જ ગણાય : તંદુરસ્ત સમાજરચના માટે ભણતરવાળા કરતાં ગણતરવાળા માણસની વધારે જરૂર છે.”

પશ્ચિમના માનવતાવાદી ચિંતક અને સાહિત્યકાર જહોન રસ્કિને કહ્યું છે : “શિક્ષણનો અર્થ એ નથી કે લોકો જે જાણતા નથી તે તેને શીખવવું, પણ શિક્ષણનો અર્થ એ છે કે લોકો જે વર્તતા નથી એમ તેને વર્તતા શીખવવું- આ જ સાચી કેળવણી છે.”

મૂલ્યોની જરૂરિયાત :

આજનું શિક્ષણ પરીક્ષા, લાયકાત અને નોકરી પૂરતું જ સીમિત બની ગયું છે. શિક્ષણનો ઉદ્દેશ વ્યક્તિને આર્થિક અનુકૂળતા માટે તો ખરો જ : પણ એ પહેલાં તો વ્યક્તિગત અને સામાજિક શાંતિ માટે શિક્ષણ છે. હું તો સુખી થાઉં, સાથોસાથ મારો સમાજ પણ સુખી થાય એ શિક્ષણનો મૂળભૂત ઉદ્દેશ આજે કોરાણે મુકાઈ રહ્યો છે. વસુદેવ કુટુંબકમની આપણી સંસ્કૃતિ ભૂલીને, સાવ જ એકલપેટા બનીને, માત્ર પોતાની જ આર્થિક સમૃદ્ધિ કાજે આપણે દોટ દીધી છે. શું આ રસ્તે ક્યારેય સુખ-શાંતિ આપણને મળવાનાં છે ખરાં..! આપણે દિશા બદલ્યા સિવાય છૂટકો જ નથી.

એટલે આજના શિક્ષણે મૂલ્યહાસને અટકાવી મૂલ્યઘડતરનું મહામૂલું કાર્ય કરવાનું છે. આપણી સૌની આવતીકાલને સારી જોવા માટે વાલીસમાજ અને શાળા બંનેએ સાથે મળીને આ દિશામાં વિચાર કરવો પડશે. બાળકને સત્ય, પ્રેમ, કરુણા, અહિંસા, તટસ્થતા, દયા, નિષ્ઠા, પ્રામાણિકતા, સમભાવ, સ્વાશ્રય, નીડરતા જેવાં

મૂલ્યોની કેળવણી નાનપણથી જ આપવી પડશે. આ બધાંનો સંસ્પર્શ પામ્યા વિનાનું બાળક મોટું થયા પછી કોઈના હાથમાં રહેવાનું નથી. ઘોડા નાસી ગયા પછી જેમ તબેલાને તાળાં મારવાનો કશો જ અર્થ નથી એમ આ દિશામાં ગંભીરતાથી વિચારવાનું છે. અંગ્રેજીમાં એક કહેવત છે - A Stitch in time saves nine. સમયસરનો એક ટાંકો ભવિષ્યમાં લેવા પડતા નવ ટાંકાને બચાવે છે.

આપણે બસસ્ટેન્ડ, રેલવે સ્ટેશન, દુકાન, વાહન, બેંક, શાળા કે કોલેજમાં ઘણા વિદ્યાર્થીઓના વિચિત્ર અને શરમજનક વર્તનને નિહાળીએ છીએ. નાનામોટાના ભેદ રાખ્યા વિના કરાતાં વાદવિવાદો અને મશ્કરી ઘણી વખત આપણને શરમજનક સ્થિતિમાં મૂકી દે છે. અતિશય દુખ થાય છે કે આવું કેમ..? ...બસ આવી ઘટનાઓ મૂલ્યની કિંમત સમજાવી જાય છે.

મૂલ્યો - મહામૂલો વારસો :

પરોક્ષ રીતે પણ મૂલ્યો વારસામાં મળે છે એવું આપણે પરંપરાથી માનીએ છીએ. જોકે એ સાચું હશે પરંતુ તેને પોષણ અને પ્રતિપોષણ આપવા માટે પણ પ્રત્યક્ષ સાવધાની અતિ આવશ્યક છે. સારું શીખતાં વાર લાગે છે પણ નબળું શીખવું આસાન હોય છે. તે સારું જ શીખે એ માટે પરિવાર અને શાળા બંનેની પૂરતી સાવધાની અને કાળજી અતિ ઉપકારક છે. કોઈ પણ પક્ષની નાની શી ચૂકથી બાળકનો રસ્તો બદલાઈ શકે છે.

રવિશંકર મહારાજ કહેતા, “વાલીઓને મારી વિનંતી છે કે તમે તમારાં બાળકોને માયકાંગલા ન બનાવશો પણ ટાઢ-તાપ તથા ભૂખ-તરસ વેઠી શકે તેવાં બનાવજો. તેમને બરાબર ખવડાવજો પણ કામ કરાવતી વખતે દયા ન ખાશો. તમારાં બાળકોને મિલકતનાં વારસ નહિ પણ સદ્ગુણના વારસ બનાવજો.”

સારી વાતચીત કરવી એ જીભની કુશળતા છે; પણ સારો વ્યવહાર કરવો એ હૃદયની કુશળતા છે. કુટુંબીજનો સાથે, પડોશીઓ સાથે, મિત્રો કે સ્વજનો સંગાથે વ્યવહાર કરવાના આપણે ત્યાં અલગ અલગ માપદંડો છે. ઉપકારનો બદલો ઉપકારથી વાળવો એ તો ખરું જ; પણ અપકારનો

બદલો પણ ઉપકારથી વાળવાની વાત આપણી સંસ્કૃતિમાં પડેલી છે. દરેક વ્યક્તિ સામેની વ્યક્તિ પાસેથી સહાનુભૂતિ અને ભાવપૂર્ણ વ્યવહારની અપેક્ષા રાખે છે. એમ કરવામાં પાછી પાની કરનાર ધીરે ધીરે પોતાના સ્થાન-માન ગુમાવતા રહે છે. કુટુંબ, શાળા અને સમાજે ત્રિકોણ રચીને સંસ્કારના બંધનમાં બાળકને બાંધવાનું છે. આમાંથી છટકી ગયેલું બાળક એ સમાજનો વાઈરસ બનીને આજીવન હવનમાં હાડકાં નાખવાની પ્રવૃત્તિ કરતો રહે છે. આવા વાઈરસને ડિલીટ કરવામાં ભલભલા સમાજે હાથ ઊંચા કરી દીધા છે, ઇતિહાસ એનો સાક્ષી રહ્યો છે.

આપણા ઋષિઓ, કેળવણીકારો, ચિંતકો, મનીષીઓ પાસે પોતાના જીવનના અઢળક અનુભવો હતા. એમાંથી તારવી-સારવીને માણસને પૂર્ણતા તરફ લઈ જવાની વિવિધ રીતરસમો અને અનુકૂળ આયામો આપણી સામે એમણે મૂકી આપ્યા છે. સ્વામી વિવેકાનંદજી કહેતા, “શિક્ષણ એટલે તમારા મગજમાં ભરવામાં આવેલી, આખી જિંદગી સુધી પચ્યા વિના પડી રહેલી માહિતીનો ઢગલો નહિ. આપણે તો જીવન ઘડનારા, મનુષ્ય ઘડનારા, તેનું ચારિત્ર્ય ઘડનારા વિચારોનું પ્રહણ-મનન જોઈએ છે. જો તમે પાંચ વિચારોને પચાવ્યા હોય અને તેમને તમારા જીવન અને ચારિત્ર્યમાં ઉતાર્યા હોય તો જે માણસે આખી લાઈબ્રેરી ગોખી નાખી હોય તેના કરતાં તમે વધુ ચડિયાતા છો.” એટલે મૂલ્યોનું ઘડતર કરનારી કેળવણી એ જ સાચી કેળવણી છે. એના દ્વારા જ બાળકોનાં બધાં અંગોનો વિકાસ થાય છે.

મૂલ્યોનો પ્રચાર અને પ્રસાર :

નરી બુદ્ધિથી રોટલો રળી શકાય, પણ એ રોટલાના પ્રત્યેક કોળિયાને મીઠો બનાવવાનું કામ તો જીવનમૂલ્યો જ કરી શકે. આ મૂલ્યોનું શિક્ષણ એટલે હાથ (Hand), હૃદય (Heart) અને મસ્તક (Head) - આ ત્રણેયની સમાન કેળવણી. આ છે થ્રી -H નું શિક્ષણ. પશ્ચિમી કેળવણીકારો પેસ્ટેલોજી, જહોન ડ્યુઈ, પ્લેટો, સોક્રેટિસ, મેડમ મોન્ટેસોરી, ખલીલ જિબ્રાન તથા આપણા કેળવણીકારો-મહાત્મા ગાંધીજી, ગિજુભાઈ બધેકા, નાનાભાઈ ભટ્ટ,

હરભાઈ ત્રિવેદી, મૂળશંકરભાઈ ભટ્ટ, મનુભાઈ પંચોળી, નટવરલાલ બૂચ વગેરેએ પણ આ કેળવણીને કેન્દ્રમાં રાખીને હજારો ઔપચારિક અને અનોપચારિક વિદ્યાર્થીઓને સંસ્કારી બનાવીને સમાજને સોંપ્યા છે.

આજે પણ નાનાભાઈ સ્થાપિત ગ્રામ દક્ષિણામૂર્તિ આંબલા, મણાર અને લોકભારતી સણોસરા રાષ્ટ્રીય વિરાસત બનીને દર વર્ષે સેંકડો વિદ્યાર્થીઓને જીવનલક્ષી કેળવણી આપી રહી છે. આ સંસ્થાના વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા આજે ગુજરાતના કેટલાંય ગામડાઓમાં ઉત્તર બુનિયાદી શાળાઓ અને છાત્રાલયો દ્વારા મૂલ્ય ઘડતરનું મહામૂલું કાર્ય થઈ રહ્યું છે. સ્વાવલંબન, શ્રમ, વ્યવસ્થાપન, સ્વાસ્થ્ય, શિસ્ત, સાદાઈ, સમરસતા, સહાનુભૂતિ, વિવેક, ડહાપણ... કેટકેટલાં મૂલ્યોનો ઉછેર અને તેનું જતન થઈ રહ્યું છે આ સંસ્થાઓમાં..! આવી સંસ્થાની એક મુલાકાત પણ વ્યક્તિને છ મહિના માટે તરોતાજી (Charged) બનાવી દે છે ! આવી સંસ્થાઓમાં આપણાં બાળકોને દાખલ કરવાં એ તો ડહાપણભર્યું કામ છે જ ; પણ ત્યાં ભણવા જવા માટે કોઈને આંગળી ચીંધવી એ તો કેટલાંય પુણ્યનું કામ છે ! મૂલ્યોને જીવતાં જીવતાં તેનો પ્રચાર અને પ્રસાર કરનારી આવી સંસ્થાઓ અને એવા શિક્ષકોને જેટલાં વંદન કરીએ એટલાં ઓછાં છે.

મુનિ ઉદય વલ્લભ વિજયજી કહે છે , “The heart of education is the education of heart.” કેળવણીનું હૃદય એ હૃદયની કેળવણી છે. ગાંધીજીનો અક્ષરદેહ પ્રકરણ એક્તાલીસમાં એમના શબ્દો નોંધાયા છે.

“બાળકો જ્યાં રહેતાં હોય તે જગ્યાનું ભાન તેને હોવું જ જોઈએ. તેની આસપાસના નદી-નાળા, ટેકરા, મકાનો તેને બતાવવાં. તેને મધુર સ્વરથી ભજન, ગીતો તાલબદ્ધ ગાતાં શીખવવું. દોડતાં, કૂદતાં કસરત કરતાં શીખવવું. તેને પોતાનું શરીર સ્વચ્છ રાખતાં શીખવવું. તે કોઈને નુકસાન ન કરે તેવું આચરણ દ્વારા સમજાવવું. તેની સર્જનાત્મક શક્તિઓ બહાર લાવવી. તેને નિયમિત પ્રાર્થનામાં હાજર રહેતો કરવો. આ હોવી જોઈએ આજની કેળવણી .”

બાળકના શિક્ષણમાં શ્રવણનું મહત્વ અને તેની સંકલ્પના

- ડૉ. એ. આર. ભરડા
પૂર્વ ઇન્સિપાલ, સરકારી રમળા ગ્રેજ્યુએટ
રીયર્સ કોલેજ, બિરલા રોડ, પોરબંદર.
મો. ૯૬૬૨૫૧૧૧૫૦

“શું શું સાથે લઈ જઈશ હું?

કહું?

વધુ લોભ મનેના

બાળકનાં કંઈ અનંત આશ-ચમકતા નેનાં,

લઈ જઈશ હું સાથે

ખુલ્લા બે ખાલી હાથે

ખુલ્લા બે ‘ખાલી’ હાથે?”

- ઉમાશંકર જોષી

ભાષાની માનવ જીવનની સિદ્ધિ :

આ પૃથ્વી ઉપર વસતાં અસંખ્ય પ્રાણીઓમાંના એકમાત્ર માનવપ્રાણીને કુદરતે અર્પેલી જો કોઈ અજોડ બક્ષીસ હોય તો તે ભાષા છે. કુદરતે અર્પેલી એટલે બોલવામાં, સાંભળવામાં જોવાના અવયવો આપ્યા અને ભાષા સર્જ કાઢવાની બુદ્ધિ આપી એટલુંજ કુદરતદત્ત સમજવાનું છે. બાકી ભાષા એ માનવીની અનેકાનેક સિદ્ધિઓમાંની જ એક સિદ્ધિ છે અને કદાચ સર્વોત્તમ સિદ્ધિ છે શારીરિક વિકાસની જેમ માનવીમાં ભાષાનો વિકાસ આપોઆપ થતો નથી. એક ઉદાહરણ જોઈએ તો એક બાળકને જન્મતા જ સમાજથી સંપૂર્ણ અલગ કરી દેવામાં આવે તો તે ચાલતાં શીખશે, હાથથી પકડતાં શીખશે, હસી શકશે, રડી શકશે, પણ બોલતાં શીખી શકશે નહિ, ભાષા પોતે એના પોતાના નિયમાનુસાર ઉત્ક્રાંતિનું જ પરિણામ છે. માનવ બાળ પ્રાણીનાં તમામ લક્ષણો સહિત જ જન્મે છે. પરંતુ ભાષા તો તે જન્મ પછી જ શીખે છે.

શ્રવણ એક ભાષા કૌશલ્ય :

પાયાના કૌશલ્યો પૈકી શ્રવણ એ પ્રથમ કૌશલ્ય છે. બાળક શરૂઆતના દોઢ - બે વર્ષ દરમિયાન પોતાનાં આંખ કાનનો ઘણો ઉપયોગ કરે છે. તેમાંય કાન દ્વારા તે જુદા જુદા અવાજો સાંભળે છે. આ સમયે તે અવાજોનો તફાવત પાડી

શકતું નથી પરંતુ માનસિક રીતે કોઈ એક કક્ષાએ તે અવાજનો ભેદ પારખતાં શીખી લે છે. ત્યાંથી શ્રવણની શરૂઆત થાય છે ભેદ ત્યારે જ પારખી શકે છે કે જ્યારે તે અવાજનો અર્થ આપી શકતું હોય. અવાજ ભેદની પરખ પછી ક્રમશઃ બોલતાં શીખે છે. અને એ રીતે ભાષા શીખવાની શરૂઆત થાય છે. તેથી શ્રવણ એક ભાષા કૌશલ્ય છે જે બાળક જન્મતાંની સાથે જ પ્રાપ્ત કરે છે. ભાષા એક રીતે જોઈએ તો ધ્વનિનો સમૂહ છે બાળક વાતાવરણમાંથી માનવ દ્વારા મુદ્રિત કરેલ ધ્વનિભેદ શીખે છે. બાળક કેવળ શ્રવણ દ્વારા ફક્ત દોઢ બે વર્ષની વયમાં માતા પિતાની અને આસપાસના સમાજની ભાષા શીખી જાય છે.

ભાષા જ્ઞાન શાળામાં શરૂ થતું નથી :

બાળક અક્ષરજ્ઞાન લે, ત્યારે જ એનું ભાષા જ્ઞાન શરૂ થાય છે તેમ કહેવું ભૂલભરેલું છે. તે લખતાં વાંચતાં અને બોલતાં શીખે છે તે પહેલાં તો તેણે ક્યારનું ય ભાષા જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું શરૂ કરી દીધું હોય છે. બાળક જે સાંભળે છે અને જુએ છે તેના સંસ્કાર મન ઉપર પડે છે. તેને પરિણામે ભાષા શીખે છે. બાળકની સાથે માવજત ઔપચારિક શિક્ષણ કરતાં ભાષાકીય વિકાસમાં અગત્યનો ફાળો આપે છે, જે ઘરમાં ભાષા સાંભળવાની કે બોલવાની તક ઓછી મળે છે તેવા ઘરમાં બાળકોમાં શ્રવણ કૌશલ્યનો વિકાસ નબળો રહેવા સંભવ છે.

ઘણાખરા કુટુંબોમાં આપણે જોઈએ છીએ કે બાળકોને જ્યાં વડીલ વર્ગ વાતચીત કે ચર્ચા કરતો હોય ત્યાં બેસવા દેતાં નથી તથા બીજા ઓરડામાં જવાનું સૂચન કરે છે તેદુપરાંત બાળકને બોલવાની કે વિચાર રજૂ કરવાની પણ તક આપતાં નથી આમ જો ઘરમાં જ શ્રવણની તક ન મળે તો બાળકનું શ્રવણ કૌશલ્ય નબળું જ રહે ને? બાળક અનુકરણ રૂપે સૌ પ્રથમ ઉચ્ચાર કરે છે પછી આખા શબ્દો, તૂટક

વાક્યો અને અંતે નાનાં નાનાં વાક્યો બોલતું થાય છે. આમ ભાષા શીખવા ને માટે બાળકે પ્રથમ શ્રવણ શીખવું જ પડે છે બાળકની જાગૃત અવસ્થાની પ્રત્યેક પળ તેને માટે શીખવાની પળ છે.

શ્રવણ એક વિકાસાત્મક કૌશલ્ય :

બેધ્યાન બાળક કદાચ સાંભળે તો એ સાંભળવા ખાતર જ સાંભળે છે. પરંતુ અર્થ ગ્રહણ નહિ કરી શકે માટે જ શિક્ષકોએ શિક્ષણકાર્ય દરમિયાન જુદાં-જુદાં શૈક્ષણિક સાધનો દ્વારા વિદ્યાર્થીઓનું ધ્યાન આકર્ષી રાખવું જોઈએ જેથી બાળકો શ્રવણ કરશે અને સમજવા પ્રયત્ન કરશે, હવે બીજી દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો પણ વ્યક્તિના સર્વોત્તમુખ વિકાસ માટે શ્રવણ કૌશલ્ય અતિ આવશ્યક કૌશલ્ય છે.

આ એક વિકાસાત્મક કૌશલ્ય છે, તેથી જ બાળક શિક્ષણ લેતું થાય ત્યારથી આ કૌશલ્ય વિકાસ માટે ધ્યાન આપવું જોઈએ. વર્ગ શિક્ષણની કોઈ પણ પદ્ધતિ અપનાવાય તેમાં શ્રવણ પાયાની વસ્તુ છે. શિક્ષણ જગતમાં જ્ઞાનની ક્ષિતિજો વિસ્તરતી જ જાય છે, જ્ઞાન પ્રાપ્તિના માનવ પ્રયત્નોએ અને વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધિઓને કારણે આવાસથી અવકાશ સુધીના વિશ્વની વાસ્તવિકતાઓનો ભેદ પ્રગટતો જાય છે આ ઉપરાંત આજે “શૈક્ષણિક ટેકનોલોજીનું વિજ્ઞાન આકાર લઈ રહ્યું છે અને એમાં કમ્પ્યુટર, રેડિયો, ટેલિવિઝન, આર્ટિફિશિયલ ઈન્ટેલિજન્સ, જેવાં અદ્યતન સાધનોનો ઉપયોગ સવિશેષ વધતો જાય છે. સંશોધન દ્વારા તારણ કાઢ્યું છે કે શાળા તથા મહાશાળાના વિદ્યાર્થીઓ લગભગ 90% ટકા જેટલો સમય શ્રવણ કરવામાં જ પસાર કરે છે. આ પરિસ્થિતિમાં જો વિદ્યાર્થીનું શ્રવણ વિકાસ પામેલું નહિ હોય તો તે અધ્યયન નહિ કરી શકે અને આ કોઈ પણ સમાજ કે શાળા ચલાવી ન શકે. ઉપરાંત આ વ્યક્તિના વ્યક્તિત્વને પણ અસર કરે છે તથા ભાવી જીવનમાં અનુકૂલનના પ્રશ્નો ઉપસ્થિત કરે છે માટે જ શ્રવણ એ જીવન પર્યન્ત ચાલતી વિકાસાત્મક પ્રત્યાયન માટેનું અગત્યનું સાધન છે.

આ ઉપર થી કહી શકાય કે શ્રવણનું ફક્ત શાળામાં જ નહિ પરંતુ શાળા બહારના સામાજિક જીવનમાં

તેમજ રોજિંદા જીવનમાં પણ મહત્વનું છે. માટેજ શાળા કક્ષાએ શ્રવણ અર્થ ગ્રહણ કૌશલ્યનો વિકાસ વિદ્યાર્થીઓ માં થાય તે માટે વ્યવસ્થિત કાર્યક્રમો યોજવા જોઈએ.

શ્રવણ અને સાંભળવું વચ્ચેનો અર્થભેદ :

પરંતુ તે પહેલાં શ્રવણ એટલે શું તે આપણે સમજી લઈએ. આપણે સામાન્ય રીતે શ્રવણ અને સાંભળવું બને શબ્દોની સંકલ્પના સરખી ઘટાવીએ છીએ પણ તે બંને શબ્દોનો પ્રયોગ એકબીજાના પર્યાય નથી.

જાણીતાં લેખિકા શ્રી કલ્પનાબહેન પટેલ સાંભળવું અને શ્રવણ બંનેના અર્થમાં ઘણો મોટો તફાવત ગણાવે છે. શ્રવણ એટલે ધ્યાનથી સાંભળવું અને સાંભળવાનો અર્થ થાય છે ધ્વનિનું જ્ઞાન થવું શ્રવણ અને સાંભળવું એ સિક્કાની બે બાજુ છે. એ એકબીજાના પર્યાય શબ્દો નથી, સાંભળવું એ શારીરિક પ્રક્રિયા છે, જ્યારે શ્રવણ એ શારીરિક પ્રક્રિયા ઉપરાંત માનસિક પ્રક્રિયા પણ છે, ઉદાહરણ તરીકે કુટુંબનાં સભ્યોને ચર્ચા કરતા હોય અને રેડિયો વાગતો હોય તો કુટુંબના સભ્યોને એટલી જરૂર ખબર હોય છે કે રેડિયો વાગે છે પરંતુ રેડિયોમાં કયો પ્રોગ્રામ રજૂ થઈ રહ્યો છે તે માલુમ હોતું નથી.

આ પરિસ્થિતિમાં રેડિયો પર રજૂ થતો પ્રોગ્રામ તેમને સંભળાય છે પણ તેનું શ્રવણ થતું નથી. નાનું બાળક કોઈ વાસણ પડવાનો અવાજ, ખંજરીનો અવાજ, મંજરાનો અવાજ, શાનો છે તે સમજી શકાતું નથી કારણ કે તે પહેલાં સાંભળતાં શીખે છે અને ત્યાર બાદ શ્રવણ કરે છે, આમ, સાંભળવું એ કાનની જન્મજાત શક્તિ છે, જ્યારે શ્રવણની આ પ્રક્રિયા પર પૂર્વજ્ઞાન, ઈરાદો, સમજ શ્રવણ કરવાનો મહાવરો, વગેરે જેવાં અંગોનો પ્રભાવ પડે છે, બાળકનું શ્રવણ કૌશલ્ય વિકસાવવા માટે એકપાત્રીય અભિનય, અંતાક્ષરી, બાળનાટક, વાર્તાકથન, ચર્ચા, વક્તૃત્વ, વાર્તાલાપ, સંવાદ, સમાચાર વાંચન, કાવ્ય ગાન જેવી પ્રવૃત્તિ યોજી શ્રવણ કૌશલ્ય વિકસાવી શકાય, આમ શ્રવણ એ પ્રક્રિયાગત ફલશ્રુતિ છે બીજી રીતે કહેવું હોય તો શ્રવણ એ માનસિક કૌશલ્ય છે સાંભળવાની પ્રત્યક્ષ પ્રક્રિયા એટલે શ્રવણ.

બાળકના વિકાસમાં શિક્ષકની ભૂમિકા

- ડૉ. કોમલ સચદે
શ્રી સુખપર (રોહા) પ્રા. શાળા,
તા. નખત્રાણા (કચ્છ)
મો. ૯૯૦૯૬૬૧૫૪

કબીરજીનો એક દોહો પ્રચલિત છે :
ગુરુ કુમ્હાર શિષ્ય કુંભ હૈ, ગઢિ ગઢિ કાઢૈં ખોટ,
ભીતર હાથ સહાર દે, બાહર બાહૈં ચોટ ।

શિક્ષણ એ અનેકધ્રુવી પ્રક્રિયા છે. જેમાં શિક્ષક, વિદ્યાર્થી અને સમાજ તેના મુખ્ય ધ્રુવ તરીકે કામ કરે છે. શિક્ષકે વિદ્યાર્થીઓનું ભાવિ ઘડવાનું હોય ત્યારે શિક્ષકે કુંભાર જેવું કાર્ય કરવાનું થતું હોય છે. વિદ્યાર્થીઓને દરેક ક્ષણે હકારાત્મક વાતાવરણ પૂરું પાડીને તેઓને પ્રોત્સાહિત કરતાં કરતાં તેમના વ્યક્તિત્વમાં રહેલી ઊણપોને દૂર કરીને તેમનો સર્વાંગી વિકાસ કરવાની જવાબદારી શિક્ષકના શિરે છે. જેમ શાળાએ સમાજની લઘુ આવૃત્તિ છે તેમ શિક્ષક પણ ‘મા’ પછીનું સ્તર ધરાવે છે ત્યારે ‘માસ્તર’ તરીકે વિદ્યાર્થીઓનું સર્વક્ષેત્રીય ઘડતર કરવાનું છે અને એ પણ ખૂબ જ હકારાત્મક અભિગમના સથવારે.

શાળારૂપી બાગમાં પુષ્પરૂપી વિદ્યાર્થીઓને ખીલવવાનું કાર્ય માળીરૂપી શિક્ષકે ખૂબ જ સાવચેતીપૂર્વક કરવાનું છે. શિક્ષણ તથા જીવનલક્ષી જ્ઞાનનું સિંચન કરતાં કરતાં કોઈ પણ બાળકની સુષુપ્ત શક્તિ કરમાઈ ન જાય તેનું ધ્યાન આખરે શિક્ષકે જ રાખવાનું હોય છે. શિક્ષણ એ રાષ્ટ્રનો પ્રાણ છે, શિક્ષણ એ પ્રત્યેક વ્યક્તિ માટે આગવી અમૂલ્ય સંપત્તિ છે. દરેક વ્યક્તિ ડગલે ને પગલે પોતાની આસપાસના વાતાવરણમાંથી કંઈક ને કંઈક અવનવું શીખતી જ રહે છે. સતત શીખતું રહેવાની વૃત્તિ જ વ્યક્તિને જિજ્ઞાસુ બનાવે છે. આમ જોવા જઈએ તો શિક્ષણ માટે અંગ્રેજીમાં (Education) શબ્દ વપરાય છે. (Education) શબ્દની ઉત્પત્તિ મૂળ લેટિન ભાષાના (Educatum) શબ્દ પરથી માનવામાં આવે છે. આમ, શિક્ષણ માટે અનેક શબ્દો પ્રયોજવામાં આવે છે. જે અંતર્ગત એજ્યુકેશન શબ્દનો અર્થ વિદ્યા, ભણતર, કેળવણી,

તાલીમ, સંસ્કાર એવો કરવામાં આવે છે.

શ્રી કિશોરલાલ મશરૂવાળા જણાવે છે કે :

“વિદ્યા કરતાં કેળવણી એ ચડિયાતો શબ્દ છે.”

ઉપરોક્ત વિધાન વાંચતાં જ આપણને સ્પર્શી જાય એવું છે, કેમકે વ્યક્તિને કેળવે તે કેળવણી. અક્ષરજ્ઞાન અને પાઠ્યપુસ્તકમાંથી મળતું જ્ઞાન એ તો માત્ર ઔપચારિક શિક્ષણ કહી શકાય છે. પરંતુ ઔપચારિક શિક્ષણની સાથે-સાથે પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીના વ્યક્તિત્વનો જ્યારે સર્વાંગીણ વિકાસ કરવામાં આવે ત્યારે જ સંપૂર્ણ કેળવણી આકાર પામતી હોય છે. આ સર્વાંગી વિકાસ માટે શિક્ષકનો ફાળો સૌથી અમૂલ્ય છે.

શિક્ષણપ્રક્રિયાને પ્રબંધનના આધારે મુખ્ય ત્રણ વિભાગોમાં વિભાજિત કરવામાં આવે છે.

- ઔપચારિક શિક્ષણ
- અનૌપચારિક શિક્ષણ
- અવૈધિક શિક્ષણ

ઉપરોક્ત ત્રણેય પ્રકારોમાંથી શાળામાં જઈને બાળક ઔપચારિક કેળવણી મેળવતું હોય છે અને આસપાસના વાતાવરણમાંથી પ્રત્યેક વ્યક્તિ અનૌપચારિક રીતે કંઈક ને કંઈક શીખતું હોય છે. ત્યારે શિક્ષકે પ્રત્યક્ષપણે અથવા પરોક્ષપણે વિદ્યાર્થીઓને જીવનોપયોગી કેળવણી ડગલે ને પગલે પીરસવી જોઈએ. હવે જોઈએ કેટલાક અગત્યના મુદ્દા કે બાળકના વિકાસમાં શિક્ષકની ભૂમિકા માટે ખૂબ આવશ્યક કહી શકાય.

બૌદ્ધિક, સાંવેગિક તથા આધ્યાત્મિક વિકાસ :

વિદ્યાર્થીઓનો બૌદ્ધિક વિકાસ થાય એ પણ અત્યંત આવશ્યક છે પરંતુ વર્ગખંડની ચાર દીવાલોમાં માત્ર પાઠ્યપુસ્તકનું જ્ઞાન આપીને બૌદ્ધિક કેળવણી જ વિકસાવવાની નથી પરંતુ બૌદ્ધિક કેળવણીની સાથે

વિદ્યાર્થીઓમાં સાંવેગિક વિકાસ અને કુદરતમાં શ્રદ્ધા એટલે કે આસ્થાનું નિર્માણ પણ કરવાનું છે. કારણ કે બાળકે સમાજ સાથે કદમ મિલાવીને ચાલવાનું છે ત્યારે માત્ર અને માત્ર ઊંચી બુદ્ધિક્ષા એ જ મહત્વપૂર્ણ નથી હોતી પરંતુ બુદ્ધિક્ષાની સાથે જીવસૃષ્ટિ માટે સંવેદનશીલતા તથા કુદરતમાં શ્રદ્ધા જેવા શાશ્વત ગુણો ખીલવવા પર ભાર મૂકવો જોઈએ.

વિદ્યુતજોષી (2009) ‘શિક્ષણ : ચિંતા અને ચિંતન’માં જણાવે છે કે - “એકવીસમી સદીની શરૂઆતમાં જ શિક્ષણ વ્યવસ્થામાં તંગદિલી ઊભી થશે અને તિરાડો પડશે તેવી ચેતવણી યુનેસ્કો દ્વારા નિમાયેલા શિક્ષણના આંતરરાષ્ટ્રીય પંચે તેના અહેવાલ ‘લર્નિંગ ધ ટ્રેઝર વિધિન’ (1997) માં આપી દીધી હતી. આ અહેવાલમાં જે સાત પ્રકારની તંગદિલીનો ઉલ્લેખ છે તે આજે શિક્ષણક્ષેત્રે વિવિધ સ્વરૂપોમાં અનુભવાઈ રહ્યો છે.” આ તમામ સમસ્યાઓમાંથી ઊગરવા અને વિદ્યાર્થીઓનું ભાવિ ઘડતર કરવા શિક્ષકે સતત મંથન કરવું જોઈએ.

સામાજિકતા વિકસાવવી :

વિદ્યાર્થી જ્યારે શિક્ષણ મેળવીને સમાજમાં પ્રવેશે ત્યારે અત્યારે સમાજમાં દરેક પરિસ્થિતિમાં અનુકૂલન સાધી શકે તેવી ક્ષમતા બાળકમાં બાળપણથી જ વિકસવી જોઈએ. એ વર્ગના અન્ય વિદ્યાર્થીઓ સાથે મળીને રહેશે ત્યારે તેમાં સમાયોજન સાધવા સક્ષમ બની શકશે. માટે શાળાકક્ષાએથી જ શિક્ષકે વિદ્યાર્થીઓમાં સમૂહ ભાવના વિકસાવવી જોઈએ.

જહોન ડ્યૂઈ નામના ચિંતક પોતાના શિક્ષણ-દર્શનમાં જણાવે છે કે : “કેળવણી એ વ્યક્તિના સામાજિકીકરણની પ્રક્રિયા છે.”

કેળવણીનો હેતુ માત્ર અધ્યયન અધ્યાપનની પ્રક્રિયા સુધી સીમિત ન રહેતાં વિદ્યાર્થીઓમાં શાળા કક્ષાએથી સામાજિકીકરણની પ્રક્રિયા હાથ ધરાવી જોઈએ. શાળામાં સામૂહિક ભાવના વિકસાવતી વિવિધ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ કરાવવી જોઈએ, જેથી વિદ્યાર્થીઓમાં સામાજિકતામિતિનો ગ્રાહ વધે.

અનુશાસન વિકાસ : (સ્વયંશિસ્ત)

શિક્ષક સ્વયંશિસ્તના આગ્રહી હોય અને અનુશાસનપ્રિય હોવા જોઈએ. જેથી તે શિક્ષક વિદ્યાર્થીઓમાં પણ શિસ્તનું વાવેતર કરવામાં સફળ રહી શકે. વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી પણ શિક્ષકે સ્વયં શિસ્તની અપેક્ષા રાખવી જોઈએ પરંતુ વિદ્યાર્થીઓમાં સ્વયંશિસ્તની ભાવના કેળવાય તેવા પ્રયત્નો કરવા જોઈએ. શિક્ષકનો સ્વભાવ ખૂબ જ મિલનસાર અને પ્રેમાળ હોવો જોઈએ. વિદ્યાર્થીઓ પોતાની મુશ્કેલીઓ મુક્તપણે શિક્ષક સમક્ષ રજૂ કરી શકે તેટલું મુક્ત વાતાવરણ શિક્ષકે વિદ્યાર્થીઓને આપવું જોઈએ. જો શિક્ષક ઋજુ હૃદયના હશે તો તેઓ વિદ્યાર્થીઓને પડતી નાની-નાની સમસ્યાઓથી અવગત થઈ શકશે અને તેને નિવારવાના ઉપાયો પણ કરી શકશે. બાળક પોતાના આગામી જીવનમાં પણ પ્રત્યેક ક્ષેત્રે સ્વયં શિસ્તનો આગ્રહી હશે તો એ જીવનને એક સુચારુ રીતે જીવી શકશે.

વાંચન સમૃદ્ધિ જાગૃત કરવી :

વાંચનનો અર્થ માત્ર વિદ્યાર્થીઓ સુધી જ સીમિત ન રહેતાં પ્રત્યેક વ્યક્તિ જો વાંચન કરશે તો તે પોતાનો આંતરિક વિકાસ કરી શકે છે. ચોક્કસ પ્રકારનું વિષયવસ્તુ એટલે કે ગુણવત્તાવાળાં પુસ્તકો વાંચવાથી વ્યક્તિને જીવનલક્ષી માર્ગદર્શન પણ સાંપડતું હોય છે, માટે વિદ્યાર્થીઓ માત્ર શાળાકક્ષાએ તો વાંચન કરતા રહે એ સાથે તેઓમાં એવી વાંચનટેવ વિકસાવવી જોઈએ કે જેથી તેઓ શિક્ષણ સિવાય પણ ઈતર વાંચન તરફ હંમેશાં પ્રેરાય અને પોતાના જીવનમાં પણ સાતત્યપૂર્ણ વાંચન કરતાં રહે.

એક ચિંતકે કહ્યું છે :

“મારો જન્મ મારાં માતા-પિતાને આભારી છે, પરંતુ મારું જીવન એ મારા શિક્ષકને આભારી છે.”

શિક્ષક વાંચનાભિમુખ હોવા જોઈએ તેનું વાંચન સમૃદ્ધ હોવું જોઈએ. સતત શીખતાં રહેવું તે તેનો પહેલો ગુણધર્મ હોવો જોઈએ. દુનિયા સાથે કદમ મિલાવવા માટે આવિષ્કરણો, નવાં ઉપકરણો અને સંશોધનો વિશે સતત માહિતગાર રહેવું જોઈએ.

આત્મવિશ્વાસ સિંચન તથા આત્મવિકાસ :

શાળાની હોય કે પછી જીવનની હોય, પ્રત્યેક પરીક્ષામાં આત્મવિશ્વાસ એ ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ હોય છે. કોઈ પણ કાર્યની શરૂઆત કરતાં પહેલાં જો 'સ્વ'માં શ્રદ્ધા હશે તો એ કાર્ય હકારાત્મક પરિણામ તરફ ચોક્કસ આગળ વધતું હોય છે. ત્યારે વિદ્યાર્થીઓને આત્મવિશ્વાસ તથા આત્મવિકાસ માટેના પ્રેરક પ્રસંગો સંભળાવીને અથવા તો પ્રેરણાદાયી ઉદાહરણો આપીને આત્મવિશ્વાસની ટેવનો વિકાસ કરવો જોઈએ.

ગાંધીજી કહે છે - “આજીવિકા એ વિદ્યાનું લક્ષ્ય ન હોય પણ વિદ્યાનું ફળ હોવું જોઈએ; વિદ્યાનું લક્ષ્ય આત્મવિકાસ છે. જ્યાં આત્મવિકાસ છે ત્યાં આજીવિકા તો છે જ.” આ સાથે શિક્ષક ખૂબ જ આત્મવિશ્વાસુ હોય અને વિદ્યાર્થીઓ સાથે તાદાત્મ્ય કેળવે તે ખૂબ જરૂરી છે. પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીમાં પડેલી અપૂટ સુષુપ્ત શક્તિઓની જાણકારી શિક્ષક પાસે હોવી જોઈએ. વિદ્યાર્થીઓની રસરુચિ મુજબ તેમની પાસેથી કાર્ય કરાવવાની કળા શિક્ષક પાસે હોવી જોઈએ. ત્યારે જ તે વિદ્યાર્થીઓમાં સુટેવોનું નિર્માણ કરી શકશે.

સંશોધનદૃષ્ટિ વિકસાવવી :

સૌથી અગત્યનું પરિબળ કહી શકાય તો શિક્ષક પાસે સંશોધન દૃષ્ટિ હોવી જોઈએ કે જેથી વિદ્યાર્થીઓને વર્ગમાં, શાળામાં કે અધ્યયન દરમિયાન ઉદ્ભવતી સમસ્યાઓ વિશે શિક્ષક નિદાન કરી શકે અને તેના પાછળનાં જવાબદાર કારણો શોધી અને તેનો ઉપચાર પણ શિક્ષક કરી શકે. અધ્યયન-અધ્યાપન પ્રક્રિયાને જીવંત અને રસપ્રદ બનાવી શકે તેટલું સામર્થ્ય શિક્ષક પાસે હોવું જોઈએ. આ સંદર્ભે વિદ્યાર્થીઓને ઓળખીને વિદ્યાર્થીઓ પણ સંશોધન દૃષ્ટિ કેળવતા થાય તેવું વાતાવરણ પૂરું પાડવું જોઈએ, અને એવી પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરવી જોઈએ જેથી વિદ્યાર્થીઓ વિવિધ પ્રશ્નોનું નિરાકરણ લાવતાં શીખે સમસ્યાઓને વૈજ્ઞાનિક અભિગમથી મૂલવતાં શીખે અને સંશોધન દૃષ્ટિ કેળવી શકે.

સર્જનાત્મકતા વિકસાવવી :

સર્જનાત્મક અભિવ્યક્તિ અને જ્ઞાન પ્રત્યેની અભિરુચિ જાગૃત કરવી એ શિક્ષકની સર્વોત્તમ કળા છે.

- આઈન્સ્ટાઈન : સાપેક્ષવાદના પ્રણેતા

શિક્ષક સર્જનાત્મક હોવા જોઈએ. આ સાથે શિક્ષક ખૂબ જ પરિશ્રમી અને પ્રયોગશીલ હોવા જોઈએ. વિષયવસ્તુની સાથે-સાથે અવનવી પ્રવૃત્તિઓ અને પ્રયોગો દ્વારા શિક્ષણકાર્યમાં સર્જનાત્મકતા લાવવાના પ્રયત્નો થતા હોય તે ખૂબ જરૂરી છે. આમ શિક્ષક જો પોતે સકારાત્મક હશે તો વિદ્યાર્થીઓ પણ આપોઆપ સકારાત્મક અને સર્જનશીલ બની શકશે. આમ શિક્ષક સૌમ્ય, નિષ્ઠાવાન, પ્રેરણાદાયી, આત્મસંયમી, નિયમિત, વાત્સલ્યમય, અભ્યાસશીલ અને વિદ્યાર્થીપ્રીતિ ધરાવતા હશે તો શાળા આપોઆપ જીવંત અધ્યાપન મંદિર બની રહેશે. ઉપરાંત ગુણો શિક્ષક પાસે હશે ત્યારે તે પોતાના વિદ્યાર્થીઓમાં ખીલવી શકશે માટે વિદ્યાર્થીઓને સર્જનાત્મકતા વિકસાવતી અનેક પ્રવૃત્તિઓ શાળાકક્ષાએ અપનાવવી જોઈએ. દરેક મુદ્દાને સર્જનાત્મક રીતે તથા વિવેચનાત્મક ચિંતન દ્વારા કઈ રીતે મૂલવવો તેવી ટેવો વિકસાવતી પ્રવૃત્તિઓનો અમલ શાળા કક્ષાએ કરવો જોઈએ.

જીવનમૂલ્યોનું વાવેતર :

સાંપ્રત સમયમાં ડોકિયું કરતાં જણાય છે કે શિક્ષકે શિક્ષણની સાથે-સાથે મૂલ્યનિષ્ઠ કેળવણી આપવાની તાતી જરૂર છે. શિક્ષણ પ્રક્રિયાની સાથે જ તેના અધ્યયન અને અધ્યાપનના વિષયવસ્તુની સાથે તથા વિવિધ પ્રકારે સહઅભ્યાસિક પ્રવૃત્તિઓ અંતર્ગત જરૂરી એવાં જીવનમૂલ્યોને વણી લઈને જો શિક્ષણપ્રક્રિયા હાથ ધરવામાં આવે તો મૂલ્યનિષ્ઠ સમાજનું નિર્માણ શક્ય બને છે. સ્વસ્થ સમાજના નિર્માણનો પાયો શિક્ષણ છે અને એમાં પણ ખાસ કરીને મૂલ્યલક્ષી શિક્ષણ છે જે શિક્ષકે પરોક્ષપણે વિદ્યાર્થીઓમાં વાવેતર કરવાનું છે.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ 1986 એ ‘મૂલ્ય શિક્ષણ’ પર ભાર મૂક્યો છે. શિક્ષણ દ્વારા કયાં મૂલ્યો વિકસાવવા જોઈએ તેનો નિર્દેશ કર્યો છે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ 2020માં પણ નોંધવામાં આવ્યું છે કે વિદ્યાર્થીઓમાં માત્ર વિચારોનો

જ નહિ પરંતુ કૌશલ્યો, જ્ઞાન, મૂલ્યો અને મનોવલણોનો વિકાસ કરવો જેથી તે સાચા અર્થમાં વિશ્વમાનવ બને. એક સર્જનાત્મક વ્યક્તિત્વના નિર્માણ માટે જીવનમૂલ્યો અને વૈશ્વિક મૂલ્યોના વિકાસ પર ખાસ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. જે અંતર્ગત વિદ્યાર્થીઓ માટે મૂલ્યલક્ષી શિક્ષણ માટેના અભ્યાસક્રમ માળખાની રચના, સહઅભ્યાસિક પ્રવૃત્તિઓ તેમજ તેવી અધ્યાપન પદ્ધતિઓ વિકસાવવાની વાત કરવામાં આવી છે.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ-2020માં કેટલાક અંશે આપણી આદિકાળની ભવ્ય ભારતીય શિક્ષણપ્રણાલીનું પ્રતિબિંબ ઝિલાયેલું દૃષ્ટિગોચર થાય છે. તો મૂલ્યશિક્ષણના સથવારે અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ-2020ના પગલે-પગલે શિક્ષણક્ષેત્રે નૂતન આયામો સ્થાપિત કરી ગુણવત્તાયુક્ત શિક્ષણના સમણાં સાકાર કરી શકાય તેમ છે.

સ્વસ્થ માનસિકતા વિકાસ :

સાંપ્રત સમયમાં એક નજર કરતાં ક્યાંક એવું અનુભવાય છે કે માત્ર શિક્ષણક્ષેત્રમાં આવેલા નકારાત્મક પરિણામના કારણે વિદ્યાર્થીઓ માનસિક રીતે ભાંગીને ખોટા પગલાં ભરી લેતા હોય છે. ત્યારે બાળપણથી જ વિદ્યાર્થીઓનો મજબૂત માનસિક સ્વાસ્થ્ય વિકસાવું એ પણ આજે તાતી જરૂર છે. સમસ્યા શિક્ષણની હોય કે પછી જીવનની કોઈ પણ પરીક્ષામાં વિદ્યાર્થીઓ અડીખમ ઊભો રહી શકે અને તેનો હિંમતભેર સામનો કરી શકે તેટલી માનસિક સ્વસ્થતા ચોક્કસપણે વિકસાવવી જોઈએ અને એવી પ્રવૃત્તિઓ શાળાકક્ષાએ હાથ ધરવી જોઈએ કે જેથી વિદ્યાર્થીઓને તંદુરસ્ત માનસિક સ્વાસ્થ્ય ઘડતર કરવા સતત પ્રેરે.

સુસંસ્કૃત માનવ ઘડતર :

કોઈ પણ વ્યક્તિ એ સુશિક્ષિત થઈને કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં આગળ વધે પરંતુ તેનામાં જો મૂલ્યોની કેળવણી હશે તો તે વ્યક્તિ જીવનની પરીક્ષાઓમાં પણ હંમેશાં સફળતા મેળવે છે. સમાજની પ્રત્યેક વ્યક્તિ મૂલ્યના સથવારે પોતાના વ્યક્તિત્વનું ઘડતર કરે તો આપણી ભારતીય સંસ્કૃતિ ધબકતી દેખાશે. આખરે તો એક સુસંસ્કૃત

મનુષ્યનું નિર્માણ કરવું એ જ કેળવણીનો હેતુ હોવો જોઈએ.

શિસ્ત, ક્ષમા અને કર્તવ્યનો ત્રિવેણી સંગમ એટલે શિક્ષક એવું કહેવાય છે. સમગ્ર શિક્ષણપ્રક્રિયામાં શિક્ષક એ મુખ્ય ધ્રુવ તરીકે કામ કરે છે. શિક્ષકનું આચરણ એ પણ વિદ્યાર્થીઓ માટે અનુકરણીય હોવું જોઈએ. કેમકે શિક્ષકે પાઠ્યપુસ્તકમાંથી અક્ષરજ્ઞાન તો શીખવવાનું જ છે, પરંતુ પરોક્ષપણે શિક્ષકે પોતાના વ્યક્તિત્વમાંથી પણ વિદ્યાર્થીઓને સુટેવોનું ભાથું પીરસતાં રહીને એક સર્વશ્રેષ્ઠ અને સુસંસ્કૃત માનવનું ઘડતર કરવાનું છે. આ માટે શિક્ષકના વ્યક્તિત્વમાં કેટલાંક અનિવાર્ય તત્ત્વો હોવાં ખૂબ જ આવશ્યક છે.

જો શાળા કક્ષાએથી જ મૂલ્યનિષ્ઠ કેળવણી પીરસવામાં આવી હશે તો વિદ્યાર્થી જ્યારે કોઈ ઉચ્ચ ડિગ્રી મેળવીને સમાજમાં આવશે ત્યારે તેની સાથે સાથે ચોક્કસ પ્રકારે તેમના વ્યક્તિત્વમાં વણાઈ ગયેલાં મૂલ્યો પણ તેના આચરણમાં ચોક્કસ દેખાઈ આવશે. તે વિદ્યાર્થી કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં ઉચ્ચ સ્થાને બિરાજશે તો પણ તે પોતાની સભ્યતા અને મૂલ્યોનું સંરક્ષણ કરતા જોવા મળશે. ત્યારે જ સમાજમાં ભારતીય સંસ્કૃતિના જતનનું કાર્ય દૃષ્ટિગોચર થશે. આપણા મૂલ્યમયી મૂલ્યના વારસાનું સંવર્ધન કરતા રહેવું તે પ્રત્યેક નાગરિકની નૈતિક ફરજ છે. આ મૂલ્યોના વારસાને જો શિક્ષણના સથવારે રહીને પીરસવામાં આવે તો તેનું પરિણામ સમાજમાં ચોક્કસપણે જોવા મળે જ છે, અને શાળાકક્ષાએથી જ સામાજિકીકરણની પ્રક્રિયા આકાર પામતી જોવા મળે છે.

આમ શિક્ષણ એ સહિયારી યાત્રા છે ત્યારે કુટુંબ અને સમાજમાંથી તો બાળક ઘણું બધું શીખતો હોય છે પરંતુ આ સાથે શિક્ષકની પણ એ જવાબદારી છે કે માત્ર પુસ્તકિયું જ્ઞાન આપીને શિક્ષકધર્મ પૂર્ણ ન કરતાં એ સાથે અવનવી પ્રવૃત્તિઓ અને પ્રસંગો દ્વારા શાળાકક્ષાએ વિદ્યાર્થીઓમાં સંપૂર્ણ વ્યક્તિત્વની ખીલવણી કરવા માટે સતત મથતા રહે ત્યારે સ્વામી વિવેકાનંદે કરેલી કેળવણીની વ્યાખ્યા સાર્થક થશે.

આજનું બાળક એ આવતીકાલનું ભવિષ્ય છે. એટલે આપણે આ બાળકની કેળવણી ઉપર વધુ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાની જરૂર છે. આપણું ભવિષ્ય ઉજ્જવળ કરવું હશે, સમૃદ્ધ બનાવવું હશે તો આપણે આજના બાળકને સર્વાંગીણ કેળવણી આપવી પડશે. આપણે આજના બાળકના બાળપણને કેળવવું પડશે. બાળકનો સર્વાંગી વિકાસ કરવો પડશે તો અને તો જ આપણું ભવિષ્ય સુસંસ્કૃત, સમૃદ્ધ, ઉજ્જવળ અને તંદુરસ્ત બનાવી શકીશું. સમાજ એ આપણું દર્પણ છે. આપણું પ્રતિબિંબ તેમાં દેખાય છે. જેમ અરીસો અસ્વચ્છ કે ક્ષતિયુક્ત હશે તો એમાં આપણું પ્રતિબિંબ ધૂંધળું અથવા ક્ષતિયુક્ત દેખાશે તેને સ્પષ્ટ જોવા માટે અરીસાને સ્વચ્છ અને ક્ષતિરહિત કરવો પડશે. એમ આપણા સમાજના અરીસાને સ્વચ્છ અને ક્ષતિરહિત સ્પષ્ટ પ્રતિબિંબ જોવા માટે આજના બાળપણ ઉપર તેમના સર્વાંગી વિકાસ ઉપર વિશેષ ચિંતન કરવું પડશે.

બાળકોમાં સુસંસ્કારોનું સિંચન થાય, સદ્ગુણોનો વિકાસ થાય, અનેકવિધ કૌશલ્યોમાં નિપુણતા આવે એ જ સર્વાંગી શિક્ષણ છે એજ સાચી કેળવણી છે. આજનો યુગ ટેકનોલોજી નો યુગ છે. તકનીકી શિક્ષણ અતિ આવશ્યક છે પણ સાથે સાથે બાળકનું સામાજિક બનવું, સંવેદનશીલ બનવું પણ એટલુંજ આવશ્યક છે. બાળક માત્ર મશીન બની ને ન રહી જાય તે જોવાની જવાબદારી પણ આપણી છે. આ માટે જ બાળકને સાચી કેળવણી અને સર્વાંગી શિક્ષણ આપવું જરૂરી બન્યું છે. સ્પર્ધાત્મક યુગમાં અનેક સ્પર્ધાઓની હોડમાં બાળકનું બાળપણ છીનવાઈ ન જાય તે પણ આપણે જોવું રહ્યું. આ બધું શક્ય બનશે સર્વાંગી શિક્ષણ દ્વારા.

ગાંધીજીએ પણ ખૂબ સરસ કહ્યું છે કે ‘કેળવણી

એટલે જીવનને બહેતર અને ઉન્નત બનાવવાની પ્રક્રિયા’. આ વાક્યને સાર્થક બનાવવા માટે સર્વાંગી શિક્ષણને બાળકેળવણી સાથે સાંકળવું જરૂરી છે. બાળક એ આવતીકાલના સમાજનો પાયો છે.

આપણી આવતીકાલ એટલે કે આપણું ભવિષ્ય કેવું હશે તે આજની બાળકની કેળવણી ઉપરથી નક્કી થશે. બાળકનો સર્વાંગી વિકાસ કરવા માટે સૌપ્રથમ તે દિશામાં વિચારશીલ બનવું પડશે. સર્વાંગી વિચારો જ સર્વાંગી વિકાસ તરફ લઈ જાય છે. માત્ર એક જ ક્ષેત્ર કે દિશામાં કરેલું કાર્ય જે તે ક્ષેત્ર કે દિશાનો ચોક્કસ વિકાસ કરે છે પણ ચોતરફ વિકાસ માટે સર્વવ્યાપી કૌશલ્ય કેળવણી માટે સર્વાંગી વિચાર જરૂરી છે. આજે આપણે જોઈએ છીએ કે માતાપિતા બાળકના ભવિષ્ય માટે સતત ચિંતા કરે છે. બાળક આગળ જઈને શું કરશે, શું બનશે, તેના વિશે સતત ચિંતા કરે છે.

ભવિષ્યની ચિંતા કરવામાં ક્યાંક વર્તમાન વિશે ચિંતન કરવાનું રહી જાય છે. બાળકની આવતીકાલને સમૃદ્ધ બનાવવા તેની આજ ને છીનવી લેવામાં આવે છે. ખેલવા કૂદવાની ઉંમરમાં બાળકને લક્ષ્યનો સમયપૂર્વનો બોજો આપી દેવામાં ક્યાંક આપણે સૌ જવાબદાર છીએ. સારા ગુણ મેળવવાની ઘેલછામાં બાળકનું બાળપણ અને તેનામાં રહેલ વિશિષ્ટ શક્તિઓ, કૌશલ્યોનું બાળમરણ થઈ જાય છે.

આપણે બાળકનો શારીરિક, માનસિક કે બૌદ્ધિક અને કૌશલ્યપૂર્ણ વિકાસ સાધવા માટે જરૂરી જણાય ત્યાં શિક્ષણ પ્રણાલી, પરીક્ષા પદ્ધતિ કે મૂલ્યાંકન પ્રક્રિયામાં પણ ફેરફાર કરવા જોઈએ. હવેનો સમય આધુનિકતાની સાથે પરંપરાઓની જાળવણી કરવાનો છે. આપણી સંસ્કૃતિને પણ સાથે રાખી આધુનિક શિક્ષણની કેડી કંડારવા આપણે

કટિબદ્ધ બનવાની જરૂર છે. પરંપરા અને આધુનિકતાનો સમન્વય સાધવો સહેલો નથી અને અશક્ય પણ નથી. સર્વાંગી શિક્ષણ આ બંનેનો સમન્વય ખૂબ સારી રીતે સાધી શકે છે. બાળકમાં આધુનિક શિક્ષણની સાથે, સદ્ગુણોનો વિકાસ થશે, અનેકવિધ કૌશલ્યોનો વિકાસ થશે, શારીરિક વિકાસ થશે, બૌદ્ધિક ક્ષમતાનો વિકાસ થશે એટલે આપોઆપ પરંપરા અને આધુનિકતાનો સમન્વય થઈ જશે.

સ્વામી વિવેકાનંદજીએ ખૂબ સરસ કહ્યું છે કે 'કેળવણી એટલે પૂર્વથી જ માનવમાં રહેલી પૂર્ણતાની અભિવ્યક્તિ'. શિક્ષણ એટલે માત્ર શબ્દોનું ભંગોળ એકત્રિત કરવું એ નહિ, પરંતુ બુદ્ધિશક્તિનો વિકાસ અને સાચા અર્થમાં કહીએ તો વ્યક્તિની કુશળતાપૂર્વક ઈચ્છાશક્તિનો ઉપયોગ કરવાની તાલીમ. બાળકમાં રહેલી સુષુપ્ત શક્તિઓ બહાર લાવવાની પ્રક્રિયાને આપણે કેળવણી કહી શકીએ. આપણાં ધર્મગ્રંથોમાં પણ શિક્ષણ અર્થાત્ કેળવણીની ઉમદા સમજ આપવામાં આવી છે. ઉપનિષદમાં કહ્યું છે 'સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે'. અર્થાત્ મુક્તિ અપાવે તે વિદ્યા છે.

અંધકારમાંથી મુક્ત કરી જ્ઞાનરૂપી પ્રકાશ પ્રકાશ પાથરી જીવનને ઉજ્જવળ બનાવે તે શિક્ષા છે. એરીસ્ટોટલે પણ કેળવણીની સુંદર વ્યાખ્યા આપી છે 'તંદુરસ્ત શરીર માં તંદુરસ્ત મનનું ઘડતર કરે તે કેળવણી, સાચી કેળવણી સત્યમ્, શિવમ્ અને સુંદરમ્ પ્રતિ ગતિ કરવા પ્રેરે છે'. આજની સામાજિક પરિસ્થિતિ ને જોતાં એવું લાગી રહ્યું છે કે શિક્ષણ માત્ર આજીવિકા મેળવવાનું સાધન માત્ર બની ગયું છે.

આજે બાળકોને શિક્ષણ આપવા કે લેવાનો મુખ્ય હેતુ આજીવિકાનો રહી ગયો હોય એવું પ્રતીત થાય છે. શિક્ષણ આજીવિકા મેળવવા માટે ચોક્કસ મદદરૂપ થાય છે પણ સાથે સાથે માનવજીવનને ઉત્કૃષ્ટ પણ બનાવી શકે છે આપણે એ દિશામાં વિચારવું જોઈએ. કેળવણીનો સાચો અર્થ પ્રતિપાદિત કરવા આજની શિક્ષણ પદ્ધતિમાં જરૂર જણાય તો બદલાવ પણ કરી શકાય. કેળવણીને સાચી

દિશામાં લઈ જઈને સર્વાંગી વિકાસ સાધવાના હેતુને પૂર્ણ કરવા પ્રયાસ કરી શકાય. બાળકને અભ્યાસની સાથે સાથે સહાભ્યાસિક પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા જીવનના અમૂલ્ય અનુભવો પૂરા પાડવા જોઈએ જે આગળ જઈ તેમને જીવન જીવવા માટે પ્રેરણારૂપ બનશે.

શિક્ષણ માત્ર પરીક્ષાલક્ષી કે રોજગારલક્ષી ન હોવું જોઈએ. શિક્ષણ હંમેશાં જીવનલક્ષી હોવું જોઈએ. શિક્ષણથી માનવજીવનમાં ઘણાં પરિવર્તન લાવી શકાય છે. માનવજીવનને સમૃદ્ધ બનાવી શકાય છે. કેળવણી એટલે કાગળના પ્રમાણપત્રોનો ઢગલો નહિ પરંતુ કેળવણી એટલે માનવના વાણી, વર્તન અને વિચારો માં પ્રતીત થતો ભાવ. માનવ કેટલો શિક્ષિત છે તે તેના વાણી, વર્તન અને વિચારોથી પ્રતીત થાય છે. આજના સમયમાં વધુ પ્રમાણપત્ર ધરાવતી વ્યક્તિ પણ ઘણી બધી બદીઓથી ઘેરાયેલી હોય છે, ઘણાં દુર્ગુણ સાથે લઈને ફરતો હોય છે તો તેને આપણે શિક્ષિત કેવી રીતે કહી શકીએ? એટલે તો વડીલો પણ કહેતા આવ્યા છે કે ભણ્યા પણ ગણ્યા નહિ. આ ગણ્યા નહિ એટલે શું તો એ જ છે કેળવણી, એ જ છે સર્વાંગી શિક્ષણ. આજના સમયમાં માનવીય મૂલ્યો ક્યાંક વિસરાઈ ગયા હોય એવું સમાજમાં આપણને દેખાઈ રહ્યું છે.

આપણે સર્વાંગી શિક્ષણ દ્વારા આ મૂલ્ય લક્ષી શિક્ષણ ફરીથી આપણા સમાજમાં પ્રસ્થાપિત કરવું છે. આ માટેનો એક જ ઉપાય છે બાળકેળવણી અને એ પણ સર્વાંગી શિક્ષણ થકી જ શક્ય છે. જીવન ઘડતર અને વ્યક્તિત્વ વિકાસની જ્યારે આપણે વાત કરતા હોઈએ ત્યારે તેનું સચોટ કાર્ય પાયાથી જ થવું જોઈએ તો અને તો જ આપણે તેને લાંબા સમય સુધી પ્રસ્થાપિત કરી શકીશું. અવનવી આધુનિક સ્પર્ધાઓની હોડમાં મૂલ્ય શિક્ષણ ક્યાંક ને ક્યાંક ગૌણ બનતું જાય છે. હવે સમય આવી ગયો છે કે આપણે મૂલ્યલક્ષી શિક્ષણ તરફ, કેળવણી તરફ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરી અને તે દિશામાં નક્કર કાર્ય કરવા પ્રયાસ કરીએ. આ બધું શક્ય છે બાળ કેળવણીમાં સર્વાંગી શિક્ષણ દ્વારા. કેળવણી દરેક યુગની જરૂરિયાત છે. કેળવણીનો મુખ્ય હેતુ પ્રત્યેક

માનવજીવનમાં ચારિત્ર્ય ઘડતરનો છે. માનવજીવનમાં સુખ, શાંતિ અને સમૃદ્ધિ માટે ઉત્તમ ચારિત્ર્ય પ્રથમ પગથિયું છે. કેળવણી દ્વારા માનવમાં ઉચ્ચતમ ગુણોનો વિકાસ કરી શકાય છે. યોગ્ય કેળવણી દ્વારા જ માનવજીવનમાં માનવીય મૂલ્યોને પ્રસ્થાપિત કરી શકાય છે. માનવમાં સારા સંસ્કાર અને સદ્ગુણ કેળવણી દ્વારા જ શક્ય છે. આજના સમયમાં ધન વૈભવથી તવંગર માણસો મળી શકે છે પરંતુ ઉચ્ચ વિચારો અને સદ્ગુણથી સમૃદ્ધ માણસો બહુ ઓછા જોવા મળે છે.

આપણો પ્રયાસ ઉચ્ચતમ ચારિત્ર્યવાન માનવ સમાજ બનાવવાનો હોવો જોઈએ. માનવજીવનમાં પરિવર્તન માટે તેના પાયામાં કાર્ય કરવું જરૂરી છે. માટે જ બાળ કેળવણી એ ઉત્તમ ઉપાય છે. બાળ માનસમાં બદલાવ આવતીકાલના ભવિષ્યમાં બનનાર સમાજમાં બદલાવ છે. તંદુરસ્ત અને ઉચ્ચ વિચારસરણીયુક્ત સમાજનું ઘડતર કરવા માટે આપણે આજે જ જાગૃત બની બાળ કેળવણી વિશે ચિંતન કરવું જરૂરી છે. બાળમાનસમાં પોતાનાં કૌટુંબિક મૂલ્યો, વારસાનું ગૌરવ, સામાજિક મૂલ્યો, વિવેક, વિનમ્રતા, શ્રદ્ધા જેવાં ઉચ્ચતમ નીતિ મૂલ્યોનો વિકાસ થવો ખૂબ જરૂરી છે જે આગળ જઈ એક સુવિચારોથી સુસજ્જ સમાજનું નિર્માણ કરશે. આપણે એ માનવું પડશે કે આજની શિક્ષણ પદ્ધતિમાં ક્યાંક ને ક્યાંક બદલાવની જરૂર છે.

વિદ્યાર્થી, માતા પિતા અને ગુરુજીઓ પણ નંબરની હોડમાં લાગી ગયા છે. આ સ્પર્ધામાં નીતિ મૂલ્યોની અવગણના થઈ રહી હોય એવું લાગી રહ્યું છે. આવું કહેવાનો અર્થ એ નથી કે શિક્ષણ પદ્ધતિ ખામીયુક્ત છે પરંતુ સમયાંતરે સમાજની જરૂરિયાત મુજબ શિક્ષણ પ્રણાલીમાં બદલાવ કરવો જરૂરી છે.

સર્વાંગી વિકાસની જ્યારે વાત કરતાં હોઈએ ત્યારે શિક્ષણ ને સાચા અર્થમાં કેળવણીની દૃષ્ટિએ નિહાળવું જરૂરી છે. કોઈ પણ સમાજ, વ્યક્તિ કે દેશના સુવ્યવસ્થિત વિકાસ માટે કેળવણીની જરૂર છે. આજે આપણે ગુણવત્તા યુક્ત શિક્ષણની દિશામાં વિચાર કરી રહ્યા છીએ તે સારી

બાબત છે. આ દિશામાં થોડું વધારે ચિંતન કરી બાળ કેળવણીને વધુ પ્રોત્સાહિત કરી સાચી દિશામાં લઈ જવા માટે સંનિષ્ઠ પ્રયાસ થાય તે જરૂરી છે. આપણે ભૂતકાળની સંસ્કૃતિના સંચિત વારસાને આજના સમય સાથે સાંકળી તેના અનુભવોનું જ્ઞાન મેળવી વર્તમાનમાં કેળવણીને એક ઉચ્ચતમ ભવિષ્યનું નિર્માણ કરવું છે. ભૂતકાળના આદર્શ, મૂલ્યો અને વિચારોને પણ આજના શિક્ષણ સાથે સમન્વય સાધી મૂલ્યવાન વ્યક્તિનું નિર્માણ કરવું છે.

આજે સમગ્ર વિશ્વ વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીના ક્ષેત્રમાં હરણફાળ ભરીને વિકસિત થઈ રહ્યું છે. તમામ દેશોમાં પરિવર્તન આવી રહ્યું છે ત્યારે આપણે તેનાથી અલિપ્ત ન રહી શકીએ. આપણે વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીની સાથે જ્ઞાનથી ભરપૂર આપણો સાંસ્કૃતિક વારસો પણ દુનિયા સમક્ષ દૃષ્ટિમાન કરવાનો સમય છે. આપણાં મૂલ્યો અને સંસ્કૃતિ ને સમગ્ર વિશ્વ માને છે અને તેનું અનુકરણ કરી તે મુજબનું જીવન જીવવા માટે પ્રેરિત બન્યું છે ત્યારે આપણે આ દિશામાં ઉત્કૃષ્ટ ફરજ અદા કરવા માટે કટિબદ્ધ બનવાની જરૂર છે. આધુનિક ભારતીય સમાજમાં શિક્ષણનો વ્યાપ વધ્યો છે, જાગૃતિ આવી છે તમામને શિક્ષણની સમાન તકો મળી રહી છે.

હવે બાળ કેળવણીને કેન્દ્રમાં રાખી વૈચારિક ક્રાંતિનો વિકાસ કરવાનો સમય આવી ગયો છે. મારા મત મુજબ બાળ કેળવણીનો સાચો અર્થ એ છે કે બાળકોને કેન્દ્રમાં રાખી તેમનો સર્વાંગી વિકાસ સાધવો. શારીરિક, માનસિક, બૌદ્ધિક કે વૈચારિક, મૂલ્યોનો વિકાસ, સદ્ગુણોનો વિકાસ, વિવિધ કૌશલ્યોનો વિકાસ, સામાજિક વિકાસ આ તમામ ક્ષેત્રમાં બાળક વિકસિત થાય એ જ સાચા અર્થમાં કેળવણી છે. માટે જ સર્વાંગી શિક્ષણ થકી બાળ કેળવણી ને સમૃદ્ધ કરી આવનારા ભવિષ્યના સમાજને તમામ ક્ષેત્રમાં સુસજ્જ બનાવી શકાય છે. કેળવણી એ આજીવન ચાલતી પ્રક્રિયા છે. આપણાં સૌની સહિયારી જવાબદારી છે. માતા પિતા, શિક્ષકો, કેળવણીકારો અને સમાજ આપણે સૌએ સાથે મળીને બાળ કેળવણી વિશે ચિંતન મનન કરવું જોઈએ.

બાળવિકાસમાં રમકડાનું મહત્વ

- ડૉ. મનોજકુમાર એલ. પરમાર
આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર
સ્વામી સહજાનંદ કોલેજ,
ભાવનગર. મો. ૮૩૪૭૨૧૯૨૯૫

બાળકમાં રમકડાં ખોલવાની જે ઉત્સુકતા થાય છે એ જ તેની અંદર રહેલ તરવરાટને વેગવંતી બનાવે છે. બાળકને એમ થાય છે કે આ રમકડું કેમ ચાલે છે? તેની અંદર શું હશે? કેવું હશે? જેવા વિવિધ સવાલો થાય છે. બાળક રમકડું ખોલી પણ નાખે છે અને ફરી હતું એમ ફિટ પણ કરી દેવામાં સફળ થાય છે ત્યાંથી જ બાળકમાં દરેક પાર્ટને ક્રમ મુજબ કેવી રીતે યાદ રાખવું અને ક્યા પાર્ટને ક્યા લગાવવાનો છે તેની સમજ વિકસતી હોય છે. આવા બાળપણમાંથી જે બાળકો નીકળે છે તે મોટા થઈને જે ફિલ્ડમાં જાય છે તેનો વૈજ્ઞાનિક ખ્યાલ અને સમજ વધારે સફળતા અને સંતોષ અપાવે છે.

રમકડાં એટલે માત્ર બજારમાંથી લઈ આપેલાં જ હોય તેવું નથી, ઘણી વાર બાળક જાતે રમકડાં બનાવતું હોય છે. જેમાં તેની ગમતી કારીગરી કરતા જોવા મળે છે. દા.ત. ગાભાનો દડો બનાવવો, માટીનાં રમકડાં બનાવવાં. જેમાં, ગાય, ભેંસ, બળદ, ઊંટ, બળદગાડુ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. જ્યારે સ્ત્રી બાળક ખાસ નાની ઢીંગલીઓ બનાવતી હોય છે. સળીમાં કાપડને ગુંથીને એક સ્ત્રીની આકૃતિ આપી દેતી હોય છે. આ તેના વિકાસનો જ એક ભાગ છે. હવે બાળકના વિકાસમાં રમકડાની વાત કરીએ છીએ તો, તેમાં શહેરી બાળકો, ગ્રામ્ય બાળકો અને વારંવાર સ્થળાંતરિત થતાં બાળકોના વિકાસને પણ સમજવો પડે.

મહદ્ અંશે જોવા મળે છે ગામડાનાં બાળકો માટીનાં રમકડાં બનાવતાં જ હોય છે પણ સાથે સાથે બીજા લાકડાનાં પણ રમકડાં જાતે બનાવતાં હોય છે. ખાસ તો બે પૈડાવાળું રમકડું બનાવીને ગામની શેરીમાં બાળકો ભેગાં થઈને રમતાં હોય છે, આ વસ્તુ મને વારંવાર જોવા મળી છે. જ્યારે બાળકો મોટાં થાય છે ત્યારે તેનામાં અનેક પ્રકારની

કોઠાસૂઝ બાળપણથી વિકસવા લાગી હોય છે, તેનો ફાયદો કટોકટીના સમયમાં થતો હોય છે. અને શહેરનાં બાળકો ખાસ તો બજારમાંથી લાવેલાં રમકડાનો ઉપયોગ વધારે કરતા હોય છે. તો આવાં બાળકોનો વિકાસ ગામડાનાં બાળકો કરતાં ઘણો અલગ જોવા મળવાનો કેમકે, આ બાળકો ઘણા અંશે સંપન્ન હોવાથી જાતે બનાવવા કરતાં ખરીદેલાં રમકડાનો ઉપયોગ વધારે કરતાં જોવા મળે છે.

જ્યારે જે બાળકો માતા પિતા સાથે સ્થળાંતરિત થતા હોય છે તેવાં બાળકોનો રમકડાઓ પ્રત્યેનો દૃષ્ટિકોણ જ ભિન્ન જોવા મળે છે. આવાં બાળકો પણ જાતે બનાવેલાં રમકડાનો જ ઉપયોગ કરે છે. જે માટી, લાકડા કે પથ્થરનાં રમકડાં હોય છે. આવાં બાળકો માટે એક પથ્થર પણ રમકડાની જ ભૂમિકા ભજવતા હોય છે. દા. ત. પાંચીકડા (જે પથ્થરના પાંચ ગોળ ટુકડા હોય છે), લખોટીનો ઉપયોગ કરતા હોય છે.

પરંતુ હાલના સમયમાં રમકડું કહો કે, મિત્ર કહો કે રમત કહો, મોબાઈલ નામનું આ એક સાધન દરેક બાળકના હાથમાં વાલીઓ પકડાવી દેતા હોય છે. જે માતા-પિતા દ્વારા પોતાનાં બાળકો સાથે કરેલ એક અન્યાય અથવા દુરાચાર કહી શકાય. કે માતા-પિતા પોતાનાં જ બાળકો માટે કોઈ સમય નથી કાઢતા કે કોઈ રમકડાની વાતો નથી કરતાં. પોતાના બાળપણમાં કેવાં રમકડાથી રમતા, આવી કોઈ વાતો કરતા નથી. જો આવી વાતો પોતાનાં બાળકોને સમજાવે તો પણ બાળકમાં બહારની રમતોમાં ધ્યાન પડે અને બાળક રમતું થાય. મોબાઈલ બાળકનો વિકાસ નથી જ કરતો, ઊલટાનું બાળક માનસિક તાણ કે બીમારીનો ભોગ બને છે. બાળકમાં જે રચનાત્મકતા કેળવાવી જોઈએ એ કેળવાતી નથી અને બાળક માત્ર વૃદ્ધિ પામે છે, પણ રચનાત્મક બની શકતું

નથી. અને ઊલટાનું આક્રમક અને ચીરિયું બની જતું હોય છે. જ્યારે જે બાળકો જાતે રમકડાં બનાવે તેવાં બાળકો વધારે રચનાત્મક અને વધારે અંતર્મુખી પણ બનતા હોય છે. એટલે આવાં બાળકો માનસિક વિકાસ અને શારીરિક વિકાસ પણ સારી માત્રામાં પામતા હોય છે.

આ સમયમાં બાળકોને મોબાઈલ આપી દેવામાં આવે છે જેથી બાળક બીજી કોઈ વસ્તુની કે ક્યાંય જવાની જીદ ન કરે. માતા પિતા જ ખુદ બાળકના હાથમાં મોબાઈલ પકડાવી કાર્ટૂન કે ગેઈમ શરૂ કરીને બાળકની સાથે બેસવાની કે રમવાની જવાબદારીથી ભાગતાં હોય છે. તો આવા સંજોગોમાં બાળક નિશ્ચિત એકલવાયું બની જશે. અંતર્મુખી કે વિચારશીલ બનવા કરતાં બાળક એકલવાયું બની જાય છે. જેની સૌથી મોટી અસર તેના શારીરિક વિકાસ પર પડે છે. અને આવેગાત્મક વિકાસમાં પણ અવરોધ આવશે જ.

બાળક સાથે માતા-પિતા પણ સૂર પુરાવે તો બાળકનો સર્વાંગી વિકાસ થશે. આ બાળકમાં કોઈ નકારાત્મક વિચાર નહીં ઘર કરી શકે. કેમ કે, મુક્ત મનથી જીવવાનું અને નિષ્ફળતા પચાવવાનું શીખી ગયું હોય છે. તેથી બાળકને મોબાઈલથી બને એટલા દૂર જ રાખવું હિતાવહ છે. થોડાં વર્ષો પહેલાં બાળકો બહાર રમતા, રમકડાં સાથે રમતાં તો એવાં બાળકો જલદી સામાજિક બુદ્ધિ પણ કેળવી લેતાં અને સાથે શરીરનો બાંધો પણ ખડતલ અને ભરાવદાર બનતો. તેથી બાળકને રમકડાં સાથે રમવા દો અને શીખવા દો. આપણી ગ્રામ્ય બોલીમાં કહેવાય છે ને કે, “જ્ઞાન સાથે ગમ્મત”, “હસતાં હસતાં રમીએ, રમતાં રમતાં શીખીએ”.

શિક્ષણમાં ઉપયોગી થાય એવા રમકડાંનું પણ મહત્વ છે. જેમાં, કોયડા, અંક, ગણતરી છે, રંગો ગોઠવવા, ખાલી જગ્યા પૂરવીસ આવા પ્રકારનાં રમકડાં પણ બાળવિકાસની મહત્વની કડી છે. બાળક હરખથી રમે પણ છે અને રમતાં રમતા શીખી પણ લે છે. તો આવા શિક્ષણમાં ઉપયોગી થાય એવાં રમકડાં પણ બાળકના વિકાસનો ભાગ બને છે.

રમકડાથી રમેલાં બાળકો ભાગ્યે જ આપઘાત કરતા હોય છે. કેમકે, આ રીતે ઉછરેલાં બાળકોએ પોતાની જાત સાથે જીવવાનું બાળપણથી જ શીખી લીધું હોય છે. ઉદભવતા પ્રશ્નોમાંથી જવાબ શોધતા આવડી ગયું હોય છે તેથી જીવનની અટપટી પરિસ્થિતિને આકાર આપતા અડચણ ઊભી થતી નથી. નિષ્ફળતાને પચાવવી અને ફરી કેમ ઊભા થવું એ સકારાત્મકતા આત્મસાત્ કરી લીધી હોય છે. મેસ્લોએ જે આત્મસિદ્ધિની જરૂરિયાતની વાત કરી છે એ અહીંયાં ચરિતાર્થ થતી જોવા મળે છે. જે બાળકો બાળપણમાં રમકડાંથી ભરપૂર રમે છે એટલે એ બાળકો રમકડાંથી, રમતથી તૃપ્ત થઈ જાય છે. એટલે એની રમતની જિજ્ઞાસા ઓછી થવા લાગે છે અને બાળપણ પછીની અવસ્થામાં સારી રીતે વ્યવહાર કરી શકે છે.

બાળકની રમવાની ઉંમરને હાલ આપણે કે.જી. કે સિનિયર કે.જી.માં મૂકીને બાળકનું બાળપણ ખાઈ જતા હોઈએ છીએ. બાળક શીખી તો જાય છે ઘણું બધું, પણ બાળકમાં જે જીવનનો આનંદ માણવાનો છે તે નથી મળતો. આવા સમયમાં બાળક એક બાળપણ જીવવાનું ચૂકી જાય છે. બાળક ચાલતાં અને બોલતાં શીખી જાય છે પછી બાળકનું જગત વિકસવા લાગે છે. એના હાથમાં જે વસ્તુ આવે તે રમકડું બની જતું હોય છે. આ વૃત્તિ બાળકના નિજાનંદની અનુભૂતિ અને નિખાલસ વર્તનનું એક ઉદાહરણ છે.

રમકડાના માધ્યમથી સૌથી પહેલાં તો બાળક ગણતરી કરતાં અને વસ્તુને કેમ પકડવી તે શીખે છે. સાથે સાથે બાળકને રમકડા સાથેનો વાર્તાલાપ તેનું શબ્દભંડોળ અને વાકપટ્ટતા શિખવાડે છે. આપણે જોયું હોય છે, બાળક રમકડાંને વહાલ પણ કરે છે અને રમકડાં ઉપર ગુસ્સો પણ વ્યક્ત કરે છે. પછી તેને મનાવી લેવાની વૃત્તિ પણ જોવા મળશે. આ બાબત જ બતાવે છે કે બાળક તેની એક અલગ દુનિયામાં રાચવા લાગે છે. અને આ અલગ દુનિયા જ દુનિયાની બધી પરિસ્થિતિથી બાળકને અવગત કરાવે છે. એટલે બાળક માટે રમકડું માત્ર કોઈ વસ્તુ નથી પણ એક નિર્દોષ ભાવથી તેની સાથે વ્યક્તિની જેમ વર્તન કરે છે.

‘બાળવિશ્વ’ વિશે

- ❖ ‘બાળવિશ્વ’નું વાર્ષિક લવાજમ વાર્ષિક રૂા. **500/-** છે, જે બાજુમાં દર્શાવેલા QR કોડ અથવા નેટ બેન્કિંગથી ભરી શકાશે.
- ❖ લવાજમ ભરવા માટે ચિલ્ડ્રન્સ રિસર્ચ યુનિવર્સિટીની વેબસાઈટ **www.cugujarat.ac.in** જુઓ.
- ❖ ચિલ્ડ્રન્સ રિસર્ચ યુનિવર્સિટી દ્વારા ખાસ કાળજી રાખીને કુરિયર/પોસ્ટ દ્વારા અંકો મોકલવામાં આવે છે. છતાં અંક ન મળે તો અમારા ઈ-મેલ **balvishva@cugujarat.ac.in** પર જણાવવા વિનંતી.
- ❖ લેખ મોકલવા માટે પત્રવ્યવહાર : તંત્રીશ્રી, બાળવિશ્વ, ચિલ્ડ્રન્સ રિસર્ચ યુનિવર્સિટી, સુભાષચંદ્ર બોઝ શિક્ષણ સંકુલ, સેક્ટર-20, ગાંધીનગર-382 021.
ઈ-મેલ : **balvishva@cugujarat.ac.in** વોટ્સએપ નંબર : **9429297737**
- ❖ લેખકોએ પોતાની પ્રત્યેક કૃતિ કે લેખની નીચે પોતાનું નામ, હોદ્દો, પૂરું સરનામું, મોબાઈલ નંબર, ફોટો અને ઈ-મેલ અચૂક લખવાં. જો કૃતિ પૂર્વે પ્રકાશિત થયેલી હોય તો તેનો ઉલ્લેખ કરવો જરૂરી છે. લેખ પ્રકાશન બદલ લેખકપ્રત મોકલવામાં આવે છે.
- ❖ ‘બાળવિશ્વ’ એ થીમ આધારિત સામાયિક હોવાથી થીમને અનુરૂપ જ લેખનસામગ્રીને અંકમાં સ્થાન આપવામાં આવશે.
- ❖ સોફ્ટ કોપીમાં લેખ મોકલનારે ગુજરાતીમાં શ્રુતિ ફોન્ટ 12 ની સાઈઝમાં મોકલવો.
- ❖ ‘બાળવિશ્વ’ માં પ્રગટ થતાં લખાણોના વિચાર, અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લેખકની રહે છે. સંપાદક કે તંત્રી એની સાથે સંમત છે એવું માનવું નહિ.
- ❖ જે તે લેખકે પોતાના સ્વ-રચિત કે મૌલિક લેખો જ મોકલવા. આ અંગે કોઈની નકલ કે ઉતારો કરેલ હશે તો આ અંગે ઊભા થતા વિવાદ અંગે જે તે લેખક જવાબદાર રહેશે.
- ❖ ‘બાળવિશ્વ’ માટે આવેલા લેખો સંપાદક મંડળ દ્વારા રિવ્યૂ કરવામાં આવશે. રિવ્યૂમાં પસંદ થયેલા લેખો જ છાપવામાં આવશે.

ચિલ્ડ્રન્સ રિસર્ચ યુનિવર્સિટી, ગાંધીનગર કેમ્પસ ન્યૂઝ

પ્રથમ આંતરરાષ્ટ્રીય કોન્ફરન્સ

ચિલ્ડ્રન્સ રિસર્ચ યુનિવર્સિટીના DEPARTMENT OF CLFMPEના વિભાગ અધ્યક્ષ ડૉ. પ્રશાંત પટેલના માર્ગદર્શનમાં, ડૉ. ભૈરવી દીક્ષિત અને ડૉ. નરેન્દ્ર વસાવાના સંયોજન દ્વારા 20/03/2025 ના રોજ “Connecting Cultures: Children's Literature as a Global Gateway” વિષયક આંતરરાષ્ટ્રીય કોન્ફરન્સનું સફળતાપૂર્વક આયોજન થયું. ઉદ્ઘાટન સત્રમાં મા. શિક્ષણમંત્રી શ્રી પ્રફુલભાઈ પાનશેરીયા, અતિથિ વિશેષ શ્રીમતી સ્વરૂપ સમ્પત રાવલ, ડૉ. આર.સી. પટેલ (મા. કુલપતિશ્રી, IITE), ડૉ. ટી.એસ. જોશી (મા. કુલપતિશ્રી, CRU) ઉપસ્થિત રહ્યા હતા. ડૉ. કેરેન કોટ્સ (કેમ્બ્રિજ), ડૉ. પરિન સોમાણી (યુ.કે.), શ્રી એકનાથ અવ્હાડ (મહારાષ્ટ્ર), ડૉ. ફિલિપ રુચિન્સકી (પોલેન્ડ) અને ડૉ. કુસુમાકર ન્યુપાને (નેપાળ) દ્વારા મુખ્ય પ્રવક્તાઓ તરીકે વિષયાનુરૂપ વ્યાખ્યાનો રજૂ થયાં. વિશ્વભરના વિદ્વાનો અને સાહિત્યકારોએ બાળસાહિત્ય અને સંસ્કૃતિ સંવાદના કુલ 168 જેટલા વિવિધ પેપર્સ દ્વારા વૈશ્વિક દૃષ્ટિકોણ રજૂ કર્યાં. સમાપન સત્રમાં પ્રો. રમાશંકર દુબે (કુલપતિશ્રી, CUG) ઉપસ્થિત રહ્યા હતા.

ગર્ભસંસ્કાર કેન્દ્ર માટે 12 સંસ્થાઓ સાથે MOU

ચિલ્ડ્રન્સ રિસર્ચ યુનિવર્સિટી ખાતે ભારતીય સંસ્કૃતિ અને ગ્રંથોમાં વર્ણવાયેલી પદ્ધતિઓને આધારે સગર્ભા માતાઓ શ્રેષ્ઠ

બાળકને જન્મ આપે તે અર્થે તપોવન ગર્ભસંસ્કાર કેન્દ્ર કાર્યરત છે. યુનિવર્સિટીના માનનીય કુલપતિશ્રી ડૉ. ટી.એસ. જોશીની આગેવાનીમાં તપોવન ગર્ભસંસ્કાર કેન્દ્રનું વિસ્તરણ સમગ્ર રાજ્યમાં થાય તે હેતુથી યુનિવર્સિટી સતત પ્રયાસરત છે. જે દિશામાં 26 એપ્રિલના 2025 રોજ ચિલ્ડ્રન્સ રિસર્ચ યુનિવર્સિટી ખાતે તપોવન ગર્ભસંસ્કાર કેન્દ્ર એમઓયુ કાર્યક્રમનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. જેમાં સમગ્ર રાજ્યની 12 જેટલી સંસ્થાઓ સાથે તપોવન ગર્ભસંસ્કાર કેન્દ્ર શરૂ કરવા માટે ચિલ્ડ્રન્સ રિસર્ચ યુનિવર્સિટી દ્વારા એમઓયુ કરવામાં આવ્યા હતા.

તપોવન ગર્ભસંસ્કાર કેન્દ્ર એમઓયુ મીટિંગ કાર્યક્રમ ડિપાર્ટમેન્ટ ઓફ ટોડલર એજ્યુકેશન અને ડિપાર્ટમેન્ટ ઓફ પ્રિનેટલ કેરના સંયુક્ત ઉપક્રમે આયોજિત કરવામાં આવ્યો હતો. ચિલ્ડ્રન્સ રિસર્ચ યુનિવર્સિટીના કુલસચિવશ્રી ડૉ. નીલેશ પંડ્યાના સાથે કાર્યક્રમમાં ઉપસ્થિત 12 જેટલી સંસ્થાઓના પ્રતિનિધિઓએ તપોવન ગર્ભસંસ્કાર કેન્દ્ર શરૂ કરવા માટે એમઓયુ ઉપર હસ્તાક્ષર કરવામાં આવ્યા હતા.

સામૂહિક સીમંતોન્નયન સંસ્કાર કાર્યક્રમ

ચિલ્ડ્રન્સ રિસર્ચ યુનિવર્સિટી, ગાંધીનગર ખાતે તા. 04-03-2025ના રોજ સવારે 9:30 કલાકે તપોવન કેન્દ્રના લાભાર્થી સગર્ભા બહેનો માટે નિ:શુલ્ક છઠ્ઠા સામૂહિક સીમંતોન્નયન સંસ્કાર કાર્યક્રમનું આયોજન કરવામાં આવ્યું. આ પવિત્ર અને વૈદિક વિધિગત સંસ્કાર પ્રસંગે સગર્ભા માતાઓ અને તેમના ગર્ભસ્થ શિશુના આરોગ્ય, સુખ અને સ્નેહમય જીવન માટે મંત્રોચ્ચાર અને વિશેષ વિધિઓ દ્વારા આ શુભ સંસ્કાર સંપન્ન કરવામાં આવ્યો. આ કાર્યક્રમ માટે કુલ 15 દંપતીઓએ પૂર્વ-નોંધણી કરાવી હતી. ચિલ્ડ્રન્સ રિસર્ચ યુનિવર્સિટીના માનનીય કુલપતિ ડૉ. ટી. એસ. જોશી સાહેબના માર્ગદર્શનમાં સમગ્ર આયોજન કરવામાં આવ્યું.

RNI NO. GUJBIL/2012/49710 Govt. of India, New Delhi. Dated-21/5/2013
SSPOS Gandhinagar No. G-GNR-300. Licence valid upto 31-12-2025.
Published on 15th of every month and Posted on 20th of every month at SRO GNR.
Licence to Post without Prepayment No. PMG/HQ/108/2020-2022 Valid upto 31-12-2025.

गांधीनगरमां पहेलीवार भाणको माटे माता-पिता साथे परंपरागत रमतोनी मोज-मस्ती माहावानो अवसर 'चिल्ड्रन्स हेप्पी स्ट्रीट'नुं आयोजन

चिल्ड्रन्स रिसर्च युनिवर्सिटी

सुभाषचंद्र बोस शिक्षण संकुल, राजभवननी नज्दक, सेक्टर-२०, गांधीनगर - ३८२०२१

फोन: ०७९ - २३२४४५७६, २३२४४५६९ • ई-मेल: balvishva@cugujarat.ac.in • वेबसाईट: www.cugujarat.ac.in

 @crugandhinagar